

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ

РЕЦЕНЗІЇ

ХРОНІКА

ПАМ'ЯТЬ

АРХЕОЛОГІЇ

ДИСКУСІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК

АРХЕОЛОГІЇ

2•2001

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежем, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

П.П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В.Д. БАРАН, К.П. БУНЯТЯН, І.С. ВІНОКУР,
М.І. ГЛАДКИХ, А.А. ЗАЛІЗНЯК,

В.М. ЗУБАР (відповідальний секретар),

С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного
редактора), В.К. МІХЕЄВ, О.П. МОЦЯ,

В.Ю. МУРЗИН, В.В. ОТРОЩЕНКО,

В.Н. СТАНКО, Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,

Г.М. ТОЩЕВ, В.М. ЦИГИЛИК,

Є.В. ЧЕРНЕНКО

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Редактор *О.І. Калашнікова*

Художній редактор

канд. іст. наук *М.М. Ієвлєв*

Технічний редактор

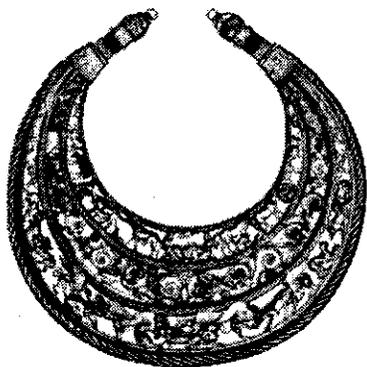
Т.М. Шендерович

Комп'ютерна верстка

О.О. Канигіної

Здано до набору 25.06.2001. Підписано до друку 22.10.2001. Формат 70×108/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 15,20. Обл.-вид. арк. 17,11. Тираж 650 прим. Зам. 604.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика» вул. Терещенківська, 4

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2001

ЗМІСТ

Статті

ОСТРОВЕРХОВ О.С. Склярство білозерського часу	3
КРИЖИЦЬКИЙ С.Д. Ольвія і скіфи у V ст. до н. е. До питання про скіфський «протекторат»	21
ГУДКОВА О.В. Про участь сарматів у виникненні черняхівської культури	36
РУСЯЄВА А.С. Домашні святилища і культу в античних містах Північного Причорномор'я VI—II ст. до н. е.	41
БОГУСЛАВСЬКИЙ Г.С. До питання про етнічну приналежність поховань за обрядом кремації салтово-маяцької культури	52
СМИРНОВ С.В. Про співвідношення теоретичного та конкретно-історичного в дослідженні антропогенезу в археології	57
МАГОМЕДОВ Б.В. Гепіди. Історичні відомості та археологічні реалії	70

Публікації археологічних матеріалів

ПРИХОДНЮК О.М., <u>СВДОКИМОВ Г.Л.</u> , ДАНИЛКО Н.М. Ранньо-середньовічне поховання кочовика із с. Суханове на Херсонщині	77
ІВАНОВА С.В. Поховання з отворами від жердин у ямній культурі Північно-Західного Причорномор'я	83
КОВПАНЕНКО Г.Т., СКОРИЙ С.А., БАТУРЕВИЧ Є.Ю. Поховання передскіфського та ранньоскіфського часу біля с. Іванівка у Пороссі ...	94
САПОЖНИКОВ І. В., СЕКЕРСЬКА О. П. Археозоологія поселення Велика Акаржа (матеріали до реконструкції господарсько-культурного типу пізньопалеолітичних степових мисливців)	103
ПЕТРАУСКАС О.В. Могильник та поселення черняхівської культури біля с. Дідівщина (за матеріалами розкопок Валерії Козловської)	111

До історії стародавнього виробництва

- ВОЗНЕСЕНСКАЯ Г.А. Технология железообработки на древнерусских городищах Южного Буга 122

Дискусії

- АЛЕКСЕЕВ В.П. О «скифском оружии» на ольвийских монетах и об этнической принадлежности лучника на монетах с именем ΣΩΣΤΡΑ 128
- КОЛИБЕНКО О. До питання про локалізацію єврейського некрополя в Переяславі Руському 135

Нові відкриття і знахідки

- СМЫЧКОВ К.Д. Новые моливдовулы византийского Херсона 140
- КРАВЧЕНКО Н.М., АБАШИНА Н.С. Докирилівський напис на пряслиці з ранньослов'янського поселення Обухів II 144

Хроніка

- ЗАЛІЗНЯК Л. Археологічний експеримент у Києво-Могилянській академії 148

Пам'ять археології

- МАТВІЄНКО А.А. Листи М.І. Драгомирова до В.Б. Антоновича 150

На допомогу вчителів

- МАКСИМОВ Є.В., СТЕПАНОВИЧ О.С. Загадка Зарубського монастиря 152

Рецензії

- ВІНОКУР І.І. Михайло Брайчевський. Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика 159
- АЛЕШКЕВИЧ Я., БАЛАГУРІ Е., ФОДОР І. П.П. Толочко (керівник авторського колективу), Д.Н. Козак, О.О. Моця, В.Ю. Мурзін, В.В. Отрощенко, С.П. Сегеда. Етнічна історія давньої України 161
- КАЇРА С.С. П.П. Толочко (керівник авторського колективу), Д.Н. Козак, О.О. Моця, В.Ю. Мурзін, В.В. Отрощенко, С.П. Сегеда. Етнічна історія давньої України 164
- АНДРОЩУК Ф.О. О. Грьон, Ф. Хедигер, П. Бенніс. Поховальні пам'ятки епохи вікінгів в світлі нових археологічних досліджень у Данії 170
- Наші автори** 173
- Список скорочень** 175

О.С. Островерхов

СКЛЯРСТВО БІЛОЗЕРСЬКОГО ЧАСУ

У статті всебічно висвітлюється скло білозерського часу. На базі даних хімічного складу скла стверджується, що у XII—IX ст. до н. е. у Старому Світі крім раніше відомих, месопотамської та єгипетської шкіль склярства існувала і третя, яку автор назвав білозерською.

Скло ¹ належить до одного з найдавніших штучних матеріалів, які створило людство. Незважаючи на те що давнє скло головним чином призначалося для виготовлення прикрас та вотивів, склоробне ремесло пристосувало для своїх потреб найвидатніші досягнення металургійного, керамічного та деяких інших складних піротехнічних виробництв стародавнього світу. У склярстві та його продукті — склі, безпосередньо чи опосередковано знаходять відбиток багато досягнень тієї чи іншої епохи в галузі розвитку технологій та виробничих сил. Вивчення стародавнього скла дає можливість дійти висновків щодо розвитку *донаукових* ² геологічних, хімічних, ботанічних та багатьох інших знань у той чи інший час. Картографування скляних знахідок дозволяє конкретизувати торгові шляхи. Визначення функціонального призначення скляних виробів та їх кольорової гами дає змогу уточнити ідеологічні та релігійні погляди, естетичні смаки стародавнього населення тощо.

Згідно із сучасними уявленнями, перші скляні вироби у Старому Світі по'явилися наприкінці IV—III тис. до н. е. ³ Найбільш раннім у Східній Європі є скло, що походить з пам'яток пізнього Трипілля ⁴. Спорадично скляні прикраси трапляються в пам'ятках ямної, катакомбної, середньоевропейської та сабатинівської культур ⁵.

Різкий стрибок у споживанні скла населенням Північного Причорномор'я спостерігається у білозерський час. Уперше скляні прикраси у білозерських комплексах було виявлено В.І. Гошкевичем у 1924 р. у Лук'янівському кургані поблизу м. Каховка ⁶. В наш час великі збірки намиста відомі як у ґрунтових, так і в курганних похованнях Нижнього Подніпров'я: біля с. Широке під м. Скадовськ ⁷, поблизу с. Чернянка в Новотроїцькому р-ні ⁸, поряд з с. Первомаївка у Верхньорогачицькому р-ні ⁹, біля смт Брилівка в Цурюпинському р-ні Херсонської обл. ¹⁰, а також на землях радгоспу «Степовий» в Кам'янсько-Дніпровському р-ні Запорізької обл. ¹¹. Окремі знахідки намиста відомі також на стійбищі Великі Копані в Олешківських пісках ¹².

Другим районом зосередження скляного намиста у білозерських комплексах є Буджацький степ ¹³, могильники Алкалія біля с. Широке в Білгород-Дністровському р-ні ¹³; с. Кочкувате в Татарбунарському р-ні ¹⁴; смт Суворове в Ізмаїльському р-ні ¹⁵; Будуржель біля с. Плавні в Ренійському р-ні ¹⁶; с. Василівка в Болградському р-ні ¹⁷; Казаклія в ЧаDIRлунзькому р-ні Молдови ¹⁸; Погреб'я в Дубосарському р-ні Молдови ¹⁹. Сюди ж, мабуть, слід віднести і знахідку намистини на поселенні раннього фракійського гальштату Данчени під Кишиневом ²⁰ (рис. 1).

Різкий кількісний стрибок у споживанні скла наприкінці бронзового — початку залізного віку спостерігається також у пам'ятках інших культур. На заході — це культури раннього фракійського гальштату. Подібні прикраси знайдено, наприклад, в могильнику Стойкань, на правому березі р. Прут ²¹. Скляне намисто входить до складу деяких скарбів, що належать голіградській групі фракійського гальштату. Відоме воно у висоцькій та лужицькій культурах ²².

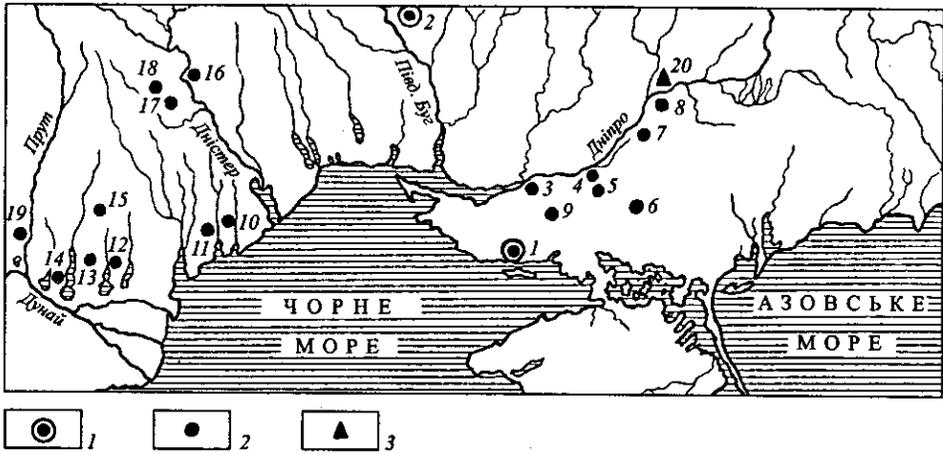

Рис. 1. Розповсюдження скляного намиста на території Північного Причорномор'я у добу бронзи — на початку доби заліза. Комплекси: 1 — сабатинівські (цифри на схемі: 1 — поселення Новокиївка, 2 — поселення Ташлик-1); 2 — білозерського часу (3 — Копані, 4 — Чернянка, 5 — Лук'янівка, 6 — Широке, 7 — Первомайівка, 8 — Степове, 9 — Брилівка, 10 — Алкалія, 11 — Кочкуватівка, 12 — Суворове, 13 — Василівка, 14 — Будуржель, 15 — Казаклія, 16 — Погреб'я, 17 — Сурунчени, 18 — Данчени, 19 — Стойкань); 3 — пізньоямні (на схемі: 20 — біля с. Верхньоторарівка)

Скляні прикраси знаходять у пам'ятках чорноліської культури. Там вони входять до складу деяких скарбів. Один з них знайдено біля с. Залевки на Смілянщині, другий — на Суботівському городищі²³. Скляне намисто — звичайна знахідка в пам'ятках Північного та Центрального Кавказу того часу²⁴. Багато археологів вважає, що скло у цей регіон завозили з півдня²⁵, але деякі дослідники наполягають на його місцевому походженні²⁶. Скляні прикраси XIII—VIII ст. до н. е. у великій кількості трапляються в Закавказзі²⁷, Заволжі²⁸ та Середній Азії²⁹. У цих регіонах воно традиційно вважається привізним³⁰.

Із побіжного огляду можна дійти висновку, що на межі доби бронзи та раннього заліза, а також на самому початку раннього залізного віку на значних просторах первісної периферії (а не тільки в ареалі функціонування стародавніх цивілізацій), мав місце різкий стрибок у кількісному споживанні скла. Матеріально-технічну базу виробництва, мабуть, слід пов'язувати з досягнутим температурним потенціалом доби (рис. 2, 3). Це відбулося, наприклад, у майже одночасній появі в багатьох регіонах стародавнього світу (Месопотамія, Єгипет, Мала Азія, Закавказзя та ін.) добування заліза сиродутним способом. Наслідком цього був розвиток вглиб та вшир склярства — ремісничої галузі, спорідненої за багатьма технологічними показниками з залізобробним виробництвом³¹. Спираючись на ці показники, Ю.Л. Щапова³² визначає хронологічні межі першого етапу в історії склярства. З її погляду, він продовжувався від виникнення склоробного виробництва до початку VII ст. до н. е. Погоджуючись з методологічними засадами, все ж вважаємо за необхідне внести деякі корективи в хронологію того етапу. На нашу думку, перехід від першого до другого етапу був розтягнутим як у просторі, так і в часі й продовжувався від XII до VI ст. до н. е. з тими чи іншими відхиленнями у різних регіонах³³.

Додамо комплексну характеристику скляного білозерського намиста. Воно репрезентоване найпростішими типами. Це передусім кільця бісеру бірюзового (домінують), блакитного та рожевого (поодинокі екземпляри) кольорів діаметром 4—6 мм. Отвір циліндричний у розрізі. На деяких екземплярах збереглися спіралеподібні завитки — сліди відриву від розм'якшеної скляної палички. В декількох намистинах з Казаклійського та Кочкуватівського³⁴ могильників залишилися шматочки дво-тритвіткових бронзових спіралей. Це може свідчити, що подібні вироби виготовляли намотуванням розм'якшеної скляної палички на бронзову спіраль. Після того як скломаса застигала, спіраль розламували на частини. Залишки спіралі у більшості випадків виймали з отвору і проводили додаткову операцію — підшлифовку задирок (рис. 4, 1, 2).

Унікальними і поки що найдавнішими є дві намистини з «вічками», що походять з курганів № 5 та 10 могильника Степове³⁵. Подібні амулети в усі часи вважали на-

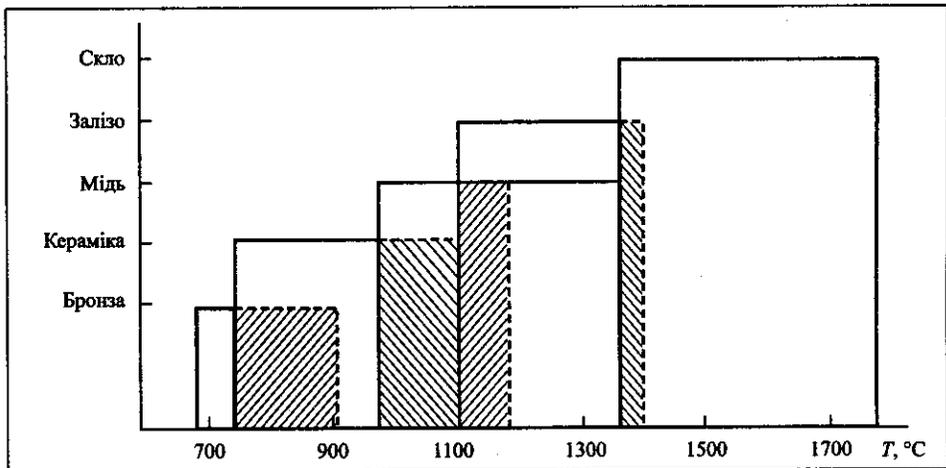

Рис. 2. Температурні режими стародавніх виробництв (за Вяч. Вс. Івановим)

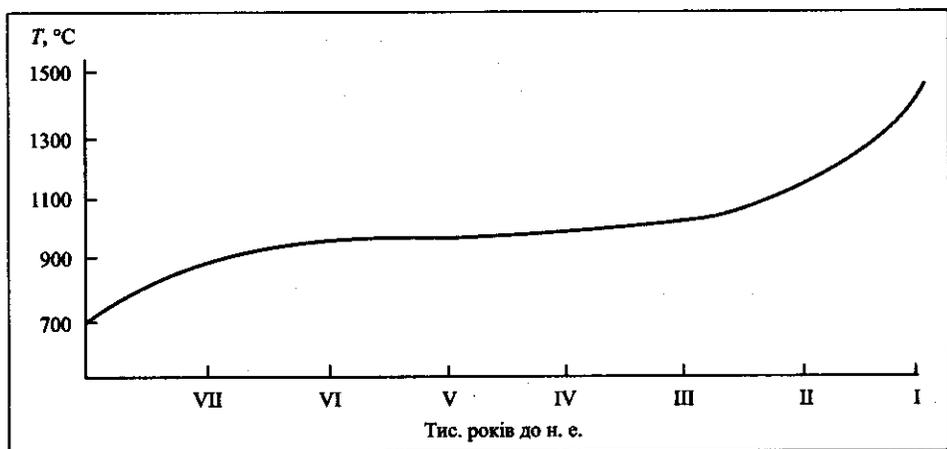

Рис. 3. Нарощування температурного потенціалу (за Вяч. Вс. Івановим)

дійним захистом від «зглазу»³⁶. Основа намистин виготовлена з каламутного бірюзово-зеленого скла, вічко — із такого ж скла; кільце біле (рис. 4, 4, 5). Це прикраси з так званими щитково-кільчастими вічками. Основу таких намистин виготовляли намотуванням розм'якшеного скляного джгута на тверду основу. Для згладжування нерівностей корпус знову оплавливали у вогні і поки він був м'яким, у ньому робили декілька заглиблень — гнізд для «вічок». Після того як вічка були вставлені, виріб повторно оплавливали для більш цупкого закріплення «вічок» та вирівнювання корпусу намистини³⁷. Цей метод виготовлення намиста з «вічками» — найпростіший й найдавніший. У цій техніці виробляли намисто на Ягорлицькому поселенні³⁸, а в ранньому середньовіччі — в Афрасіабі³⁹.

Знахідки скляного намиста — звичайне явище у поховальному реманенті білозерців. У наборі речей воно навіть домінує за чисельністю⁴⁰. Намисто трапляється досить часто, у кількості двох—трьох — понад 200 екземплярів, частіше в дитячих та жіночих похованнях, рідше — у чоловічих (рис. 5). Складається враження, що намисто займало визначне місце у ритуальних обрядах білозерців. Воно було найбільш семіотичним у поховальному обряді, його утилітарна цінність наближалася до нуля, разом з тим «знаковість» проявлялася максимально. Як і в інших стародавніх суспільствах, тут намисто застосовували як амулет, а потім вже як прикраси⁴¹. Ще більший семіотизації скла сприяв той факт, що воно служило заміником самоцвітів. Останні ж, як відомо, й самі по собі були амулетами⁴². Не останню роль тут відіграла і символіка кольорів⁴³.

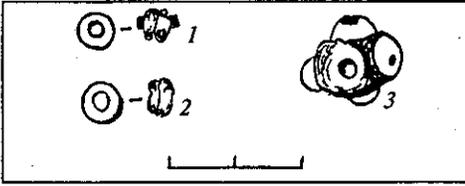

Рис. 4. Типи скляного намисто із білозерських пам'яток: 1, 2 — округле намисто; 3 — намисто з «вічками»

Отримавши досить широке розповсюдження у білозерському середовищі, скло, з погляду матеріальної цінності, мабуть, втратило частину своїх властивостей. На противагу культурам фракійського гальштату та чорноліської культури, в ареалі розповсюдження пам'яток білозерського типу поки що не знайдено ні одного скарбу скляних прикрас. Проте повністю виключати скло із категорії матеріалів, які білозерці вважали дорогішими, напевно, також було б невірно. Навіть на Близькому Сході у той час скло цінували досить високо. Так, автор біблейської книги Йова (XXV, 17) ставить «кришталь», під яким розуміє скло, в один ряд із золотом ⁴⁴.

В літературі неодноразово розглядалося питання щодо походження білозерського скляного намисто. Починаючи з О. О. Іессена, воно традиційно вважалось імпортованим з країн Східного Середземномор'я ⁴⁵, конкретно Фінікії ⁴⁶, або ж з Єгипту ⁴⁷. Всі ці висновки робилися априорі, без аналізу хімічного складу скла. В лабораторії археологічної технології ПМК РАН ⁴⁸, за нашим проханням, було проведено близько 80 кількісних спектральних аналізів (далі к. с. а.) скла білозерського часу (див. таблицю). Вибірка повністю задовольняє вимоги до статистичної обробки матеріалів ⁴⁹.

Стародавнє скло як матеріал — це завжди складний розплав на силікатній основі. Речовини, з яких отримували скло, поділяють на основні склоутворювальні й допоміжні матеріали. Основні склоутворювальні матеріали — це сполуки, без яких скло не існує. Крім кремнезему до них належать лужні матеріали, які у стародавньому склі виступають у вигляді оксидів кальцію та магнію, лужноземельні сполуки — оксиди кальцію. Допоміжні матеріали — барвники та освітлювачі скла ⁵⁰. Існують досить вузькі межі співвідношення компонентів, що використовують для виготовлення скла. В процесі склоутворення пропорції основних склотвірних — силіцію та алюмінію, натрію та калію, кальцію та магнію — залишаються практично постійними і відповідають такому ж співвідношенню у готовому склі. Ця властивість скла у багатьох випадках допомагає визначити характер самої сировини. Остання була районовою і мала безпосередній виробничо-географічний зв'язок зі стародавнім склярством. Ця обставина значною мірою визначає школу в склярстві ⁵¹.

До останнього часу для II — початку I тис. до н. е. історики техніки виділяли дві школи — єгипетську та месопотамську. Єгипетське скло було «потрійним»: для його виготовлення до піску додавали природну соду (натр), яку добували в содових озерах дельти Нілу, та вапно. Тому в складі скла домінують натрій (яким багата натуральна сода) та кальцій. Склороби ж Близького Сходу замість соди використовували попіл солончакових рослин типу солероса — в ньому багато калію, хоча і набагато менше, ніж натрію ⁵².

У нашій вибірці не виявлено скла, яке можна було б віднести до єгипетської школи ⁵³. Відносно рідкісними є й зразки скла, зварені за традиціями месопотамської школи (див. таблицю, ан. 9, 11, 15, 18—20, 25). Це головним чином бісер, виготовлений із «печінки», бірюзово-зеленого скла, та намисто з «вічком». За своїми характеристиками це скло знаходить аналогії серед асиро-вавілонського, урартського, ранньокобанського, середньоазіатського, індійського та античного архаїчного скла ⁵⁴.

Більшість білозерського скла за хімічним складом не відповідає ні єгипетській, ні близькосхідній школам склярства. Це двокомпонентне попільне скло. Загальний вміст лугів у ньому досить високий, в деяких випадках перевищує 20%. Співвідношення K : Na коливається у широких межах. У більшості випадків калій домінує над натрієм, або ж співвідношення цих елементів приблизно рівне. Мабуть, для виробництва такого скла використовували попіл якихось степових рослин типу соломи злакових, очерету або ж водоростей ⁵⁵.

Білозерське скло має ще одну особливість. Воно містить низьку кількість лужноземельних елементів — кальцію та магнію. Їх сума у більшості випадків не перевищує 7—9%. Таке скло вважають виготовленим з «подвійної» шихти ⁵⁶. Специфічність цього скла виражається в тому, що до його складу входять елементи за вмістом у такій послідовності ⁵⁷: Si, K (Na), Ca або Si, K, Na, Ca (Mg).

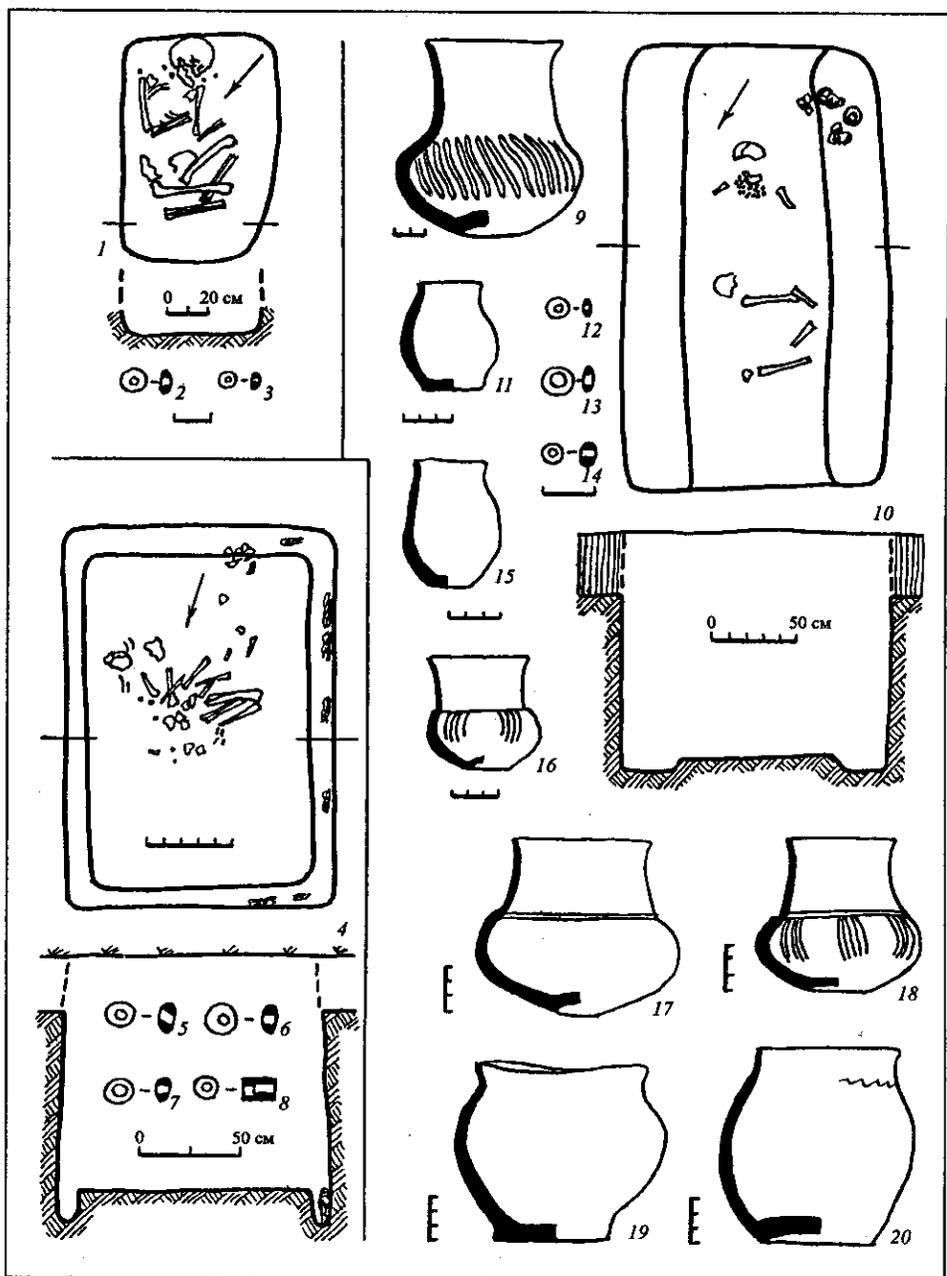

Рис. 5. Місця знахідок скляного намиста в білозерських похованнях: 1—3 — Василівка, 8/4 (ДДЕ-85); 4—8 — Кочкувате, 27/1; 9—20 — Кочкувате, 34/1 (ДДЕ-78)

Його своєрідність знаходить відображення і в рецептурній нормі — співвідношенні лугів та лужноземельних елементів у готовому склі⁵⁸ (рис. 6).

Аналогів такому склу немає ні в Єгипті, ні на Близькому Сході, ні на Кавказі, ні в Середній Азії. На жаль, ще зовсім не вивченим є синхронне білозерському західно-, центрально- та південноєвропейське скло. Один зразок «двокомпонентного» скла знайдено в Софіївському пізньотрипільському могильнику⁵⁹. Проте у цього скла є одна суттєва відмінність. У ньому вміст Na_2O майже на 50 % перевищує вміст K_2O . До того ж у цьому зразку зафіксовано наявність технологічно значимих сполук стибію, які в цілому також не характерні для скла білозерського типу. «Двокомпонентне» скло у невеликій кількості виявлено на Ягорлицькому поселенні. Це готові вироби, шматочок фритти та скло на тиглі⁶⁰. Близькими за хімічним складом є два

Кількісний склад зразків скла доби пізньої бронзи — початку залізного віку, за даними спектрального

№ з/п	Пам'ятник та шифр аналізу	Колір та прозорість скла	Al ₂ O ₃	Na ₂ O	K ₂ O	CaO	MgO
1	Новокиївка, яма 33; ан. 288/35 (бочкоподібна намистина)	Бірюзове глухе	4,0	13	3,1	16	10
2	Широке, п. 35, ан. 239/22, розкопки О. М. Лескова (округла намистина)	Темно-бірюзове, просвічуване	1,2	5,0	10	3,5	0,6
3	Широке, п. 46; ан. 239/23	Те саме	1,3	5,0	14	3,5	0,6
4	Широке, п. 63; ан. 239/25	« «	1,0	6,0	8	2,5	0,55
5	Широке, 2/2; ан. 239/26	« «	1,4	9,0	9	3,0	0,85
6	Широке, п. 81; ан. 239/29	« «	1,3	5,0	6,2	1,8	0,45
7	Широке, п. 43; ан. 239/30	« «	2,3	9,0	10	5,0	1,1
8	Широке, п. 103; ан. 239/31	« «	1,6	6,5	11	3,0	0,8
9	Широке, 1/2; ан. 239/33	«Печінка»	10	16	5	13	2,8
10	Первомаївка (1), 5/3; ан. 212/18	Бірюзове просвічуване	1,8	6,5	7	1,8	1,2
11	Первомаївка (1), 5/6; ан. 212/19	Те саме	2,8	9	3,5	7,5	3,0
12	Первомаївка (1), 5/2; ан. 212/21	Рожеве просвічуване	1,5	3,5	2,8	5,5	2,6
13	Первомаївка 5/2	Бірюзове просвічуване	2,0	6,0	10	3,5	1,4
14	Чернянка, п. 8а; ан. 174/15	Те саме	2,5	7,0	7,5	4,2	0,9
15	Чернянка, п. 4; ан. 174/15	« «	2,0	13	7,0	3,2	0,9
16	Степовий, 10/2 (намистина з «вічком»), корпус, ан. 288/37	Бірюзове просвічуване	2,5	9	10	6,0	1,5
	Кільце (пати́на), ан. 288/38	Біле глухе	1,6	0,05	—	3,5	1,0
	Степовий 3/1:						
17	ан. 288/39	Бірюзове просвічуване	1,8	9,0	7,0	5,0	1,2
18	ан. 288/40	«Печінка»	4,0	13	3,5	16	3,0
19	ан. 288/41	Бірюзове просвічуване	1,0	0,6	16	9	0,6
20	ан. 288/42	Зелене просвічуване	3,5	19	4,8	16	1,3
21	ан. 288/43	«Печінка»	6,0	20	4,0	16	2,2
22	Великі Копані-II; ан. 383/15	Бірюзове просвічуване	1,7	10	12	4,0	1,0
23	Великі Копані; ан. 383/16	Те саме	1,3	10	11	3,2	0,75
	Алкалія, 2/1:						
24	ан. 525/11	« «	1,0	2,6	11	2,8	0,8
25	ан. 525/12	«Печінка»	3,0	11	4	12	3,5
26	ан. 525/13	Бірюзове просвічуване	1,0	6	10	2,4	0,5
27	ан. 525/14	Те саме	0,6	7	7	1,4	0,35
28	ан. 525/15	« «	1,0	6,5	8	2,6	1,0
29	Кочкувате, 49/3; ан. 164/27	« «	2,6	10	5,5	1,6	0,8
30	Кочкувате, 34/1; ан. 174/35	« «	2,6	8	15	6	1,7
31	Суворове, 4/1; ан. 265/33	Зелене просвічуване	3,0	6,6	8	4,5	0,8
	Будуржель, п. 1:						
32	ан. 210/11	Бірюзове просвічуване	3,1	3,6	15	3,9	1,0
33	ан. 210/12	Те саме	2,6	0,6	13	5,0	0,85
34	п. 3; ан. 210/13	« «	2,0	4,5	7,5	2,2	0,95
35	п. 3; ан. 210/14	« «	2,0	2,9	8,5	2,4	0,9
36	п. 8; ан. 210/15	« «	2,6	4,2	13	3,2	1,0
37	п. 8; ан. 210/16	« «	2,4	6,0	9,5	2,4	1,0

аналізу, Північне Причорномор'я, %

Fe ₂ O ₃	MnO	PbO	CuO	SnO ₂	Sb ₂ O ₃	CoO	Ag ₂ O	Примітки
1,0	0,03	0,01	1,6	—	—	—	—	Сабатинівська культура (Островерхов, Гершкович, 1990)
0,65	0,01	—	4,2	0,8	—	—	0,013	Білозерська культура (Лесков, 1981. — С. 67)
0,8	0,01	—	4,8	0,7	—	—	0,01	Там само
0,55	0,01	—	5,5	1,4	—	—	0,025	« «
0,9	0,12	—	5,2	0,8	—	—	0,02	Розкопки 1961 р.
0,9	0,01	—	0,06	—	—	—	0,004	Те саме
0,9	0,01	—	4,8	1,0	—	—	0,016	« «
1,0	0,01	—	5,1	0,8	—	—	0,012	« «
4,0	0,6	—	2,3	0,005	—	—	0,003	Розкопки 1961 р.
0,9	0,02	—	2,9	0,55	—	—	0,009	Євдокимов, 1987. — С. 122. — Табл. 2
0,7	0,06	—	0,5	—	—	—	—	Там само
0,5	0,35	—	0,31	0,002	0,02	—	—	Забарвлене манганом
1,1	0,03	—	3,6	0,06	—	—	0,009	—
1,5	0,02	0,01	4,2	2,0	—	0,01	0,013	Кубишев, Черняков, 1986
1,5	0,01	—	6,0	0,8	—	—	—	Там само
1,3	0,02	0,02	4,0	0,3	0,18	0,01	0,02	Отрощенко, 1975. — С. 200—201. — Рис. 6,5
1,0	0,01	—	0,04	—	—	—	—	Там само
1,0	0,02	0,05	4,5	2,0	—	0,01	0,02	« «
2,2	0,05	—	1,6	0,007	—	—	—	« «
0,9	0,03	0,02	4,5	0,6	—	—	0,015	« «
1,7	0,24	0,02	3,0	0,006	0,02	—	0,002	« «
2,2	0,27	0,01	2,3	0,016	—	—	—	« «
1,0	0,02	0,01	3,0	0,05	—	—	0,009	Розкопки М.П. Оленківського у 1975—1977 рр.
0,85	0,01	0,01	3,3	0,9	—	—	0,012	Те саме
0,6	0,01	—	4,2	0,016	—	—	0,003	Ванчугов, Субботин, 1993
3,3	0,05	0,16	0,01	0,005	—	—	—	Там само
0,8	0,03	0,02	3,6	1,5	—	—	0,005	« «
0,65	0,02	—	3,3	0,015	—	—	0,003	« «
0,75	0,01	—	5,0	1,5	—	—	0,007	« «
1,3	0,01	0,03	6,5	2,5	0,035	—	—	Ванчугов, 1990. — С. 42
1,1	0,01	—	13	0,8	0,03	0,01	—	Там само
0,7	0,02	0,02	11	1,0	—	—	0,022	Черняков, 1977. — С. 30. — Рис. 1,7
0,9	0,02	—	3,0	0,29	—	0,01	0,01	Островерхов, 1985
0,8	0,04	—	3,6	0,6	—	—	0,016	Там само
0,85	0,03	0,01	3,2	0,85	—	—	0,04	« «
0,85	0,03	0,01	3,0	0,16	—	—	0,013	« «
0,8	0,03	0,01	2,8	0,18	—	—	0,02	« «
1,0	0,03	0,01	3,5	0,18	—	—	0,09	« «

№ з/п	Пам'ятник та шифр аналізу	Колір та прозорість скла	Al ₂ O ₃	Na ₂ O	K ₂ O	CaO	MgO
Будуржель:							
38	п. 9; ан. 210/14	Бірюзове просвічуване	1,9	3,0	14	3,8	1,0
39	п. 10; ан. 210/20	Те саме	2,5	5,0	9	2,9	1,0
40	п. 10; ан. 210/21	« «	3,0	4,9	8	3,1	1,2
41	п. 10; ан. 210/22	« «	2,5	6,3	14	3,2	0,95
42	п. 11; ан. 210/23	« «	1,7	1,0	20	3,6	0,85
43	п. 12; ан. 210/24	« «	2,1	2,5	15	3,9	0,62
44	п. 12; ан. 210/25	« «	2,4	2,8	17	3,9	0,8
45	п. 13; ан. 210/26	« «	2,2	0,6	8,5	3,5	0,07
46	п. 20; ан. 264/32	« «	1,4	9,0	7,5	3,6	0,9
47	п. 23; ан. 265/31	« «	2,4	1,0	13	5,0	0,7
Казаклія:							
48	п. 1; ан. 398/23	« «	1,4	6,0	7	4,0	1,4
49	п. 1; ан. 398/24	« «	1,1	5,0	8	4,0	1,3
50	п. 1; ан. 398/24	« «	1,0	6,0	9	4,5	1,2
51	п. 3; ан. 398/26	« «	1,9	10	8	5,5	1,5
52	п. 3; ан. 398/27	« «	1,6	0,5	14	7,0	2,3
53	п. 4; ан. 398/28	« «	1,4	9,0	10	4,5	1,5
54	п. 6; ан. 398/30	Фіолетове прозоре	1,5	5,5	X	5,0	1,8
55	п. 6; ан. 398/31	Бірюзове прозоре	1,2	8	9	5,0	1,8
56	п. 7; ан. 398/32	Те саме	1,1	7,5	9	4,0	1,7
57	п. 7; ан. 398/33	« «	1,3	3,0	17	6,0	1,7
58	п. 15; ан. 398/34	« «	1,4	10	11	5,5	1,3
59	п. 15; ан. 398/35	« «	1,6	7,5	7,5	4,5	1,8
60	п. 16; ан. 398/36	« «	0,9	12	10	3,3	1,4
61	п. 27; ан. 398/37	« «	1,1	4,5	11	5,0	1,7
62	п. 27; ан. 398/38	« «	1,3	5,0	13	5,0	1,5
63	п. 27; ан. 398/39	« «	1,3	4,5	12	6,0	1,9
64	п. 27; ан. 398/40	« «	1,2	4,5	12	6,0	1,6
65	п. 31; ан. 398/41	« «	1,6	6,5	13	6,0	1,6
66	п. 31; ан. 398/42	« «	1,3	9,0	14	4,5	1,4
67	п. 35; ан. 398/43	« «	1,4	6,0	12	4,5	1,3
68	п. 35; ан. 398/44	« «	1,4	5,0	12	5,5	1,8
Погребня, 3/1:							
69	ан. 277/46	« «	1,8	8,0	9	5,5	1,1
70	ан. 277/47	« «	1,2	2,7	12	4,0	0,6
71	ан. 277/48	« «	1,0	0,35	9	3,5	0,35
72	Данчени, пос.; землянка III; ан. 277/49	« «	2,5	7	11	2,5	0,6

* Основа скла — кремнезем, вираховується за різницею: 100 % мінус сума (у %) всіх визначених

Fe_2O_3	MnO	PbO	CuO	SnO_2	Sb_2O_3	CoO	Ag_2O	Примітки
0,8	0,03	0,01	4,5	0,35	—	—	0,007	Острроверхов, 1985
0,9	0,03	0,02	3,3	0,85	—	—	0,03	Там само
1,0	0,02	0,01	3,2	0,09	—	—	0,007	« «
0,8	0,02	0,01	4,0	0,6	—	—	0,014	« «
0,7	0,02	0,01	3,3	0,55	—	—	0,01	« «
0,9	0,03	0,01	2,8	0,2	—	—	0,014	« «
0,9	0,03	0,01	2,9	0,22	—	—	0,013	« «
1,1	0,03	0,01	4,0	0,32	—	0,01	0,009	« «
0,8	0,02	—	4,0	0,035	—	0,01	0,007	« «
0,6	0,02	0,01	11	0,8	—	0,01	0,011	« «
1,0	0,02	0,01	3,0	0,9	—	—	0,012	Агульников, Острроверхов, 1991. — Табл. 1
1,0	0,02	0,02	3,5	0,9	—	—	0,013	Там само
0,9	0,02	0,02	3,5	1,0	—	—	0,015	« «
1,2	0,02	0,01	2,7	0,55	—	—	0,008	« «
1,0	0,02	0,02	5,0	0,75	—	—	0,009	« «
1,0	0,03	0,06	4,0	1,2	—	—	0,013	« «
1,2	0,02	—	0,5	0,006	0,05	0,4	0,04	As = 0,25; NiO = 0,25
1,1	0,03	0,01	2,7	0,75	—	—	0,01	Те саме
1,1	0,02	0,02	4,5	1,0	—	—	0,015	« «
1,0	0,02	—	4,0	0,08	—	—	0,015	« «
1,0	0,02	—	3,3	0,2	—	—	0,01	« «
1,2	0,02	—	3,3	0,03	—	—	0,011	« «
1,0	0,02	—	3,3	0,055	—	—	0,01	« «
1,1	0,03	—	3,5	0,07	—	—	0,012	« «
1,0	0,02	—	3,4	0,04	—	—	0,009	« «
1,0	0,02	0,2	4,0	0,07	—	—	0,011	« «
0,9	0,02	—	3,0	0,035	—	—	0,008	« «
1,2	0,02	—	4,0	1,0	—	—	0,012	« «
1,2	0,02	0,01	4,5	0,45	—	—	0,012	« «
1,1	0,02	0,1	3,3	0,8	—	—	0,07	« «
1,2	0,02	—	3,2	0,07	—	—	0,007	« «
0,8	0,02	0,01	6,0	0,9	—	—	0,013	Роботи Дубосарської експедиції АН Молдавії у 1980 р.; нач. експедиції О.М. Кетрару
0,9	0,02	0,06	6,5	1,0	—	—	0,003	Те саме
0,8	—	0,01	7,0	0,35	—	—	0,015	« «
1,3	0,03	—	5,0	0,6	—	—	0,01	Никулиць, 1979. — С. 498. Поселення раннього фра- кійського гальштату під Кишиневом

елементів.

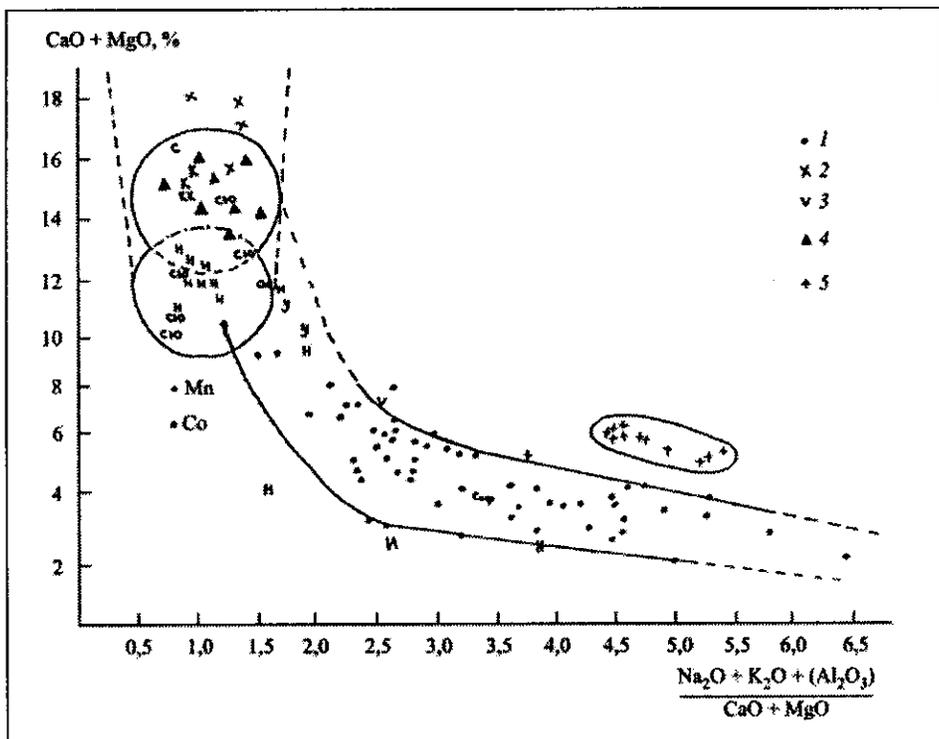

Рис. 6. Кількісно-якісна характеристика стародавнього скла: 1 — двокомпонентне білозерське скло; 2 — трикомпонентне білозерське скло; 3 — скло білозерської намистини з «вічком»; 4 — трикомпонентне єгипетське скло; 5 — двокомпонентне содове скло із Єгипту; к — содове скло із Кочкуватівського могильника; с — содове скло із Суворівського могильника; н — скло із Месопотамії; у — скло із Урарту; и — індійське двокомпонентне скло; сю — скло із пам'яток ранньокобанської культури; Соф — двокомпонентне скло із Софіївського пізньотрипільського могильника

зразки скла із Індії. Втім вони віддалені від білозерських як хронологічно (II ст. до н. е. — II ст. н. е.), так і територіально ⁶¹.

У свій час Х. Пароді дослідив декілька зразків скла із Стародавнього Єгипту. Серед них було виявлено і «двокомпонентне» скло ⁶². Однак воно ненадійно датоване і відрізняється від білозерського. Єгипетські зразки зварені на соді. До того ж сума лужноземельних елементів в них дещо більша, ніж у північнопричорноморських. На графіку (рис. 6) добре видно, що масиви обох типів «двокомпонентного» скла знаходяться поруч, але не збігаються.

Скло із «подвійної» шихти А. Лукас назвав «неповноцінним», вважаючи, що «єгипетські фаянси» також потрібно відносити до «неповноцінного» скла. Останні отримували шляхом з'єднання піску з підвищеним вмістом вапна, натуральною содою та барвником ⁶³. Проте, як переконливо довела Ю.Л. Щапова ⁶⁴, під час визначення кількісних відмінностей між склом та фаянсами потрібно враховувати всю суму легкоплавких фракцій. Їх кількість у фаянсах коливається у межах 2,2—5,4 %, у склі ж вона не буває нижчою від 17,6 %. Між двома матеріалами є вільна зона, що частково заповнюється виробами із матеріалу, який А. Лукас назвав «неповноцінним» склом. У нашій вибірці (рис. 7) в перехідній зоні зафіксовано лише 12 спостережень. Всі вони розташовані у правій частині перехідної зони і безпосередньо межують з тією умовною рискою, яка, на думку Ю.Л. Щапової, відокремлює «повноцінне» скло від «неповноцінного». Більша ж частина білозерського скла розташовується у зоні «повноцінного» скла.

Розглянемо деякі позитивні властивості білозерського скла. Археологи звернули увагу на добру постдепозиційну збереженість білозерського намиста. Це пояснюється одночасною присутністю у склі оксидів двох лужних матеріалів. Як відомо ⁶⁵, хімічна стійкість скла, в якому луги репрезентовані одночасно калієм та натрієм, на 30—45 % вище, ніж у скла, яке містить еквівалентну кількість тільки одного з

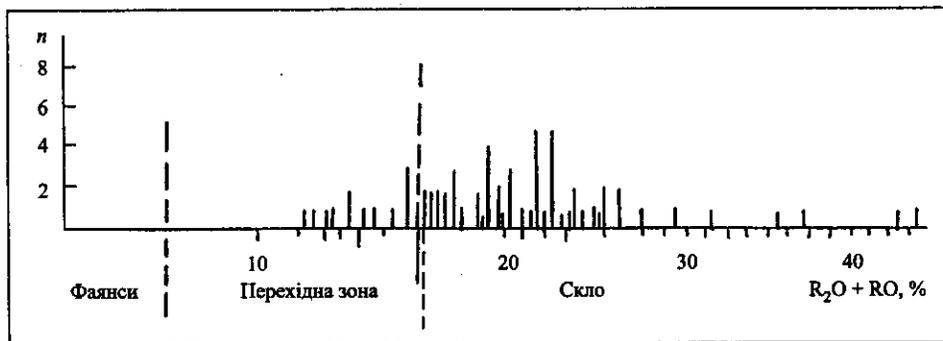

Рис. 7. Кількісно-якісні відмінності між двокомпонентним білозерським склом та «єгипетськими фаянсами» (n — кількість спостережень)

вищезгаданих металів. Разом з тим високі концентрації K_2O надають склу меншу тугоплавкість. За відносно низьких температур можна отримати речовину, що не тільки проходить першу стадію силікатутворення, а й перетворюється у справжнє скло⁶⁶. З такого погляду скло, озброєне «ефектом двох лугів», має більш якісні хіміко-технологічні характеристики, ніж давньоєгипетське содове чи месопотамське попільне скло.

У зв'язку з «двокомпонентністю» більшості зразків білозерського скла та бінарністю лугів, слід звернути увагу на ще дві позитивні якості такого матеріалу. Це скло «довге». Це значить, що у розігрітому стані воно довгий час залишається пластичним за відносно невисокої температури і легко піддається обробці шляхом намотування та пресування⁶⁷. Ця обставина мала неабияке значення для ремісників того часу, коли створення і постійне підтримання високотемпературних режимів були ще складною та трудомісткою справою. Проте внаслідок зменшення вмісту RO і збільшення вмісту R_2O за відносно невисоких температур можна було отримати прозоре скло⁶⁴. Якщо в Єгипті та Месопотамії до цього відкриття просувалися емпірично, шляхом багатьох проб та помилок, то у Північному Причорномор'ї така можливість була закладена вже у самій природі сировинних матеріалів, які використовували склороби білозерського часу.

Не менш важливі дані щодо специфіки склярства білозерського часу було отримано під час визначення барвників та глушників скла. З'ясувалося, що певні барвники (глушники) корелюються з певними хімічними типами скла (школами склярства).

Одним із найдавніших і найбільш поширених в історії склярства барвників (глушників) була мідь. У чистому вигляді і в сполуках з іншими металами, а також залежно від умов варки мідь використовували для отримання скла бірюзового, зеленого, блакитного кольорів, «печінки» тощо⁶⁹. «Печінка» у нашій вибірці репрезентована 4 екз. (див. таблицю, № 3/п 9, 18, 21, 25). У стародавньому світі таке скло називалося «гемаціоном», або «кривавиком». «Печінку» отримували внаслідок введення до шихти оксиду (закису) міді (Cu_2O). Це могли бути шлаки від плавки міді. В такому разі варку проводили у відновлюваному середовищі з добавкою деревного вугілля⁷⁰.

За сучасними уявленнями, перші «печінки» навчилися робити у II тис. до н. е. Так, в Єгипті вони виникли в часи XVIII—XIX династій⁷¹. Вважається, що основні центри виробництва «печінок» зосереджувалися у Дворіччі⁷². Цей висновок підтверджується і даними к. с. а. скла з білозерських комплексів. Усі виявлені там зразки гематіонового скла зварено за близькосхідною технологією (рис. 6).

Все специфічно білозерське двокомпонентне скло має бірюзово-блакитний колір. Його отримано через добавку в шихту оксиду міді (CuO). Характерною рисою цього скла є те, що в ньому у більшості випадків мідь супроводжується оловом. На графіку кореляційної залежності CuO/SnO_2 це прослідковується досить чітко (рис. 8). Це може свідчити про те, що барвник вводився в шихту у вигляді олов'янистої бронзи. Олово не виконувало самостійної технологічної функції.

Поодинокими екземплярами у вибірці репрезентовано скло, забарвлене у рожевий (таблиця, № 3/п 12) та синій⁷³ кольори. Рожеве забарвлення отримане введенням до шихти піролюзиту (MnO_2) і варкою скла в окиснювальному середовищі⁷⁴. Манган також належить до одного з найдавніших барвників скла. Так, А. Лукас⁷⁵

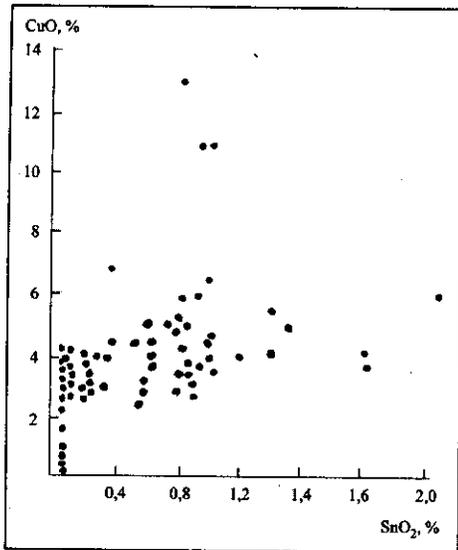

Рис. 8. Кореляційна залежність оксидів міді та олова у склі білозерського часу

повідомляє про наявність скла, забарвленого манганом у пам'ятках Єгипту XVIII династії. Найдавнішим нам відомим мангановим склом є зразки, що походять з пізньотрипільських пам'яток України ⁷⁶.

Поки що єдиним виявився і зразок скла із Казаклійського могильника, забарвленого кобальтом (див. таблицю, ан. 54). Оксид CoO тут супроводжується досить високими концентраціями арсену та нікелю. У свій час В. Гейльман висловив думку, що такі характеристики можуть свідчити про те, що кобальт ввівся у вигляді якогось арсеністого сполучення типу сафлоріту (залізкокобальтовий колчедан), шпейскобальту чи кобаль-

тового блиску (кобальтину) ⁷⁷. Два останні зразки не відповідають основному масиву білозерського скла не тільки за рідкісними барвниками, а й за хімічним складом. Ці зразки за сумою лужних та лужноземельних компонентів більше всього відповідають «неповноцінному» склу А. Лукаса. На графіку (рис. 6) вони займають окреме місце, не вписуючись ні в один із трьох масивів спостережень, що характеризують школи в склярстві.

Таким чином, якщо виключити незначну кількість близькосхідних імпорту, то з'ясується, що основна маса скла в білозерських пам'ятках репрезентована склом невідомого в долині Нілу та на Передньому Сході хімічного типу. Це означає, що крім близькосхідної та єгипетської шкіл наприкінці II — на початку I тис. до н. е. існувала ще одна школа склярства. Розповсюдження виробів із подібного скла на обмеженій території (південь України та Молдови), що збігається з основним ареалом розповсюдження білозерської культури (рис. 1), носіїв якої більшість сучасних дослідників ототожнюють з ранніми кіммерійцями, дозволило нам у свій час назвати нову школу склярства кіммерійською ⁷⁸. Якщо ж уважати, що ця школа виникла на основі технологічних досягнень білозерського суспільства, то тут було б доречним зауваження В.В. Отроценка ⁷⁹, який запропонував назвати цю школу *білозерською*.

Ю.Л. Щапова запропонувала гіпотезу, згідно з якою двокомпонентне содове скло, знайдене в Єгипті, зобов'язане своїм походженням фінікійцям. Вона вважає, що для виготовлення подвійної содової шихти використовували пісок із родовищ, природно збагачених вапном за рахунок черепашок. Такі родовища є у гирлі р. Бел на Сирійському узбережжі Середземного моря, а також у гирлі р. Болурно поблизу Неаполя ⁸⁰. У квітні 1985 р. в Інституті археології АН СРСР автор виступив з доповіддю стосовно скла білозерського часу. В дискусії Ю.Л. Щапова висловила думку, що на територію Північного Причорномор'я скляне намисто завозилося також із Фінікії. Проте якщо і згодитися з ідеєю про імпордне походження білозерського скла, то беззаперечно сприйняти тезу щодо його фінікійської ідентифікації ми не можемо. Дослідники стверджують, що фінікійське склярство зародилося не раніше ніж з VII ст. до н. е. ⁸¹. До того ж масовий завіз скляного намиста на північні береги Чорного моря мав би супроводжуватися іншими категоріями специфічно фінікійського імпорту. Проте, як ми знаємо, цього не спостерігається.

Виявлення нової школи склярства поставило перед дослідниками білозерської культури та істориками скла низку нових проблем. Якщо прийняти гіпотезу про те, що білозерська школа склярства виникла незалежно від єгипетської, близькосхідної чи напівміфічної фінікійської шкіл на місцевій матеріально-технічній базі, то постає питання про необхідність вивчення рівня розвитку виробничих сил білозерського суспільства, і особливо виробництва, пов'язаних з високотемпературними технологічними режимами. У цьому зв'язку принципове значення має питання стосовно доби, в якій мала місце білозерська культура. Так, згідно з В.В. Отроценком ⁸², біло-

зерська культура — це час переходу від бронзового до залізного віку. На думку І.Т. Чернякова⁸³, білозерські пам'ятки слід відносити вже до залізного віку.

Всі дослідники білозерської культури підкреслюють, що серед ремесел, пов'язаних з високотемпературними режимами, домінуюча роль належала металообробці. Остання зосереджувалася в Олешківській (Кардашинській осередок), Каховсько-Василівській (Завадівській осередок) та Надпорізькій зонах, де знайдені майстерні ливарників та комплекси ливарних форм. На нашу думку, в майбутньому слід очікувати Придунайського, Придніпровського та інших споріднених осередків металообробки. Мабуть, правим є В.С. Бочкарьов, який говорить у цілому про Білозерську зону металообробки. Констатуючи спад загального обсягу білозерської металообробки у порівнянні з сабатинівським часом, вчені стверджують, що у білозерський час удосконалювалась технологія металообробки, освоювалось виробництво біметалевих знарядь праці та прикрас. Якраз у той час логічно завершився новий суспільний розподіл праці: ремесло відокремилось від сільського господарства і перетворилося у самостійну галузь господарчої діяльності. Металообробкою займалися ремісники-професіонали⁸⁴.

З нашого погляду, в цих же центрах металообробки, в «синкретичних», відносно нерозчленованих майстернях, видобували та обробляли залізо. Однією з причин розвитку місцевого залізобробного виробництва була нестача привізної міді, олова чи загалом готових злиwkів бронзи. На користь «синкретичності» таких майстерень може свідчити наявність біметалевих (залізо — бронза) кинджалів. За свідченням фахівців⁸⁵, виробництво такої продукції вимагало доброго знання фізико-хімічних особливостей двох різних металів як у гарячому, так і холодному стані. Стародавні майстри враховували різні коефіцієнти лінійного розширення сплаву міді та заліза. Як уважає І.Т. Черняков⁸⁶, в ознайомленні племен пізньобронзового та початку залізного віків на території України з виробництвом та обробкою заліза домінуючу роль відігравали країни Східного Середземномор'я та Малої Азії. Разом з тим слід також звернути увагу на досить високий рівень розвитку чорної металургії в часи зрубної та бондарихінської культур у Лісостепу⁸⁷.

Про досить високий рівень розвитку гончарного виробництва в білозерському суспільстві свідчить кераміка як побутового, так і ритуального призначення. Посуд типу білозерського не можна було виробити в умовах вогнищного випалу. Це передбачає професіоналізм майстрів та наявність спеціальних печей, в яких можна було б отримати температурні режими, необхідні для випалу кераміки, — 800—1000 °C⁸⁸. Такий технологічний потенціал, мабуть, не можна було досягнути і постійно підтримувати на рівні окремих сімей та общин, тобто на рівні розсіяного ремесла⁸⁹. До того ж гончарство, як й інші піротехнічні ремесла, потребувало великої кількості палива. А його в степу, в умовах різкої зміни клімату, наприкінці II — на початку I тис. до н. е. було обмаль. Єдиним надійним джерелом палива для піротехнічного виробництва білозерці на сході були Нижньодніпровські ліси (антична Гілея; слов'янське Олешця), на заході — Нижньодунайські плавні. Можливо, у складі «синкретичних» майстерень функціонували і гончарні комплекси.

Таким чином, з погляду матеріально-технічної бази білозерське суспільство могло забезпечити функціонування склоробних комплексів у межах «синкретичних» майстерень. Температурний потенціал доби загалом (рис. 3), і білозерського суспільства у тому числі, дозволяв це здійснювати. Не слід також забувати, що у порівнянні з єгипетським чи близькосхідним (рис. 2) білозерське скло має нижчу температуру плавлення (розм'якшення) і є більш «довгим». Про тісний зв'язок склоробів, що працювали за оригінальною технологією з металургією бронзи, свідчить майже монопольне використання як барвників олов'янистої бронзи і рідше — металургійно чистої міді. Джерелом таких барвників могли бути відходи від роботи бронзоливарних майстерень.

Говорячи про можливість освоєння білозерськими ремісниками виробництва скломаси, не можна забувати того, що з технологічного погляду склярство є найскладнішим із відомих у давнину ремесел. Недарма відомий алхімік середньовіччя Раймонд Люллі назвав скло «першим продуктом філософії хімії»⁹⁰. Чи могли досягнути білозерці весь цей комплекс найрізноманітніших знань? Теорія «синкретичних» майстерень дає змогу позитивно відповідати на це питання, адже в таких майстернях працювали ремісники, котрі були добре ознайомлені з керамічним та бронзоливарним виробництвом, чорною металургією та іншими передовими для свого часу га-

лузями знань. Окрім цього, такі майстри добре знали властивості різних сортів попелу, вміли виробляти деревне вугілля тощо.

Важливою передумовою для виникнення і нормального функціонування склярства у тому чи іншому регіоні стародавнього світу була наявність основних сировинних матеріалів: палива, пісків, придатних для склоробного виробництва, глини для виготовлення вогнетривів, джерел лужних та лужноземельних компонентів тощо. Для Нижнього Подніпров'я це питання вирішувалося цілком позитивно⁹¹.

Ставлячи питання про можливість освоєння білозерським суспільством виробництва скла, не можна обійти увагою ще один важливий аспект. Як відомо, у давнину скло використовували лише у невиробничій сфері, для виробництва соціально значимих речей⁹². Склярство могло дозволити собі лише суспільство, що знаходилося на досить високій сходинці соціально-економічного, політичного та культурного розвитку. Такими були Єгипет, Міжени, близькосхідні деспотії. Стосовно білозерського суспільства спеціалісти у більшості випадків (у зв'язку з обмеженістю джерелознавчої бази) намагаються обходити конкретні питання. Фахівці лише констатують значну соціальну диференціацію згаданого суспільства, наявність родоплемінної знаті, військового прошарку тощо⁹³. Ми ж акцентуємо увагу на факті загальної розповсюженості у білозерців скляного намиста. На нашу думку, це може бути одним з надійних індикаторів досить високого рівня розвитку суспільства, наявності у нього певної кількості добавленого продукту. На користь самостійного виробництва скла у білозерців може свідчити і такий, на перший погляд, парадоксальний факт, як відсутність в ареалі функціонування білозерської культури скарбів скляного намиста. Відносно матеріальне знецінення скла у ті часи могло мати місце лише у суспільстві, яке саме його репродукувало і при цьому у досить великих кількостях.

Населення Північного Причорномор'я підтримувало тісні контакти з країнами Середземномор'я та Близького Сходу протягом усього бронзового віку. А в сабатинівський час, на думку деяких учених⁹⁴, завдяки цим контактам воно ознайомилося з виробництвом заліза та скла. Проте в XII—IX ст. до н. е., в часи існування білозерської культури, внаслідок низки причин⁹⁵ Єгипет, Єгетіда та деякі регіони Близького Сходу переживали глибоку кризу. Занепали або повністю припинили своє існування найбільш розвинуті галузі ремісничого виробництва. Не обійшла ця криза і склярство⁹⁶.

Отже, ознайомлення представників населення Північного Причорномор'я з передовими технологічними досягненнями південних країн могли мати місце наприкінці сабатинівського чи на самому початку білозерського часу. Тут, мабуть, не можна запропонувати пряме запозичення знання за схемою: ремісник — ремісникові. Адже та частина пізньосабатинівського та ранньобілозерського населення, котра брала участь у навалі «народів моря», була представлена в основному військовим прошарком, далеким від проблем, що нас цікавлять. Не можна також забувати, що виробничі традиції в стародавні часи були роз'єднані і передавалися у спадщину. Так, у Середземномор'ї та на Близькому Сході виробництво заліза аж до XII ст. до н. е. було монополізованим і трималося в секреті майстрами Kizzuwatha, котрі проживали на території Хеттської держави⁹⁷. Більш реальними є інші варіанти. З найдавніших часів одне із завдань грабіжницьких походів полягало у захопленні й вивозі до себе на батьківщину ремісників. Таким чином могла потрапити на північні береги Чорного моря частина знавців чорної металургії, склярства, ювелірного мистецтва тощо. Вказуючи на загальний занепад ремесла в Єгетіди та деяких інших південних регіонах, деякі дослідники⁹⁸ роблять спроби пояснити цей факт масовою втечею або ж загибеллю кваліфікованих майстрів, що працювали на правлячу еліту палацових держав. Чи не була частина з них насильницьки вивезена або ж добровільно переселилася в Північне Причорномор'я?

У зв'язку з наголошеним цікавим є зауваження Плінія Старшого (NH, VI, 20) про те, що задовго до греків гирлом Танаїса володіли карійці. А один із пунктів західного узбережжя Чорного моря називався гаванню карійців. Він був центром чорноморської «Карії» (Ptol., III, 5, 4)⁹⁹. Деякі лінгвістичні¹⁰⁰ та археологічні дані свідчать про те, що карійцям були відомі гирла Дніпра та Дунаю¹⁰¹.

Запропонувавши загальні шляхи вирішення цього складного питання, ми все ж не можемо визначити конкретний центр або ж регіон, звідкіля могли походити ці ремісники. Ні в Єгипті, ні в Месопотамії скло, подібне за своїм хімічним складом біло-

зерському, не виробляли. Хоча дослідники апріорі і визнають наявність склярства у кріто-мікенському світі, але до цього часу про його специфіку ми майже нічого не знаємо¹⁰². Можливо, якийсь натяк на вирішення проблеми криється у зразках двокомпонентного скла із пізньотрипільських пам'яток та Ягорлицького поселення. Як зазначалося, таке скло ми уважаємо продукцією анатолійських склярень. Проте як би не вирішувалося питання щодо генезу білозерської школи склярства, її розквіт, занепад та археологічну ідентифікацію вона знайшла на північних берегах Чорного моря.

Події однакової послідовності мали місце в різних культурно-історичних регіонах. Початковий етап розвитку нової школи (у нашому випадку — білозерської) багато в чому подібний до початкових етапів склярства загалом. Лише засвоївши найдавніші, універсальні за характером прийоми — накручування, зварювання, лиття, пресування, представники нових шкіл переходять до наступного етапу. Наявність власного рецепту виготовлення скла означає, що нова школа не тільки існує, а й пододала першу, початкову, стадію свого розвитку¹⁰³.

У зв'язку з низкою внутрішньо- та зовнішньополітичних причин¹⁰⁴, білозерська школа мала лише початкову стадію розвитку. Склярство, мабуть, так і не встигло оформитися у самостійну галузь виробництва. Традиції цієї школи у подальші часи були втрачені і в широких масштабах більше ніколи не відновлювалися.

Декілька зауважень з приводу розповсюдження скляного намиста у білозерському середовищі. Картографування (рис. 1) знахідок показує, що головну роль тут відігравали річкові шляхи: Дунай, Дністер, Дніпро. Поки що не зафіксовано знахідок намиста у межах річки Дністер — Південний Буг — Дніпро. У Нижньому Подніпров'ї знахідки концентруються виключно на Лівобережжі. Поряд з водними шляхами не можна виключати і використання магістрального суходільного шляху, який перетинає Північне Причорномор'я із заходу на схід¹⁰⁵.

Згідно з аналізом території розповсюдження намиста специфічно білозерського типу, склоробне виробництво у білозерському суспільстві було відокремлене від обігу. Торгові зв'язки виходили далеко за межі ближньої округи. Налагоджувалися обмін та торгівля з сусідніми культурами. Скло, зварене в традиціях білозерської школи, знаходять в пам'ятках фракійського гальштату на території Молдови (див. таблицю, № 3/п 72), похованнях білозерського часу Гордіївського могильника на Вінничині¹⁰⁶ та деяких комплексах чорноліської культури¹⁰⁷. Все це наводить на думку про наявність у білозерському та сусідніх з ним суспільствах особливого прошарку торгівців, які поряд з іншими товарами розповсюджували і продукцію білозерських склярень.

¹ Скло — термін збірний. Він служить для визначення широкого об'єкта досліджень, характеризує всі речі, виготовлені із скла. Стародавнє скло розглядається і як матеріал, і як елемент виробничої діяльності, і як пам'ятка художньої та релігійної культури доби.

² *Шашкина Т.Б.* Специфика донаучного технического знания и пути его изучения // *Вопросы истории естествознания и техники.* — 1986. — № 3. — С. 28—41.

³ *Безбородов М.А.* Стеклоделие в Древней Руси. — Минск, 1956. — С. 8; *Лукас А.* Материалы и ремесленное производство Древнего Египта. — М., 1958. — С. 99; *Качалов Н.Н.* Стекло. — М., 1959. — С. 41—60; *Щанова Ю.Л.* Немного о древнем стекле // *Путешествие в древность.* — М., 1983. — С. 257—258; *Barag D.* The Origin of Glass // IX Congr. internat. du verre. Communications artistique et Historique. — P., 1972. — P. 183—190.

⁴ *Островецков А.С.* Стекланные бусы в памятниках Триполья // *Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья.* — К., 1985. — С. 174—180; *Островецков А.С., Петренко В.Г.* Стекланные бусы из могил Усатово // *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья.* — Белгород-Днестровский, 1990. — Ч. 1. — С. 70—71.

⁵ *Евдокимов Г.Л., Островецков А.С.* Древнеямное погребение с набором украшений из кургана у с. Верхнетарасовка в Нижнем Поднепровье // *Древнее Причерноморье.* — Одесса, 1994. — С. 56—62; *Городцов В.А.* Археологические исследования на берегах р. Донца Изюмского уезда Харьковской губернии // *Тр. XII АС.* — М., 1901. — Т. 1. — С. 294—295; *Артеменко И.И.* Изучение неолита и бронзы в Восточной Белоруссии // *АО-1965.* — М., 1966. — С. 78; *Островецков А.С., Гершкович Я.П.* Стекланная бусина из поселения сабатиновской культуры Новокиевка в Нижнем Поднепровье // *Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья.* — Херсон, 1990. — Ч. 1. — С. 84—85.

⁶ *Фабриціус І.* Літопис музею. — Херсон, 1927. — С. 8—9. — Рис. 6.

⁷ *Лесков А.М.* Курганы: находки, проблемы. — Л., 1981. — С. 67.

⁸ *Куйбышев А.И., Черняков И.Т.* Грунтовый могильник белозерской культуры у с. Чернянка (Херсонская обл.) // СА. — 1986. — № 3. — С. 139—157.

⁹ *Евдокимов Г.Л.* Курганный могильник белозерского времени у с. Первомаевка // Древние скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С. 107—126.

¹⁰ *Раскопки Краснознам'янської новобудовної експедиції ІА АН України у 1986—1987 рр.* Начальник експедиції Г.Л. Евдокимов.

¹¹ *Отрощенко В.В.* Новый курганный могильник белозерского времени // Скифский мир. — К., 1975. — С. 193—206.

¹² *Раскопки Н.Н. Оленковского.*

¹³ *Ванчугов В.П., Субботин Л.В.* Богатые белозерские захоронения могильника Алкалия // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1993. — С. 41—42.

¹⁴ *Ванчугов В.П.* Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1990. — С. 41—42.

¹⁵ *Черняков И.Т.* Киммерийские курганы близ устья Дуная // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 29—36.

¹⁶ *Островецких А.С.* Стекланные бусы из белозерского могильника Будуржель // *Андрух С.И., Добролюбовский А.О., Тоцев Г.Н.* Курганы у с. Плавни в низовьях Дуная. — М., 1985. — Деп. в ИНИОН АН СССР. 13.06.85. — № 21110.

¹⁷ *Роботи Дунай-Дністровської новобудовної експедиції ІА АН України у 1985 р.* Начальник експедиції Л.В. Суботин.

¹⁸ *Азульников С.М., Островецких А.С.* Производство стекланных бус в белозерское время // Хозяйственные комплексы древних обществ Молдовы. — Кишинев, 1991. — С. 61—73.

¹⁹ *Роботи Дубосарської експедиції АН Молдови у 1980 р.* Нач. експедиції М.А. Кетрару.

²⁰ *Никулица И.Т.* Работы Северофракийского отряда // АО-1978. — М., 1979. — С. 489.

²¹ *Петреску-Дымбовица М.* К вопросу о гальштатской культуре в Молдове // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РНР. — Кишинев, 1960. — С. 161—164. — Рис. 12, 14—16. Тут було знайдено округле синє намисто, бісер та одну фігурну підвіску.

²² *Крушельницька Л.І.* Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976. — С. 35. — Рис. 13, 9; *Свешніков І.К.* Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі // МДАПВ. — 1964. — № 5. — С. 61. Особливо цікавим є Михалківський скарб, до складу якого окрім золотих виробів входили 3 скляні намистини з «вічком»; *Монгайт А.Л.* Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. — М., 1894. — С. 67.

²³ *Третьяков П.* Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейнах річок Росі і Тясмина // АП УРСР. — 1949. — Т. 1. — С. 230. — Рис. 7; *Тереновский А.И.* Предскифский период в Днепровском Правобережье. — К., 1961. — С. 39. — Рис. 106, 5. Скарб, знайдений на Залевківському городищі, знаходився у глиняному горщику. До нього входили різні бронзові предмети та 4 великі скляні намистини. Субботівський клад окрім бронзових прикрас містив 14 бісеринок із блакитної «пасти». Аналіз показав, що це був «егіпетський фаянс».

²⁴ *Марковин В.И.* Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы // МИА. — 1960. — № 93; *Бахтадзе Р.А.* К изучению грузинских археологических стекол. — Тбилиси, 1964; *Угрелидзе Н.Н.* Стекло древней Грузии. — Тбилиси, 1961.

²⁵ *Крупнов Е.И.* О древних связях Юга СССР и Кавказа со странами Ближнего Востока // ВИМК. — 1958. — № 1. — С. 71—82; *Крушкел Ю.С.* Греческая колонизация Древней Синдикы // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. — Тбилиси, 1979. — С. 110—119.

²⁶ *Угрелидзе Н.Н.* Указ. соч.; *Островецких А.С.* К вопросу о наличии стеклоделия на Кавказе в раннекобанское время // Тез. докл. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья». — Запорожье, 1994. — С. 148—150.

²⁷ *Леланов Г.М., Вацдов Р.М., Йоне Г.И.* Древний Минчегаур. — Баку, 1957. — 234 с.

²⁸ *Халиков А.Х.* Волго-Камье в начале эпохи раннего железа (VIII—VI вв. до н. э.). — М., 1977; *Патрушев В.С., Халиков А.Х.* Волжские ананьинцы. — М., 1982; *Иессен А.А.* Ранние связи Приуралья с Ираном // СА. — 1952. — Т. 16. — С. 208—215.

²⁹ *Абдуразаков А.А., Безбородов М.А., Заднепровский Ю.А.* Стеклоделие Средней Азии в древности и средневековье. — Ташкент, 1963. — С. 63; *Галибин В.А.* Спектральный анализ находок из сумбарских могильников // *Н.Н. Хлопин.* Юго-Западный Туркменистан в эпоху поздней бронзы. — Л., 1983. — С. 226—227.

³⁰ *Иессен А.А.* Указ. соч. — С. 221. — Прим. 2.

³¹ *Иванов Вяч. Вс.* История славянских и балтских названий металлов. — М., 1983. — С. 38.

³² *Щапова Ю.Л.* Очерки истории древнего стеклоделия. — М., 1983. — С. 84.

³³ *Порієн.: Черняков І.Т.* Ранній залізний вік як особливий етап історії України // Археологія та стародавня історія України. — К., 1992. — С. 183—194.

³⁴ *Азульников С.М., Островецких А.С.* Указ. соч. — С. 62; *Ванчугов В.П.* Указ. соч. — С. 99. — Рис. 35, 21.

- ³⁵ *Отрощенко В.В.* Указ. соч. — С. 201. — Рис. 6, 5.
- ³⁶ *Eisen G.* The Characteristics of Eye beads from the earliest Times to the Present // EJA. — 1916. — Vol. XX. — P. 3—5.
- ³⁷ *Безбородов М.А.* Химия и технология древних и средневековых стекол. — Минск, 1969. — С. 117.
- ³⁸ *Островерхов А.С.* Технология античного стеклоделия: архаика. — К., 1993. — С. 28. — Рис. 14, 6—7.
- ³⁹ *Боброва А.С.* Бусы из Афрасиаба // КСИИМК. — 1949. — Вып. 30. — С. 121.
- ⁴⁰ *Ванчугов В.П.* Указ. соч. — С. 99; *Отрощенко В.В.* Указ. соч. — С. 200.
- ⁴¹ *Островерхов А.С.* Стекло и фаянс как источник для изучения экономических связей и идеологических воззрений скифов V—III вв. до н. э. // Киммерийцы и скифы. — Кировоград, 1987. — Ч. 2. — С. 38—40.
- ⁴² *Супрычев В.А.* Самоцветы. — К., 1980. — 214 с.
- ⁴³ *Мелетинский Е.М.* Поэтика мифа. — М., 1976. — С. 233—236.
- ⁴⁴ *Иессен А.А.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. — Л., 1947. — С. 20, 26; *Тереножкин А.И.* Киммерийцы. — К., 1976. — С. 172, 175; *Отрощенко В.В.* Указ. соч. — С. 201; *Отрощенко В.В.* Белозерская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 525.
- ⁴⁵ *Иессен А.А.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. — Л., 1947. — С. 20, 26; *Тереножкин А.И.* Киммерийцы. — К., 1976. — С. 172, 175; *Отрощенко В.В.* Указ. соч. — С. 201; *Отрощенко В.В.* Белозерская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 525.
- ⁴⁶ *Щапова Ю.Л.* Рецепты «растекающегося камня» // Химия и жизнь. — 1988. — № 4. — С. 59—63.
- ⁴⁷ *Кубышев А.И., Черняков И.Т.* Указ. соч. — С. 153.
- ⁴⁸ *Аналітик В.О.* Галібін. Користуючись нагодою, хочу подякувати йому за клопітку працю і консультації зі спеціальних питань.
- ⁴⁹ *Ковалевская В.Б.* Применение статистических методов к изучению массового археологического материала // Археология и естественные науки. — М., 1965. — С. 145—167.
- ⁵⁰ *Щапова Ю.Л.* Очерки истории древнего стеклоделия. — С. 26.
- ⁵¹ Указ. соч. — С. 87—88, 105.
- ⁵² *Безбородов М.А.* Стеклоделие в Древней Руси. — Минск, 1956. — С. 25; *Абдуразаков А.А., Безбородов М.А.* Средневековые стекла Средней Азии. — Ташкент, 1966. — С. 139—142; *Щапова Ю.Л.* Из истории древнейшей технологии стекла // Очерки технологии древнейших производств. — М., 1975. — С. 133—140; *Щапова Ю.Л.* Очерки истории... — С. 29.
- ⁵³ До білозерського часу нами було помилково віднесено низку прикрас із Кочкуватівського (*Ванчугов В.П.* Белозерские памятники... — С. 99. — Рис. 35, 23—24) та Суворівського (*Черняков И.Т.* Киммерийские курганы... — С. 32. — Рис. 2, 5) могильників (*Островерхов А.С.* Стекло легендарных киммерийцев // Химия и жизнь. — 1986. — № 4. — С. 49. — Рис. 1, 2—3, 5; *Островерхов А.С.* Киммерийское стекло // Стекло и керамика. — 1987. — № 1. — С. 26—27). Як з'ясувалося, намісто з Кочкуватого — типовий зразок античних прикрас як з погляду типології (*Алексеева Е.М.* Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1978. — Вып. Г1-12. — Табл. 28: 46—52; 33: 47—53), так і хімії скла. Хрещата підвіска із Суворова походить із зруйнованого пізньокочувинського поховання. На останню обставину звернув нашу увагу В.В. Отрощенко.
- ⁵⁴ *Абдуразаков А.А., Безбородов М.А.* Указ. соч. — С. 134; *Островерхов А.С.* К вопросу о наличии стеклоделия на Кавказе... — С. 148—150; *Островерхов А.С.* Технология античного стеклоделия... — С. 6, сл.
- ⁵⁵ *Порівн.: Абдуразаков А.А., Безбородов М.А.* Указ. соч. — С. 139—146; *Безбородов М.А.* Химия и технология... — С. 44—54; *Щапова Ю.Л.* Очерки истории... — С. 29—30.
- ⁵⁶ *Щапова Ю.Л.* Очерки истории... — С. 45.
- ⁵⁷ *Галибин В.А.* Особенности состава фаянсовых и стеклянных изделий из памятников Южной Сибири V в. до н. э. — I в. н. э. // КСИА АН СССР. — 1985. — Вып. 184. — С. 14—21.
- ⁵⁸ *Щапова Ю.Л.* Очерки истории... — С. 45.
- ⁵⁹ *Островерхов А.С.* Стекланіє бусы в памятниках позднего Триполья. — С. 176. — Ан. 5.
- ⁶⁰ *Островерхов А.С.* Технология античного стеклоделия... — С. 9. — Табл. 2. — Ан. 23а, 31а; 53; С. 34. — Табл. 3. — Ан. 11, 23.
- ⁶¹ *Безбородов М.А.* Химия и технология... — Ан. 439, 440.
- ⁶² *Лукас А.* Указ. соч. — С. 297—298.
- ⁶³ *Лукас А.* Указ. соч. — С. 705. — Ан. 5.
- ⁶⁴ *Щапова Ю.Л.* Очерки истории... — С. 59—60.

- ⁶⁵ *Химическая технология стекла и ситаллов.* — М., 1983. — С. 76.
- ⁶⁶ *Щапова Ю.Л.* Указ. соч. — С. 87.
- ⁶⁷ *Химическая технология...* — С. 80; *Щапова Ю.Л.* Указ. соч. — С. 109.
- ⁶⁸ *Щапова Ю.Л.* Указ. соч. — С. 87.
- ⁶⁹ *Безбородов М.А.* Указ. соч. — С. 60—63.
- ⁷⁰ *Безбородов М.А.* *Химия и технология...* — С. 62.
- ⁷¹ *Лукас А.* Указ. соч. — С. 303.
- ⁷² *Huges M.J.* A Technical Study of opaque red Glass of Iron Age in Britain // PPS. — 1972. — Vol.38. — P. 48—107; *Newton R.C.* Glass Trade Route in Iron age // Communications artistiques et historiques. IX Congr. Intern. du Verre. — P., 1972. — P. 197—204.
- ⁷³ *Агульников С.М., Островерхов А.С.* Указ. соч. — С. 69.
- ⁷⁴ *Безбородов М.А.* Указ. соч. — С. 64—65.
- ⁷⁵ *Лукас А.* Указ. соч. — С. 299—300.
- ⁷⁶ *Островерхов А.С.* *Стекланные бусы...* — С. 176, 179; *Островерхов А.С. Петренко В.Г.* *Стекланные бусы из могил Усатово.* — С. 70—71.
- ⁷⁷ *Агульников С.М., Островерхов А.С.* Указ. соч. — С. 69—70.
- ⁷⁸ *Островерхов А.С.* *Киммерийское стекло.* — С. 26—27.
- ⁷⁹ *Отрощенко В.В.* К вопросу о хозяйстве племен белозерской культуры // Древние общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 128.
- ⁸⁰ *Щапова Ю.Л.* Об эволюции в стеклоделении древнейших эпох // Естественные науки и археология в изучении древнейших производств. — М., 1982. — С. 81—91; *Щапова Ю.Л.* *Очерки истории...* — С. 101, 107.
- ⁸¹ *Бернхардт К.-Х.* *Древний Ливан.* — М., 1982. — С. 88.
- ⁸² *Отрощенко В.В.* *Белозерская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины.* — К., 1986. — С. 117—150.
- ⁸³ *Черняков И.Т.* *Ранній залізний вік...* — С. 183—194.
- ⁸⁴ *Черных Е.Н.* *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.* — М., 1976. — С. 159—174.
- ⁸⁵ *Иванов Вяч.Вс.* Указ. соч. — С. 38, сл.; *Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Солнцев Л.А.* *Начальный этап обработки железа в Восточной Европе (доскифский период) // СА.* — 1977. — № 1. — С. 60.
- ⁸⁶ *Черняков И.Т.* Вказ. праця. — С. 190—191.
- ⁸⁷ *Бидзия В.И., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Паньков С.В.* *История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. — III в. н. э.).* — К., 1983. — С. 12—15.
- ⁸⁸ *Сайко Э.В.* *Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии.* — М., 1982. — С. 170.
- ⁸⁹ *Порівн.: Отрощенко В.В.* К вопросу о хозяйстве... — С. 128.
- ⁹⁰ *Фармаковский М.В.* *Римские стекловаренные печи // Изв. Ин-та археол. технологии.* — Пг., 1922. — Вып. 1. — С. 73.
- ⁹¹ *Островерхов А.С.* К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов // ВДИ. — 1979. — № 3. — С. 115—126.
- ⁹² *Щапова Ю.Л.* *Очерки истории...* — С. 192—193. — Рис. 48.
- ⁹³ *Ванчугов В.П.* *Белозерские памятники...* — С. 103 сл.; *Отрощенко В.В.* К вопросу о хозяйстве... — С. 127—129; *Черняков И.Т.* Вказ. праця.
- ⁹⁴ *Черняков И.Т.* Вказ. праця. — С. 183—194.
- ⁹⁵ *Різні їх варіанти та комбінації див.: Андреев Ю.В.* К проблеме послемикенского регресса // ВДИ. — 1985. — № 3. — С. 9, сл.; *Поляков Г.Ф.* От микенских дворцов к полису // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1. — С. 89—127.
- ⁹⁶ *Безбородов М.А.* *Стеклоделие в Древней Руси.* — С. 16; *Лукас А.* Указ. соч. — С. 195—297; *Качалов Н.Н.* *Стекло.* — С. 387, сл.; *Sleep W.G.H.* A Handbook on Beads. — Liege, 1967. — P. 142.
- ⁹⁷ *Щапова Ю.Л.* Из истории древнейшей технологии стекла. — С. 150; *Щапова Ю.Л.* Немного о древнем стекле. — С. 255; *Полякова Г.Ф.* Указ. соч. — С. 118.
- ⁹⁸ *Андреев Ю.В.* Указ. соч. — С. 12.
- ⁹⁹ *Скржинская М.В.* Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. — К., 1977. — С. 68; *Стрижак О.С.* *Етніонія Геродотової Скіфії.* — К., 1988. — С. 198.
- ¹⁰⁰ *Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс.* *Индоевропейский язык и индоевропейцы.* — Тбилиси, 1984. — Т. 2. — С. 862, 845; *Білецький А.О.* *Борістенес-Данапріс-Дніпро // Питання топоніміки і ономастики.* — К., 1964. — С. 54; *Каришковский П.О.* *Заметки об Ольвии и Борисфене // ЗОАО.* — 1967. — Т. 2 (35). — С. 81.

¹⁰¹ *Острове́рхов О.С.* Обробка кольорових металів на Ягорлицькому поселенні // Археологія. — 1981. — Вип. 36. — С. 32. — Рис. 6, 1, 12; *Откупщиков Ю.В.* Догреческий субстракт. — Л., 1988. — С. 71.

¹⁰² *Haevernick Th.E.* Mусеніан Glass // Archaeology. — 1963. — 16, № 3. — P. 190—193.

¹⁰³ *Щапова Ю.Л.* Очерки истории... — С. 195.

¹⁰⁴ *Огляд літератури див.: Мурзин В.Ю.* Происхождение скифов. Основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990. — 85 с.

¹⁰⁵ *Суботін Л.В., Черняков І.Т.* Новотроянівський скарб та питання обміну металом за доби пізньої бронзи // Археологія. — 1982. — Вип. 39. — С. 15—22.

¹⁰⁶ *Повідомлення С.С. Березанської.*

¹⁰⁷ *Ковпаненко Г.Т., Гупало І.В.* Погребение воина у с. Квитка в Поросье // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 58—69.

Одержано 05.10.96

А.С. Острове́рхов

СТЕКЛОДЕЛИЕ БЕЛОЗЕРСКОГО ВРЕМЕНИ

В статье дается комплексная характеристика стекол, обнаруженных в памятниках белозерской и смежной с ней культур. Автор приходит к выводу, что в XII—XI в. до н. э. в потреблении стекла населением Северного Причерноморья происходит резкий количественный скачок. На основании анализа химического состава стекла утверждается, что в конце II — начале I тыс. до н. э. в Старом Свете, помимо хорошо известных — египетской и ближневосточной школ стеклоделия, существовала, как минимум, еще одна. Она названа белозерской.

O.S. Ostroverkhov

GLASS-MAKING AT THE BELOZERSKIAN TIME

The paper gives a complex characteristic of glasses found in sites of the Belozerskian and adjacent cultures. The author infers that an abrupt change in the consumption of glassware by the population in the Northern Black Sea region took place in the XII—IX centuries BC. On the base of analysis of the chemical content of the glass, he draws a conclusion that, besides the well-known Egyptian and Near-Eastern schools of glass-making, at the least one more existed. It was named the Belozerskian one.

С.Д. Крижицький

ОЛЬВІЯ І СКИФИ У V ст. до н. е. ДО ПИТАННЯ ПРО СКИФСЬКИЙ «ПРОТЕКТОРАТ»

У статті розглянуто концепції щодо так званого скіфського протекторату над Ольвією. Обґрунтовано положення про малоімовірність його існування.

V ст. до н. е. в історії Ольвійської держави було часом, коли в полісі відбувалися найважливіші зміни практично в усіх сферах життя. Серед тих з них, наявність яких встановлено безпосередньо за результатами розкопок, найважливішими є перехід у місті від масового напівземлянкового будівництва житлових будинків до наземного і фактична ліквідація великої хори з подальшим її поступовим відновленням. Крім цих змін, твердо встановлених археологічно, в історії Ольвії припускається наявність ще однієї події, вірогідність якої не так очевидна і потребує серйозної аргументації.

© КРИЖИЦЬКИЙ С.Д.

Це проблема скіфського «протекторату» над Ольвією. Використання терміну «протекторат» у зазначеному випадку має умовний характер. Ю.Г. Виноградов уважав, що залежність від скіфів полягала у сплаті їм данини в обмін на захист з їхнього боку поліса від ворожих варварських угруповань без втручання у внутрішньо- і зовнішньополітичні справи ольвіополитів¹. Однак за браком джерел визначити конкретну форму і зміст протекторату, якщо він навіть і був, нині навряд чи можливо. Тому ми розуміємо під цим терміном будь-яку форму залежності — заступництва Ольвії від скіфів.

Як відомо, з цього приводу існують два полярних погляди. Один з них, за яким передбачається існування «протекторату», найбільш послідовно і вичерпно в сучасній літературі викладений у працях Ю.Г. Виноградова, зокрема в його монографії², а також у статті К. Марченка³. Цього не можна сказати про інший погляд, який заперечує таку можливість і лише частково відображений у науці, а тому потребує ретельного викладу й узагальнення⁴.

Прямі свідчення існування скіфського «протекторату» над Ольвією відсутні. Тому його прихильники, крім загальноісторичних побудов, що базуються, головним чином, на даних нумізматики і скіфському логосі Геродота, відчувають потребу у залученні та інтерпретації низки побічних археологічних фактів. Однак трактування цих фактів аж ніяк не є однозначним і, як нам уявляється, дає змогу дійти інших висновків.

У зв'язку з викладеним метою цієї статті є спроба систематизувати та узагальнити саме такі побічні археологічні факти. Проблема в хронологічному й змістовному аспектах розпадається на три частини. Це так звана скіфська загроза, яка за логікою мала передувати «протекторату» і, за Ю.Г. Виноградовим, почалася з кінця VI — початку V ст. до н. е. (510—490) й продовжувалася до початку «протекторату», що пов'язується з Аріапифом (480—470)⁵. Основне питання полягає в тому, наскільки ця загроза була реальною насправді. Друга частина проблеми пов'язана зі Склом, час контактів якого з Ольвією визначається приблизно другою чвертю V ст. (470—450)⁶. Тут йдеться про царя скіфів, існування якого і факт наявності якихось контактів з Ольвією абсолютною більшістю дослідників (у тому числі й автором цієї статті) сумніви не піддаються. Питання полягає тільки у визначенні форми цих контактів: чи можна їх розглядати як певну залежність — протекторат. Третя частина проблеми пов'язана із гаданим існуванням у першому десятилітті третьої чверті V ст. (450—440)⁷ «протекторату» скіфського царя (або намісника) Емінака. Тут уже питання виникає не тільки щодо можливості «протекторату», а й реальності самого існування скіфського правителя (або намісника) під ім'ям Емінака.

Почнемо зі скіфської військової загрози для Ольвії у першій половині V ст. Конкретна аргументація, що залучається для цього, систематизована К.К. Марченком, налічує 9 позицій і зводиться до такого: перерва з першої третини V ст. до його кінця в функціонуванні сільських некрополів ольвійської округи і трансформація поховальних споруд; поява у другій чверті V ст. у Нижньому Побужжі цілої серії поховань кочових скіфів, що ніби «тісно обступили північний кордон Ольвійської держави», як образно написав Ю.Г. Виноградов⁸; наявність насильно убитих скіфською зброєю в некрополях Ольвії і Березані; знахідка у Великій Черноморці 2 в господарській ямі скелета убитого; будівництво в Старій Богдановці 2 споруд з «могутніми» стінами; зникнення зі складу ліпної кераміки з початку V ст. фракійського і лісостепового компонентів; перше руйнування Істрії на початку V ст.; помітне поповнення просопографії Ольвії негрецькими і напівгрецькими іменами; значна редукція території Березанського поселення⁹. Мається на увазі також запустіння ольвійської хори.

Здавалося б, все це у комплексі дійсно свідчить про скіфську експансію. Однак пильніший розгляд усіх цих фактів виявляє низку неузгодженостей і питань, що ставлять під сумнів можливість їх кореляції між собою та інтерпретації на користь наявності скіфської військової загрози. Тим самим принцип комплексності в системі доказів цього положення відпадає. Розглянемо послідовно перелічені позиції.

Так, з приводу перерви в функціонуванні сільських могильників передусім значимо, що у цьому разі може йтися про вибіркове дослідження усього двох могильників — Аджигольського і Матросівського. Внаслідок цього говорити про будь-яку перерву в функціонуванні взагалі сільських могильників навряд чи виправдано. Що ж до трансформації похоронних споруд — появи підбоїв і склепів (або катакомб),

то, по-перше, підбої виникають в Ольвії не з початку V ст., як це вважає К.К. Марченко¹⁰, а з кінця VI ст. до н. е.¹¹, склепи ж виникають тільки на початку IV ст.¹². Масове поширення цих споруд аж ніяк не може бути свідченням постійної присутності в Ольвії або її околицях самих варварів, як це вважає К.К. Марченко¹³. Інакше нам залишилося б визнати, що в першій половині V ст. в Ольвії 33 %¹⁴ населення становили варвари, а пізніше ця цифра дійшла б взагалі до 45 %. До цього додамо головне — ніяких змін у бік варваризації в поховальному обряді та інвентарі поховань ольвійського некрополя у V ст. не відбувалось!

Тепер щодо численних поховань кочових скіфів у степових районах Нижнього Побужжя, що нібито тісно оточили північний кордон Ольвійської держави на початку — у першій половині V ст. до н. е.¹⁵. Передусім зазначимо, що навіть і в тому разі, коли б скіфські поховання дійсно «тісно обступили» північний кордон Ольвійської держави, то це навряд чи могло б свідчити про яке-небудь загострення відносин між скіфами та Ольвією. Скоріше навпаки, саме про мирні контакти. Адже не даремно скіфи тримали в таємниці місце поховання своїх царів Герр¹⁶. Інакшими словами, за наявності конфронтації скіфи навряд чи стали б ховаги своїх небіжчиків поблизу мешкання потенційних супротивників.

Проте насправді ці поховання не розташовані вздовж північного кордону Ольвійської держави. Вони відносно близько підходять до цього кордону тільки на північному сході в районі сучасного с. Ковалівка, яке знаходиться щонайменше на 50 км північніше м. Миколаїв, тобто можливого північного кордону Ольвійської держави. Окрім того, кількість скіфських поховань V ст. до н. е. у цьому районі становить усього 9 поховань, з яких 4 датуються першою половиною V ст. до н. е., 2 — серединою V ст., 2 — взагалі V ст. і 1 — кінцем V—IV ст. до н. е.¹⁷. Інакше кажучи, на ціле сторіччя на Бузьке Правобережжя припадає всього 9(!) поховань. Автори розкопок спеціально зазначають, що взагалі скіфських поховань на правому березі, крім району с. Ковалівка, є небагато і що кургани там виникають наприкінці VI ст.¹⁸, тобто практично одночасно з різким розширенням ольвійської хори. Природно, на таких малих вибірках навряд чи методично виправдано здійснювати будь-які побудови історичного плану. У зв'язку з цим слід мати на увазі, що за наявними даними (на 1986 р.) з 2300 скіфських поховань Північного Причорномор'я до V ст. належить всього 61 поховання, а до Побужжя, як вже зазначалося, тільки 9; основний же масив — 2042 поховання датуються IV—III ст.¹⁹.

Згідно з наведеним зауважимо також, що район с. Ковалівка, скіфські поховання якого Ю.С. Гребеніков відносить до степової групи, чимсь був привабливий не тільки для скіфів, а й взагалі для давніх народів. Так, крім 25 поховань скіфського часу тут відкрито близько 130 поховань інших часів — від ямних до пізньокочових²⁰. Очевидно, це пояснюється не випадковими причинами, а якоюсь загальноюкономічністю, можливо розташуванням неподалік переправи через Південний Буг і, як наслідок, загибеллю людей під час переправ.

Потрібно підкреслити, що поховань, подібних до могильника у с. Ковалівка, на території безпосередньо сільської округи Ольвії немає. Думка про те, що на спустілій ольвійській хорі у другій чверті V ст. з'являються *скіфські* курганні могильники²¹, не відповідає дійсності. По-перше, в публікації, на яку посилається Ю.Г. Виноградов, йдеться лише про один — Матросівський — могильник, чого для будь-яких узагальнень замало. По-друге, етнічну приналежність похованих автори розкопок цього могильника за відсутності виразного супроводжувального матеріалу визначають лише на підставі висновку про те, що в середині V ст. хори Ольвії не існувало! У своїй дисертації Ю.С. Гребеніков, виділяючи приольвійську групу, що складається з 17 поховань (маються на увазі Марицинський [Адзигольський] і Матросівський могильники), характеризує їх у протилежність степовій групі як поховання *слабоозброєного* населення²². Ю.С. Гребеніков датує Адзигольський могильник приблизно початком першої чверті — початком другої чверті V ст., а Матросівський — другою — початком третьої чверті V ст. і приблизно ж визначає етнічну приналежність похованих як «місцевих»(?)²³. Останнє не зовсім зрозуміло, оскільки, якщо мається на увазі варварський етнос небіжчиків, то цьому суперечить той факт, що у відкритих похованнях антична кераміка представлена цілими посудинами, а ліпна — тільки фрагментами²⁴, що свідчить про випадковість попадання останньої у могили. Крім того, оскільки, наприклад, в ольвійському некрополі кургани виникають вже у V ст., а «ямні» поховання у першій половині V ст. становили понад половину загальної кількості

могил — 54 %²⁵ (і те, й інше чомусь вважається прерогативою скіфського поховального обряду), то виникає питання: чи так уже впевнено можна розглядати поховання Марицинського (Аджигольського) і Матросівського могильників як варварські, а супроводжувальний інвентар уважати відповідним рядовим скіфським похованням²⁶? Адже факт наявності в чоловічих похованнях зброї в цьому випадку може свідчити не стільки про етнічну приналежність похованих, скільки про умови їх життя — існування в сільських поселеннях, які не мали жодних укріплень і могли бути легкою здобиччю різних волоцюг. Мабуть, зовсім не випадково у марицинських похованнях саме того часу відсутні деталі кінської зброї, коні і напутня їжа²⁷, що типологічно для поховань номадів.

Цікаві результати отримано під час розкопок курганів першої чверті V ст. до н. е. в урочищі Чортувате, розташованого на північ від Ольвії. Проведені тут роботи показали, що риси поховального обряду досліджених поховань знаходять прямі аналогії не тільки в Ольвії або у Марицинському могильнику, а й у некрополі Греції та Істрії. Це все загалом дозволило дослідникам, по-перше, визначити етнічну приналежність похованих у курганах в урочищі Чортувате як грецьку, а по-друге, відмовитись від інтерпретації Марицинського могильника як «локального варіанта скіфської культури»²⁸.

Нарешті, необхідно підкреслити, що і взагалі при всьому значному спектрі поглядів з приводу можливої етнічної характеристики населення сільської округи Ольвії, і зокрема каллипидів Геродота²⁹, у будь-якому випадку йдеться не про кочовиків, а про осіле населення, поява якого у Нижньому Побужжі ніяк не може свідчити про наявність скіфської загрози.

Розглянемо проблему використання факту наявності насильно убитих у некрополях Ольвії і Березані як доказ існування скіфської експансії. Крайня нечисленність подібних поховань, а також їх різночасовість можуть свідчити лише про сам факт наявності насильних смертей, але не про причини їхньої появи.

Так, в Ольвійському некрополі В.М. Скуднева згадує всього три поховання з убитими, причому в одному випадку датування визначається досить широко — V ст., а в двох інших відсутнє взагалі³⁰. У разі наявності серйозної конфронтації зі скіфами в ольвійському некрополі слід було б чекати суттєво більшої кількості поховань убитих. Вельми нечисленні подібні поховання і на Березанському некрополі³¹, де їх у 1980-х роках виявлено 6, і датуються вони межею VI—V ст. до н. е.³², тобто вони виникли за чверть віку до початку запустіння ольвійської хори. Навряд чи може служити доказом військової скіфської загрози і знахідка в господарській ямі на поселенні Велика Черноморка 2 кістяків убитого³³.

З всього цього виходить, що за тої значної кількості населення, яке могло проживати в останній чверті VI — першій чверті V ст. до н. е. як у місті, так і на хорі, і становити за самими заниженими оцінками не менше 10 тис. осіб³⁴, кількість виявлених під час розкопок убитих становить незначну частку відсотка загального числа похованих. Це може пояснюватися скоріше будь-якими іншими причинами, в тому числі і нападами окремих кочових скіфів, ніж глобальною скіфською експансією.

Стосовно вищевикладеного слід також зробити ще два досить істотних зауваження. По-перше, навряд чи потрібні спеціальні докази того, що вбивство скіфською стрілою зовсім не обов'язково могло бути здійснене скіфом. Не є секретом, що найчастіше на античних поселеннях трапляються наконечники стріл так званого скіфського типу³⁵. Проте подібні наконечники знайдені, зокрема, і в архаїчному некрополі Ольвії, які прийнято уважати скіфськими, відомі також як в Греції, так і в Передній Азії³⁶. Те саме стосується і наконечників стріл з архаїчних поселень Нижнього Побужжя³⁷. Іншими словами, у будь-якому разі немає сумнівів у тому, що і жителі античних центрів Північного Причорномор'я користувалися так званим скіфським озброєнням. По-друге, роботами антропологів встановлено, що наконечник стріли не завжди був безпосередньою причиною смерті людини. Такий застряглий у кістяку наконечник, обволікаючись кістковою тканиною, міг ще багато років знаходитися в тілі практично здорової людини. А це, в свою чергу, свідчить про те, що наявність кількох поховань, що однаково датуються, з наконечниками стріл у кістяках не завжди може означати синхронність отриманих ран і відповідно подій, які до цього призвели.

Мабуть, взагалі під час оцінки міри репрезентативності матеріалів некрополя щодо встановлення наявності яких-небудь значних конфронтацій логічніше було б

виходити із незвичайно різкого збільшення кількості похованих, ніж з наявності застряглих у кістках наконечників стріл. Адже смерть могла настати і, очевидно, частіше за все наставала від поразки і м'яких тканин.

На завершення теми про насильно загиблих зазначимо, що навряд чи можна упевнено трактувати реконструкцію епітафії стели Леокса — сина Мольпагора як свідчення про наявність безпосередньої загрози Ольвії з боку скіфів, оскільки, як визнає і сам автор³⁸, безперечно, що Леокс загинув далеко від батьківщини. А відповіді на питання, де і чому це сталося, знаходяться у дуже широкій сфері здогадок.

Навряд чи можна прийняти й інші побіжні аргументи прихильників протекторату.

Так, не може бути доказом існування саме скіфської загрози поява в районі сучасного с. Стара Богданівка наземної споруди з «могутніми» стінами³⁹. По-перше, ці глинобитні стіни завтовшки всього близько 1 м не могли бути істотною перешкодою для досить великого загону варварів⁴⁰. За такої товщини можливість влаштування захисного майданчика на поверхні власне стіни виключена, підстав же уважати, що такий майданчик міг бути прибудований до стін з їх внутрішніх сторін, немає. Навряд чи також висота цих стін могла перевищувати 2,5—3 м (за Філоном Візантійським, висота оборонної стіни мала становити дві її товщини). А така висота цілком доступна для подолання вершниками безпосередньо зі спини коня без використання драбин. По-друге, в згаданій споруді абсолютно очевидна відсутність не тільки оборонної вежі, а й будь-якої житлової функції. Скоріш за все, ця споруда була пов'язана з утриманням худоби⁴¹, чого, до речі, не виключають і самі автори розкопок.

Не однозначне пояснення має також зникнення до початку V ст. гето-фракійських і лісостепових (з Правобережжя Дніпра) елементів у матеріальній культурі жителів Нижнього Побужжя і заміщення їх у V ст. формами посуду, близькими до кераміки Каменського городища, що пояснюється «...перекриттям номадами традиційних шляхів поповнення сільського населення цього району»⁴². Цей процес на основі аналізу ліпної кераміки зіставляється частиною дослідників з етнічними змінами в складі населення регіону. Проте, по-перше, ця зміна елементів культури відбувається задовго до царювання Скіла і запусіння великої хори Ольвії. По-друге, як зазначає сам К.К. Марченко, відсоток ліпного посуду в культурних шарах Ольвії залишається стабільним на рівні 3% всієї кількості уламків кераміки (крім амфор), як в VI, так і у V ст.⁴³ Вже сам по собі цей факт не дає підстав для висновку про наявність якихось кардинальних демографічних змін у регіоні, тим більше пов'язаних зі скіфською експансією. Так, якщо допустити, що номади дійсно перекрили із заходу і півночі традиційні шляхи поповнення сільського населення Нижнього Побужжя, то виникає питання, звідки ж могло поповнюватися це землеробське населення, та ще з постійною інтенсивністю? Адже, як відомо, Каменське городище виникає не раніше кінця V ст. I, більше того, та кераміка, яку можна пов'язати зі скіфами, у Побужжі у VI—V ст. лише з'являється, і тільки у IV ст. горщики скіфського вигляду розповсюджуються на весь степ⁴⁴.

Перше руйнування Істрії — досить далекого від Ольвії регіону зі своєю історією — навряд чи може служити аналогією для ситуації у Нижньому Побужжі, навіть у разі допущення гіпотези К.К. Марченка щодо розміщення у Добруджі масиву скіфських племен⁴⁵.

Не є доказом існування скіфської загрози і збільшення кількості негрецьких імен, оскільки взагалі кількість відомих нам імен жителів Нижнього Побужжя надто мала і не може претендувати на статистичну вірогідність. Проте головне те, що відсоткове співвідношення варварських і грецьких імен і для VI, і для V ст. приблизно однакове і становить 1:1 (у VI ст. 2 імені грецьких і 2 варварських; у V ст. відповідно — 12 і 10)⁴⁶. Навряд чи у цьому відношенні що-небудь змінює те, що з часу виходу статті Ю.Г. Виноградова фонд негрецької антропонімії трохи поповнився⁴⁷. За кількості населення, яка в той час проживала в Нижньому Побужжі, про що йшлося вище, 30—40 імен абсолютно випадкової вибірки роблять вельми ризикованими будь-які висновки щодо переміщення етнічних масивів. Крім того, потрібно також мати на увазі, що, по-перше, далеко не завжди походження імені відповідало етносу його носія, а по-друге, і сам Ю.Г. Виноградов у низці випадків не був абсолютно упевненим в етнічній атрибуції носіїв імен. Показово й те, що в подальший час, коли кількість варварів у складі населення Ольвії, безумовно, зростає, кількість негрецьких імен у відсотковому відношенні різко меншає.

Нарешті, якби існувала скіфська загроза, то нарівні з припиненням життя на по-

селеннях регіону слід було те саме чекати і на Березанському поселенні. Однак на Березані у V ст. мала місце не редукція території, як це уявляла Л.В. Копейкіна на основі дослідження північно-західної дільниці⁴⁸, а переміщення забудови, коли припинення життя на північно-західній дільниці збіглося з освоєнням нових територій в південній і південно-західній частинах поселення. Зокрема, саме це дозволило В.Л. Лапіну дійти висновку щодо розквіту економіки Березані саме у V ст.⁴⁹

Запустіння великої хори Ольвії і зосередження її населення у місті⁵⁰ могли бути не тільки наслідком експансії скіфів та їхнього бажання підпорядкувати собі економічно Ольвію, а й, як ми вже не раз зазначали⁵¹, обумовлені потребою у внутрішньому розвитку поліса, становленні Ольвії як міста. Навряд чи можна сумніватися в очевидній необхідності перетворення Ольвії з фактично землянкового селища в справжнє місто античного вигляду. А для цього, безумовно, була потрібна значна кількість робочої сили. І початок цього процесу — перехід у місті від масового землянкового будівництва до звичайного наземного сирцово-кам'яного — збігається за часом з редукцією великої хори.

При цьому не можна виключати й цілком можливе прагнення ольвіополітів до реорганізації хори. Останнє здається цілком виправданим — перейти від аморфно і розріджено заселених земель великої сільської округи до добре організованої і цільно освоєної приольвійської хори невеликого радіуса⁵². Очевидно, не випадково в середині — другій половині V ст. у безпосередній близькості від Ольвії в районі поселення Чортувате 7 виникає перший будівельний комплекс, який можна охарактеризувати як господарсько-садибний⁵³.

Крім того, слід наголосити, що скіфам у принципі було б не вигідно ліквідувати велику хору Ольвії. Функціонування сільської округи не могло чим-небудь перешкодити «вивозу в Егеїду продуктів привласнення скіфів-номадів»⁵⁴ як внаслідок відмінності цих продуктів від тих, які могли виробляти ольвіополіти, так і завдяки великій місткості середземноморських ринків щодо натуральної сировини. Взагалі можливі статті саме масового експорту у кочових скіфів були дуже обмежені. Власного зерна вони не вирощували. Щодо можливості отримання експортного зерна, тобто пшениці, з лісостепу, то досить переконливих даних про її виробництво там немає⁵⁵. Інакше кажучи, як це вже зазначалося⁵⁶, можливості скіфської хлібної торгівлі вельми сумнівні. Певну роль миг відігравати експорт продуктів скотарства, очевидно, мінерально-сировинних ресурсів⁵⁷. З погляду Н.А. Гаврилук, основною статтею експорту могли бути переважно раби⁵⁸. Проте для організації експорту подібних товарів через Ольвію не треба було би здійснювати будь-які спеціальні екстраординарні заходи, такі як розгром сільської округи Ольвії або встановлення протекторату і перетворення Ольвії в торговий трансакгент.

Відсутність скіфської загрози знаходить посереднє підтвердження і у виникненні ще наприкінці VI — на початку V ст. ольвійського передмістя, основна забудова якого датується серединою — другою половиною V ст.⁵⁹. Оскільки, судячи з топографії навколишньої території, немає абсолютно ніяких підстав припускати можливість наявності укріплення цього передмістя, навряд чи його поява була б можливою у разі існування реальної скіфської загрози, незалежно від правового статусу й етнічної приналежності жителів передмістя. Стосовно жителів ольвійського передмістя К.К. Марченком було висловлене припущення щодо їх нижчого соціального статусу, ніж жителів власне міста, і взагалі щодо їх переважно варварського етносу⁶⁰. Якщо з першим положенням — нижчим соціальним статусом жителів передмістя — можна практично цілком погодитися, то стосовно визначення їх етносу аргументація автора є недостатньо переконливою і суперечить фактичному матеріалу. Комплекс матеріальної і духовної культури населення передмістя, включаючи житла і ліпну кераміку(!) (основний, на думку К.К. Марченка, етнокритерій), повністю ідентичний такому ж у жителів міста⁶¹. Тому, всупереч наявним матеріалам, характеризувати жителів передмістя як варварів, а саме передмістя як «резервацію»⁶² на основі, головним чином, того, що воно було свідомо винесене за межі міста (за наявності в самому місті вільних територій), знаходилося в порівнянні з містом у гірших природних умовах (відсутність води і природних оборонних рубежів), не мало кам'яного будівництва і що тривалість його існування в землянковому вигляді становила близько 75 років⁶³, на наш погляд, достатніх підстав немає. По-перше, для розміщення переважної частини жителів сільської округи будь-яких вільних територій всередині міста не вистачило б. Роботи останніх років показали, що вже наприкінці

VI ст. якусь частину терасної Ольвії було забудовано ⁶⁴. Інакше кажучи, поява передмістя за межами Ольвії була обумовлена не вольовим рішенням, а просто нестачею вільних територій всередині міста. По-друге, тривалість існування землянкової забудови передмістя і відсутність наземного кам'яного будівництва цілком можуть пояснюватися низьким соціальним і економічним станом його жителів. У зв'язку з цим зазначимо, що встановлена нами закономірність появи на початковій стадії розвитку античних міст Північного Причорномор'я землянкової (маються на увазі як землянки, так і напівземлянки) забудови з її подальшою заміною звичайним наземним будівництвом ⁶⁵ останнім часом знайшла і своє досить чітке хронологічне визначення. Так, Ю.Г. Виноградов зазначає, що час існування землянкової забудови для майже всіх північнопричорноморських міст на початковій стадії їх розвитку становив приблизно 70—80 років ⁶⁶.

У цій ситуації з урахуванням вищевказаного виникнення передмістя уявляється більш реальним пояснювати потребою розміщення тут населення, діяльності якого була пов'язана не тільки з сільським господарством, а й з будівництвом у самій Ольвії. У цьому випадку, очевидно, показовим є факт збігу часу існування передмістя з етапом активного будівництва в місті, початком масового наземного будівництва в Ольвії у першій половині V ст. і з остаточним становленням її як античного міста до початку — першої третини IV ст., коли, зокрема, здійснюється будівництво оборонних стін з сирцевої (невипаленої) цегли ⁶⁷. Саме жителі передмістя могли скласти основний контингент будівельників.

Нарешті, уявний військовий тиск скіфів, що ніби призвів до ліквідації хори, мав би знайти хоч щонайменше відображення в археологічних джерелах. Однак будь-яких слідів катастрофічної загибелі поселень ніде не виявлено. Поселення руйнувалися поступово. Не виключено також, що деякі поселення (таких приблизно налічується близько десятка) в різних частинах великої хори продовжували існувати, можливо, з невеликими перервами, і протягом майже всього V ст. ⁶⁸. Останнє, однак, потребує додаткових досліджень.

У зв'язку з цим підкреслимо таке. Як відомо, у IV ст., за часів Атея, Велика Скіфія досягла найвищого рівня розвитку ⁶⁹. Очевидно, на цей час слід би було чекати і максимальної, принаймні економічної, залежності Ольвії від скіфів. А в цьому разі, якщо слідувати логіці прихильників «протекторату», Ольвія не мала б своєї хори. Насправді ж відбувалося зворотне явище — з останньої третини V ст. починає поступово знову відроджуватися велика ольвійська хора. Інакше кажучи, ми не бачимо достатніх підстав пов'язувати можливі ворожі дії скіфів зі скороченням великої хори Ольвії або тим більше скороченням хори доводити наявність цих дій.

Прихильниками гіпотези щодо скіфської загрози акцентується увага на нібито комплексності посередніх причин. З перелічених вище маються на увазі, зокрема, одночасність припинення життя поселень ольвійської хори, редукція території Березанського поселення, зростання ольвійського передмістя, зміна комплексу ліпної кераміки — панування форм, близьких до поширених на Кам'янському городищі, зведення в Ольвії фортечних мурів ⁷⁰.

Однак, як показано вище, саме комплексність цих причин відсутня, оскільки припинення життя поселень сільської округи Ольвії і різке збільшення її передмістя хронологічно розділені не менш, ніж чвертю століття. Зростання передмістя відбувалось до середини — другої половини V ст. і може пояснюватися скоріше необхідністю розміщення робочої сили для широкого міського будівництва. Не спостерігається так само, як вже наголошувалося, і редукції території Березани. Не може свідчити про наявність комплексності непрямих причин на користь скіфської загрози панування в Ольвії форм ліпної кераміки, близьких до таких Кам'янського городища, оскільки виникнення останнього охоплює час не раніше межі V—IV ст. ⁷¹. Крім того, в культурних шарах Ольвії, як і раніше, залишається невисоким відсоток ліпного посуду, який пов'язується нашими опонентами з присутністю у складі населення варварів. Якщо виходити з останнього, то це свідчить саме про відсутність будь-яких досить значних змін варварської складової.

З усього викладеного залишається тільки будівництво оборонних стін, про існування яких ми можемо судити лише на основі даних Геродота. Ніяких прямих археологічних або письмових свідчень зведення в Ольвії в першій чверті V ст. (тобто під час гаданої конфронтації зі скіфами) оборонних стін немає. Їх наявність можна припускати лише теоретично. Єдине, що можна стверджувати, це те, що під час відвіду-

вання Ольвії Геродотом, тобто через якийсь час після загибелі Скіла, в середині V ст. Ольвія вже мала укріплення. Проте в зв'язку з цим треба зауважити, що будівництво оборонних стін не може служити однозначно доказом існування конфронтації зі скіфами. Як відомо, в грецькій містобудівній традиції зведення оборонних стін було однією з першочергових завдань після заснування міста, і оскільки будівництво стін може належати до часу становлення Ольвії як міста, в їх появі навряд чи потрібно шукати будь-які зовнішні причини.

Таким чином, наведені вище факти, ні кожний окремо, ні усі разом, не можуть служити доказом існування скіфської загрози.

Звертаючись до питання щодо можливості існування скіфського «протекторату» за часів Скіла, зазначимо, що спроби поставити Ольвію під «протекторат» почалися ще у XIX ст. Вони ґрунтувалися лише на скіфському логосі Геродота ⁷² і зазнали критики з боку ще В. Латишева ⁷³. Дійсно, вбачати в розповіді Геродота про Скіла будь-які безпосередні свідчення на користь залежності Ольвії від цього скіфського царя важко. Запропонований же Ю.Г. Виноградовим високопрофесійний і дотепний аналіз розповіді про Скіла ⁷⁴ побудований на такій великій кількості припущень, у кращому випадку альтернативних, що без додаткової, досить переконливої фактичної інформації (яка базується на інших джерелах) навряд чи може свідчити на користь встановлення Скілом економічного контролю над Ольвією. Контролю, що призвів ніби до згорання хори і перетворення Ольвії в торговий трансагент скіфів ⁷⁵. Як така додаткова інформація притягується, приблизно все те саме, про що йшлося вище стосовно скіфської військової загрози, існування якої обґрунтовується, зокрема, як вже наголошувалося, наявністю поховань кочових скіфів, що ніби «тісно обступили північний кордон Ольвійської держави» ⁷⁶, насильно убитих у некрополі Ольвії і Березані, зведенням навколо Ольвії оборонних стін, запусінням Ольвійської хори, редукацією території Березанського поселення.

Про все це і, в тому числі про малоймовірність перетворення Ольвії в торговельного трансагента скіфів, вже йшлося, і тут немає потреби повторюватися. У нас немає надійних конкретних фактів на користь встановлення Скілом «протекторату» над Ольвією.

Більше того, це не впливає ні з розповіді Геродота про Скіла, де про можливе протекторство Скіла над Ольвією може свідчити практично в основному одна фраза щодо закриття міських воріт Ольвії під час перебування там Скіла (в трактуванні Ю.Г. Виноградова), ні з гіпотези стосовно протекторства Скіла над Ніконієм ⁷⁷.

Так, в епізоді із замкненням воріт під час перебування Скіла в Ольвії Ю.Г. Виноградов дослівному перекладу фрази «замикав ворота» ⁷⁸ протиставляє, виходячи тільки з свого концептуального підходу, що має на увазі «диктат скіфських царів» (а цей підхід являє собою не більш ніж одну з кількох можливих гіпотез), довільний переклад Ф.Г. Міщенко, Г.О. Безсмертного, Є.О. Стратановського — «*велів, наказував* замикати ворота» ⁷⁹. Однак імперативна форма перекладу, що пропонується, не знаходить підтвердження про покровительську роль Скіла щодо Ольвії в інших місцях розповіді Геродота. Крім того, навіть якщо прийняти цей варіант перекладу, що загалом є насильством над джерелом, то тут можливе й інше значення. Природно, в тексті Геродота малося на увазі при будь-якому перекладі, що Скіл навряд чи власне сам мав закривати ворота. Питання полягає в тому, кому він міг наказувати (а може не наказувати, а доручати або просити?) зробити це? Підтримка ж Скіла ольвіополітими, які охороняли ворота, щоб ніхто зі скіфів не побачив Скіла в еллінському одязі, свідчить скоріше про дружні рівноправні відносини, ніж про будь-яку залежність ольвіополітів від скіфів. Рівним чином і той факт, що скіфи повстали проти Скіла не одразу після того, як дізналися про його посвячення у тайнства Діоніса Вакхічного, а тільки після його повернення додому, свідчить не стільки про наявність сильної опори у Скіла в Ольвії, якої могли б побоюватися скіфи, скільки про природне прагнення скіфів вирішувати свої внутрішні проблеми у власному світі.

Гіпотеза щодо протекторату Скіла над Ніконієм, враховуючи наявність конкретної історичної особистості і збіжних за часом монет з її ім'ям, знайдених в Ніконії ⁸⁰, уявляється вірогіднішою ніж гіпотеза про протекторат над Ольвією. Логічним виглядає у зв'язку з цим і припущення В.А. Анохіна про те, що Скіл, скоріш за все, мав намір будувати «свою, незалежну від Ольвії, торгову і фінансову політику» на базі грецького Ніконія ⁸¹. Дійсно, для економічних цілей скіфського царя, зокрема торговельних, безумовно, більшою мірою могло підходити невелике місто, яке розта-

шовувалося на каботажному морському шляху ближче до античних середземноморських міст, ніж Ольвія. Проте з цього — факту карбування у Ніконії власної монети і можливого, але загалом також гіпотетичного, «протекторату» Скіла над Ніконієм — аж ніяк не витікає встановлення «протекторату» і над Ольвією — великим античним центром. Більше того, виникає питання: якщо протектор Ніконія Скіл відливав там монету зі своїм ім'ям, причому на зразок ольвійської, то чому він цього не робив в Ольвії?

Переходячи до заключного етапу «протекторату», пов'язаного з гаданим скіфським правителем (або намісником) Емінаком, зазначимо, що і тут жодного прямого свідчення на користь існування «протекторату» поки що немає. Система доказів на користь існування «протекторату» Емінака значною мірою базується на аналізі Геродотової розповіді про Скіла (?!). Ті ж факти, що залучаються для цього, різночасові, в більшості ненадійно датовані, а їх інтерпретація багатозначна.

Аргументація прихильників наявності «протекторату» Емінака зводиться до такого. По-перше, це карбування в Ольвії срібних статерів з ім'ям Емінака і зображенням Геракла у левовій шкурі (ніби міфологічного предка скіфського царя Емінака), який натягує тятину лука⁸². По-друге, — знахідка фрагмента мірної посудини — ойнохойї, на якому є відбиток реверса згаданої монети⁸³. Крім аргументів, розглянутих вище у зв'язку зі скіфською загрозою і Скілом (використання більшості з яких у випадку з Емінаком методично не виправдано), наводяться також як докази відносно збільшення числа негрецьких імен в просопографії Ольвії V ст. у порівнянні з іншими етапами і зникнення зі складу жителів фракійців. Додається також ще один аргумент — розширення ольвійської агори.

Найвразливішим місцем є датування статерів Емінака. Зазначимо, що з 25 відомих нині монет Емінака⁸⁴ всього лише дві мають археологічний контекст — це монети з розкопок Ольвійської експедиції 1971 і 1989 рр.⁸⁵ У першому випадку попадання монети в культурний шар городища, судячи з найпізніших речей археологічного супроводу, може датуватися часом не раніше третьої чверті V ст. до н. е. Саме до того часу належить найбільш пізній матеріал із заповнення ями, в якій було знайдено монету⁸⁶. В іншому випадку, за стратиграфічних умов знахідки момент, у якій монета потрапила до культурного шару, навряд чи міг відбутися раніше першої чверті IV ст. до н. е. Автори останньої знахідки зазначають, що монета знаходилася в отворі (діаметром 5—6 см) в підлозі приміщення, що служив для установки жердини. Саме ж приміщення було перебудоване не пізніше першої чверті IV ст. до н. е.⁸⁷ Інакше кажучи, монета могла попасти в цей отвір тільки після того, коли жердину під час перебудови було виїнято зі свого гнізда.

Відсутність достатньої кількості надійно датованих за археологічним контекстом монет обумовила їх хронологізацію на основі, головним чином, стилістичного аналізу зображень і відповідно призвела до великого хронологічного розкиду — від початку V ст. до середини IV ст.⁸⁸ П.О. Каришковський звужив цей інтервал. Він відніс монети Емінака в двох останніх своїх роботах до середини V ст.⁸⁹ або 460—440 рр.⁹⁰ У зв'язку з цим слід наголосити, що не цілком зрозуміло, чому дослідник, вміщуючи статери Емінака між кіпрськими монетами Баалмелека (479—449) і фіванськими статерами (446—426), довільно визначає верхню межу випуску статерів Емінака 460 р. Тут логічніше говорити про середину або навіть третю чверть століття, особливо враховуючи дві згадані вище монети, які супроводжував археологічний контекст. У зв'язку з цим також зазначимо, що хоча датування за стилістичними особливостями, безумовно, заслуговує на увагу, однак, у нашому випадку треба враховувати те, що статери Емінака карбувалися в державі, досить далекій від Фів або Кіпру. Це була монета держави, розташованої на краю ойкумени, і тому включати її у загальний стилістичний ряд з монетами Середземномор'я, маючи на увазі визначення її хронології, досить ризиковано.

Отже, необхідно констатувати, що датування статерів Емінака має далеку від стовідсоткової вірогідність. Найбільш ймовірно монети Емінака відносити все ж таки до 40-х років V ст. (або навіть до його третьої чверті).

Немає однозначного рішення і щодо питання про те, з чим пов'язана поява зображення Геракла, який натягує тятину лука, на статерах Емінака. По-перше, як зазначав і сам П. Каришковський, подібні зображення відомі не тільки в Ольвії, а й на фіванських статерах, а також монетах Баалмелека⁹¹, тобто ольвійські монети за стилістичними особливостями знаходяться у межах античної іконографії.

По-друге, якщо виходити з припущення про те, що на аверсі монет Емінака відображена легенда про походження скіфів, тобто там зображений Геракл-Таргитаї, котрий демонструє, як треба натягнути тятину лука, то виникає питання, чому, якщо йти за цією легендою, викладеною Геродотом, на монетах Емінака на лучнику немає зображення пояса із золотого чашею. Адже Геродот згадає не тільки лук, а й пояс з чашею як дві неодмінні умови передачі влади сину⁹². На можливість наявності пояса з чашею ні на одній з монет Емінака немає й натяку. Як слухно зауважує А.С. Русяєва, відсутній на зображенні Геракла і другий лук, про який згадає Геродот⁹³. Нарешті, ця етногонична легенда є тільки однією з трьох легенд про походження скіфів, наведених Геродотом, у реальності якої він сам сумнівається, хоча і почув її від ольвіополитів⁹⁴.

Однак всі ці питання і суперечності відпадають, якщо погодитися з результатами аналізу понтійської легенди про Геракла, нещодавно здійсненим А.С. Русяєвою. Дослідниця дійшла висновку про те, що підстав для ототожнення Геракла з Таргитаєм немає, а, отже, відсутні й підстави для гіпотези стосовно того, що на статерах Емінака відображено етногоничну легенду про походження скіфів⁹⁵. Як уважає А.С. Русяєва, «Таргитаї — первопродок трех правителей одного племени, Геракл — родоначальник (Stammvater) трех эпонимов», в іменах котрих «представлены названия трех различных племен — агафирсов, гелонов, скифов (сколотов), которых лишь благодаря мифологической традиции эллинов возводят к одному роду»⁹⁶. При цьому характерно, що близькі за змістом міфи містяться у Діодора і Діонісія Галікарнаського, але щодо Сицилії та Італії⁹⁷. Природно, якби статери Емінака належали скіфському правителю, то на їх аверсі логічно було б чекати відображення сцени не з понтійської легенди, а зі скіфської міфології. Таким чином, зображення на статерах Емінака Геракла скоріше за все відношення до Таргитаю і легенди про походження скіфів не має.

Немає також вагомих підстав уважати носія імені Емінака скіфським або взагалі варварським царем. Це ім'я, крім ольвійських статерів, більше ніде в Північному Причорномор'ї не трапляється, зате воно відомо в Малій Азії, і навіть, якщо допустити його варварську етимологію, то його носій зовсім не обов'язково мав бути варваром за етнічним походженням⁹⁸. Проте і можливість варварської етимології цього імені не знаходить одностайного визнання у фахівців. Зокрема, В.Ф. Столба припускає можливість приналежності цього імені грецькій мові і принаймні підкреслює, що визначальний при цьому критерій не може бути етнодіагностичною ознакою, оскільки властивий не тільки іранській мові⁹⁹. Більше того, якщо вийти з припущення В.Ф. Столби щодо грецького походження імені Емінак, то і зображення на статерах Емінака Геракла — героя-родоначальника дорійців — цілком логічне¹⁰⁰.

Все це робить вельми вірогідною гіпотезу про те, що ім'я Емінак на ольвійських статерах могло належати епоніму, який не був варваром¹⁰¹, і, отже, факт карбування в Ольвії цих монет навряд чи може бути одним з вирішальних доказів на користь існування скіфського «протекторату».

Чим пояснити появу монет Емінака в Ольвії (їх ольвійське походження нині, як здається, ні у кого сумнівів не викликає), наголосити важко. У зв'язку з цим нам уявляється досить вірогідною гіпотеза, висловлена Орешниковим з приводу того, що Емінак міг бути магістратом¹⁰². Очевидно, є перспективи розвитку версії щодо випуску цих монет, коли Емінак був епонімом — представником союзу мольпів¹⁰³. Ймовірно є і храмовий випуск цих монет. Адже, можливо, зовсім не випадково вже у середині VI ст. у Гілеї був споруджений вівтар Геракла¹⁰⁴. Таким чином, з урахуванням усього зазначеного скіфська версія походження монет Емінака нам уявляється недостатньо обгрунтованою.

З приводу другого аргументу прихильників «протекторату» — штемпеля на горлі ойнохойї із зображенням реверса монети Емінака з емблематикою Ольвії — можна констатувати тільки синхронність цих подій: випуску монети і клейміння ойнохойї. Факт наявності відбитку реверса монети на ойнохойї якраз свідчить про те, що Емінак був, скоріш за все, епонімом і відповідав за міри маси і об'єму.

Нарешті, незрозуміло, чим може послужити на користь гіпотези щодо «протекторату» факт розширення ольвійської агори. Факт, який повною мірою може пояснюватися внутрішніми потребами самої Ольвії.

Закономірно виникає питання: якщо «протекторат», нехай навіть тільки економічний, мав місце протягом щонайменше чверті віку — від Скіла (друга чверть V ст.)¹⁰⁵

до Емінака (середина — третя чверть V ст. включно), — і саме в цей час Ольвію відвідав Геродот¹⁰⁶, то дуже дивно, чому ця залежність поліса від скіфів, досить важлива для тих та інших, не відображена у праці історика? Адже давно встановлено, що Геродота самі по собі північнопричорноморські поліси не цікавили — «их описание всплывает только тогда и только в той мере, в какой они связаны со Скифией»¹⁰⁷. Малоймовірно, щоб Геродот пройшов повз такої важливої події, як досить тривалий протекторат скіфів над Ольвією, якщо він дійсно мав місце.

Підсумовуючи вищенаведене, підкреслимо, що інтерпретація археологічних фактів на користь реальності скіфської військової експансії і знаходження Ольвії у V ст. під скіфським «протекторатом» викликає більше запитань, ніж дає відповідей. Наявні археологічні факти, з урахуванням інтерпретаційної хиткості історичних реконструкцій, що ґрунтуються, головним чином, на скіфській розповіді Геродота, цілком дозволяють дотримуватися погляду про те, що друга — третя чверті V ст. у житті Ольвії були часом мирного самостійного незалежного розвитку поліса, пов'язаного зі становленням Ольвії як міста.

Тенденція перебільшення міри залежності Ольвії від варварського оточення, зокрема у V ст., потребує суттєвого корегування. У зв'язку з цим виникає насамперед питання, яке прихильники скіфської експансії ставлять, звичайно, на друге місце, приділяючи основну увагу доказам наявності загрози і залежності Ольвії. Це питання про те, від кого конкретно і на скільки реально могла залежати чи то у військово-політичному, чи то в економічному відношенні Ольвія. Ще В.А. Льїнська та О.І. Тереножкін зазначали, що аж до середини V ст. до н. е. в Північно-Західному Причорномор'ї відсутній археологічно виражений центр кочових скіфів¹⁰⁸. Природно, в цьому разі може йтися лише про кочовиків, оскільки землеробство в степу, за археологічними даними, ще було відсутнє¹⁰⁹. За час, який пройшов після видання монографії В. Льїнської, О. Тереножкіна, практично нічого принципово не змінилося. Як і раніше, йдучи за К. Марченком, можна наголосити, що у північнопричорноморському степу наприкінці VI — першій половині V ст. відсутні виразні сліди наявності єдиного могутнього угруповання номадів¹¹⁰, яке дійсно могло би являти собою реальну загрозу для Ольвії.

Останнє дає всі підстави для сумнівів щодо можливості «целенаправленной и чуть ли не планомерной политики Скифского царства»¹¹¹, принаймні в першій половині V ст. Більше того, як слушно вважають автори цієї думки, навіть якщо могли б у V ст. утворюватися окремі об'єднання скіфів, вони за умов явної відсутності значної соціально-економічної стратифікації навряд чи могли б бути довготривалими¹¹². Звідси закономірно виникає питання, про яку тоді цілеспрямовану й планомірну політику скіфів і тим більше «протекторат» стосовно, зокрема, Ольвії може йтися?

Конкретне вирішення проблеми визначення центру, звідки могла би вийти дійсно реальна скіфська загроза у першій половині V ст., заслуговує спеціального розгляду, оскільки досі щодо Ольвії звичайно йдеться взагалі про скіфів, причому персоналіфікація окремих правителів поки нічого не дає для конкретного з'ясування питання. А оригінальна гіпотеза К.К. Марченка щодо розміщення такого центру у Північній Добруджі¹¹³ потребує додаткових серйозних розробок, оскільки занадто значною була відстань між Добруджею і Ольвією для здійснення скіфами реального систематичного контролю над полісом і тим більше тиску на нього.

¹ *Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — Москва, 1989. — С. 107; *Vinogradov J.* Zur Klassifizierung der griechisch-barbarischen Abhängigkeitsverhältnisse der vorrömischen Zeit im pontischen Raum // *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters. Akten des Internationalen Hellenismus-Kolloquiums* (9—14 März, 1994, Berlin). — Tübingen, 1996. — S. 429—430.

² *Виноградов Ю.Г.* Указ. соч. — С. 82—121.

³ *Марченко К.К.* К проблеме греко-варварских контактов // *Stratum plus*. — С.-Петербург; Кишинев; Одесса. — 1999. — № 3. — Скифский квадрат. — С. 145—172.

⁴ *Анохин В.А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1989. — С. 15—17; *Русяева А.С.* Религия и культы античной Ольвии. — Киев, 1992. — С. 126; *Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А.* Ольвия. Раскопки. История. Культура. — Николаев, 1997. — С. 23, 24; *Крыжицкий С.Д., Зубар В.М., Русяева А.С.* Античні держави Північного Причорномор'я. — К., 1998. — С. 97—100; *Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В.,*

Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — Киев, 1999. — С. 94—97, 152—154.

⁵ Виноградов Ю.Г. Указ. соч. — С. 120.

⁶ Виноградов Ю.Г. Там же.

⁷ Виноградов Ю.Г. Там же. — С. 121.

⁸ Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // ВДИ. — 1981. — № 3. — С. 59.

⁹ Марченко К.К. Указ. соч. — С. 147, 148.

¹⁰ Марченко К.К. Там же. — С. 164.

¹¹ Скуднева В.М. Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции. — Ленинград, 1988. — С. 7.

¹² Козуб Ю.И. Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э. — К., 1974. — С. 15.

¹³ Марченко К.К. Указ. соч. — С. 165.

¹⁴ Козуб Ю.И. Вказ. праця. — С. 12.

¹⁵ Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия... — С. 59; Марченко К.К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 142, сн. 58.

¹⁶ Herod., IV, 53, 56, 71.

¹⁷ Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П. Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области // Курганы на Южном Буге. — Киев, 1978. — С. 133, 135, 140, 141, 145.

¹⁸ Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П. Указ. соч. — С. 147 и сл.

¹⁹ Черненко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В., Полин С.В., Скорый С.А., Бокий Н.М., Гребенников Ю.С. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — Киев, 1986. — С. 345.

²⁰ Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге. — Киев, 1978. — С. 128.

²¹ Виноградов Ю.Г. Политическая история... — С. 107, сн. 114.

²² Гребенников Ю.С. Памятники степного Побужья IX—III вв. до н. э.: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Киев, 1989. — С. 7, 8. Взагалі проблеми зіставлення з певними поселеннями, етнічної атрибуції, датування та трактування курганних поховань у Нижньому Побужжі в VI—V ст. до н. э. в історичному контексті досить цікава, але, на жаль, вони поки що не знайшли свого дослідника. В дисертації Ю.С. Гребеннікова (1989) ця тема пролунала у контексті величезного хронологічного діапазону, що і обмежило можливості її більш повного розкриття. Крім того, таке становище великою мірою пояснюється досить незначними відомостями про цю категорію джерел. Виключення в останньому випадку являє собою лише Марицинський могильник (Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzin // Prachistorische Zeitschrift. — 1913. — Bd. V. — 81 S.), який, однак, не має задовільної інтерпретації і, звичайно, досить широко датується — кінцем VI—V ст. до н. э. (Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — Киев, 1984. — С. 43).

²³ Гребенников Ю.С. Указ. соч. — С. 10.

²⁴ Гребенников Ю.С. Там же. — С. 9.

²⁵ Козуб Ю.И. Указ. соч. — С. 9.

²⁶ Мурзин В.Ю. Указ. соч. — С. 43.

²⁷ Яценко И.В. Скифия VII—V вв. до н. э.: Археологические памятники степного Приднепровья VII—V вв. до н. э. // Тр. ГИМ. — 1959. — Вып. 36. — С. 72.

²⁸ Липавский С.А., Снытко И.А. Курганы раннего времени в урочище Чертоватое и некоторые проблемы населения Ольвийской хоры // Липавский С.А., Снытко И.А. Материалы по археологии Ольвии и ее округи. — Киев, 1990. — С. 4—7.

²⁹ Herod. IV, 17; Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты, перевод, комментарий. — Москва, 1982. — С. 224 и сл.

³⁰ Скуднева В.М. Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии // ЗОАО. — 1960. — 1 (34). — Приложение 2.

³¹ Виноградов Ю.Г. Политическая история... — С. 87.

³² Доманский Я.В., Виноградов Ю.Г., Соловьев С.Л. Основные результаты работ Березанской экспедиции // Итоги работ археологических экспедиций Государственного Эрмитажа. — Ленинград, 1989. — С. 59, 60.

³³ Ганжа А.И., Мошкова Л.В., Отрешко В.М. Раскопки архаического поселения на Березанском лимане // АО 1977 г. — Москва, 1978. — С. 310.

³⁴ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — Киев, 1989. — С. 31—36. За підрахунками В.М.Отрешко, населення тільки самої сільської округи Ольвії (без урахування Ольвії і Березані) могло досягати десятка тисяч осіб (Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Указ. соч. — С. 36). Звичайно, як і будь-які інші палеодемографічні розрахунки, цю цифру не можна абсолютувати. Проте і згодиться з К.К. Марченком у тому, що кількість переселенців у пізньоархаїчні часи становила усього кілька сотень або у кращому випадку 1—2 тисячі (Марченко К.К. «Стихийная линия» греческой колонизации или к вопросу о характере и путях формирования сельского населения Северо-Западного Причерноморья позднеархаического периода // ВДИ. — 1994. — № 4. — С. 98), достатніх підстав немає. Це за наявності 107 сільських поселень! У зв'язку з цим

значимо, що з цих 107 поселень 45 мали площу до 1 га, 10 — 1 га, 17 — до 2 га, 11 — до 3 га, по одному поселенню — до 4, 6, 7, 8, 9, 10, 20 (два поселення), 50 і 70 га, 6 поселень мали площу до 5 га (*Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — Киев, 1990, Табл. 1—4). Таким чином, сумарна площа поселень становила близько 356 га. Звідси виходить, що навіть якщо уважати, що на один ойкос мало припадати удвічі більше землі, ніж це було встановлене розкопками (*Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа... С. 36), тобто близько 0,4 га, то і в цьому разі кількість населення хори мала становити близько 5 тис. осіб ($356 : 0,4 \times 5 = 4450$). Це за мінімального складу сім'ї у 5 осіб і щонайменшої щільності забудови сільських поселень. Очевидно, не меншу кількість населення могли мати разом Ольвія та Березань, де щільність забудови була міської, а площа окремого ойкоса не перевищувала 0,01—0,02 га (про принципи підрахунків міського населення див.: *Крыжицкий С.Д.* К вопросу об определении количества населения в греческом эллинистическом городе // Причерноморье в эпоху эллинизма. Материалы III Всесоюз. симпозиума по древней истории Причерноморья. Цхалтубо-1982. — Тбилиси, 1985. — С. 94—103).

³⁵ *Черненко Е.В.* Скифские лучники. — Киев, 1981. — С. 134.

³⁶ *Скуднова В.М.* Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции. — Ленинград, 1988. — С. 28.

³⁷ *Назаров В.В.* Новые находки наконечников стрел из архаических поселений Нижнего Побужья // Античные древности Северного Причерноморья. — Киев, 1988. — С. 179.

³⁸ *Виноградов Ю.Г.* Политическая история... — С. 88, 89.

³⁹ *Марченко К.К., Доманский Я.В.* Античное поселение Старая Богдановка 2 // Археол. сборник. — Ленинград, 1981. — № 22. — С. 66 и сл.

⁴⁰ Конструкція цих стін абсолютно не відповідає вимогам до фортифікаційних споруд. Кам'яні цоколи з обох фасадів стін не були несучою конструкцією. Вони правили за облицювання глинобитної стіни з метою захисту низу стін від руйнування при атмосферних опадах.

⁴¹ *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа... — С. 55.

⁴² *Марченко К.К.* К проблеме... — С. 147; *Он же.* Варвары в составе населения Березани и Ольвии. — Ленинград, 1988. — С. 114—117, 121—123.

⁴³ *Марченко К.К.* Варвары в составе населения... — С. 121.

⁴⁴ *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — Киев, 1999. — С. 248, табл. 5, 10.

⁴⁵ *Марченко К.К.* К проблеме... — С. 155 и сл.

⁴⁶ *Книпович Т.Н.* Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников // МИА. — 1956. — № 50. Приложение 1; *Виноградов Ю.Г.* Варвары в просопографии Ольвии // ДСПВГК. — Тбилиси, 1981. — С. 134, 135.

⁴⁷ *Виноградов Ю.Г.* Политическая история... — С. 105, прим. 107.

⁴⁸ *Копейкина Л.В.* Новые данные об облике Березани и Ольвии в архаический период (истоки строительной традиции) // СА. — 1974. — № 2. — С. 193 и сл.

⁴⁹ *Лавин В.В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации). — Киев, 1966. — С. 121.

⁵⁰ *Марченко К.К.* Модель... — С. 142; 1991. — С. 23; *Виноградов Ю.Г.* Политическая история... — С. 83.

⁵¹ *Крыжицкий С.Д.* Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — Киев. — 1985. — С. 63; *Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М.* К проблеме формирования ольвийского полиса // Ольвия и ее округа. — Киев, 1986. — С. 15; *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Указ. соч. — С. 95; *Крыжицкий С.Д., Лейтунська Н.О.* Ольвія у другій чверті V ст. — 331 р. до н. е. // Давня історія України. Скіфо-антична доба. — К., — 1998. — Т. 2. — С. 301—302.

⁵² *Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М.* Указ. соч. — С. 14, 15.

⁵³ *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Указ. соч. — С. 122, 123.

⁵⁴ *Виноградов Ю.Г.* Политическая история. — С. 104.

⁵⁵ *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — Киев, 1999. — С. 268 и сл.

⁵⁶ *Щеглов А.Н.* Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII—V вв. до н. э. // Причерноморье в VII—V вв. до н. э. — Вани; Тбилиси, 1987. — С. 99—121; *Крыжицкий С.Д., Щеглов О.М.* Про зерновий потенціал античних держав Північного Причерномор'я // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 54; *Отрешко В.М.* Про основи економіки Березанського поселення // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 114; *Лейтунська Н.О.* Економіка Ольвійської держави в V ст. до н. е. // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 20.

⁵⁷ *Гаврилюк Н.А.* История экономики... — С. 266, 267.

⁵⁸ *Гаврилюк Н.А.* История экономики... — С. 266, 267.

⁵⁹ *Крыжицкий С.Д.* Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — Киев, 1985. — С. 63. За думкою Ю.І. Козуб, тут наприкінці VI ст.

виникає короткочасне поселення. Початок же забудови передмістя відбувається, головним чином, у середині — другий половині V ст. (Козуб Ю.І. Передмістя Ольвії // Археологія. — 1979. — № 29. — С. 4—7). Однак головним доказом на користь хронологічного розриву між цими двома структурами є лише факт наявності тонкого стерильного лесового прошарку, який відокремлював напівземлянки поселення від напівземлянок передмістя. Крім того, відповідно до супровідного матеріалу, датування ранніх комплексів занадто занижене (Крыжицкий С.Д., Русяева А.С. Найдавніші житла Ольвії // Археологія. — 1978. — 28. — С. 23). Це урахуванням надто малої кількості ранніх комплексів у порівнянні з більш пізніми навряд чи може слугувати достатньою підставою для висновку щодо наявності досить значного хронологічного розриву. І ранні, і пізніші комплекси належали одній і тій же структурі — передмістю.

⁶⁰ Марченко К.К. К вопросу о так называемом предместье Ольвии // ВДИ. — 1982. — № 3. — С. 135.

⁶¹ Козуб Ю.І. Вказ. праця. — С. 29.

⁶² Марченко К.К. К проблеме.... — С. 154.

⁶³ Марченко К.К. Вказ. праця. — С. 152 и сл.

⁶⁴ Крыжицкий С.Д., Назарчук В.И. Новый памятник строительства позднеархаической Ольвии // Древнее Причерноморье. Краткие сообщ. Одес. археол. об-ва. — Одесса, 1994.

⁶⁵ Крыжицкий С.Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — Киев, 1982. — С. 19 и сл., с. 150 и сл.; *Он же*. С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — Киев, 1993. — С. 55 и сл.

⁶⁶ Виноградов Ю.А. Греческая колонизация и греческая урбанизация Северного Причерноморья // Stratum plus. — 1999. — № 3. Скифский квадрат. — С. 106 и сл.

⁶⁷ Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — Киев, 1985. — С. 68, 86.

⁶⁸ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — Киев, 1990. — С. 43.

⁶⁹ Черненко Є.В. Політична історія племен Північного Причорномор'я у скіфську епоху // Давня історія України. Скіфо-антична доба. — Київ, 1998. — Т. 2. — С. 65.

⁷⁰ Доманский Я.В. Ольвия и варвары в V в. до н. э. // ДСПВГК. — Тбилиси, 1981. — С. 160.

⁷¹ Гаврилюк Н.А. История экономики.... — С. 61.

⁷² Herod. IV, 78—80.

⁷³ Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — Спб. — 1887. — С. 45.

⁷⁴ Виноградов Ю.Г. Политическая история... — С. 95 и сл.

⁷⁵ Виноградов Ю.Г. Указ. соч. — С. 104.

⁷⁶ Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // ВДИ. — 1981. — № 3. — С. 59.

⁷⁷ Виноградов Ю.Г. Политическая история.... — С. 105—107.

⁷⁸ Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Указ. соч., Herod., IV, 78, 4.

⁷⁹ Виноградов Ю.Г. Политическая история... — С. 105.

⁸⁰ Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — Киев, 1985. — С. 44, 45; Карышковский П.О. Монеты скифского царя Скила // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Всесоюз. семинара, посвященного памяти А.И.Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч. 1. — С. 68.

⁸¹ Анохин В.А. Монеты.... — С. 77.

⁸² Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. — Киев, 1988. — С. 49, 50.

⁸³ Виноградов Ю.Г. Политическая история.... — С. 90; Карышковский П.О. Указ. соч. — С. 50.

⁸⁴ Карышковский П.О. Новые материалы о монетах Эминака // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1984. — С. 79. П.О. Карышковский перелічує 24 монети. Однак після публікації цієї його праці в Ольвії у 1989 р. було знайдено ще одну монету (Лейпунська Н.О., Назарчук В.І. Нова знахідка монети Емінака з Ольвії // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 115—120).

⁸⁵ Карышковский П.О. Указ. соч. — С. 78; Лейпунська Н.О., Назарчук В.І. Вказ. праця.

⁸⁶ Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — Киев, 1979. — Прим. 11 к с. 141.

⁸⁷ Лейпунська Н.О., Назарчук В.І. Вказ. праця. — С. 116.

⁸⁸ Карышковский П.О. Монеты Ольвии.... — С. 50.

⁸⁹ Карышковский П.О. Новые материалы о монетах Эминака // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1984. — С. 85. У своїй більш ранній фундаментальній праці П.О. Карышковський датує статери Емінака часом близько 410 р. (Карышковский П.О. О монетах с надписью EMINAKO // СА. — 1960. — № 1. — С. 189).

⁹⁰ Карышковский П.О. Монеты Ольвии.... — С. 50.

- ⁹¹ Карышковский П.О. Новые материалы о монетах Эминака. — С. 84, 85.
- ⁹² Herod., IV, 9, 10.
- ⁹³ Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — Киев, 1979. — С. 141.
- ⁹⁴ Herod., IV, 9, 11.
- ⁹⁵ Русяева А.С. Понтийская легенда о Геракле: вымысел и реальность // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — Киев, 1991. — С. 100 и сл.
- ⁹⁶ Русяева А.С. Указ. соч. — С. 101.
- ⁹⁷ Русяева А.С. Указ. соч. — С. 102.
- ⁹⁸ Анохин В.А. Указ. соч. — С. 15, 16; Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — Киев, 1992. — С. 124—126.
- ⁹⁹ Столба В.Ф. Херсонес и скифы в V—II вв. до н. э. (проблемы взаимоотношений). Дис. ... кан. истор. наук. // Архив ИИМК РАН. — Ленинград, 1991. — С. 74—76.
- ¹⁰⁰ Столба В.Ф. Указ. соч. — С. 75, 76.
- ¹⁰¹ Анохин В.А. Указ. соч. — С. 15—17.
- ¹⁰² Орешиников А.В. Этюды по нумизматике Черноморского побережья // ИРАИМК. — 1921. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 225.
- ¹⁰³ Анохин В.А. Указ. соч. — С. 15—17; Русяева А.С. Указ. соч. — С. 126.
- ¹⁰⁴ Rusjaeva A.S., Vinogradov J.G. Der «Brief des Priesters' aus Hylaia // Gold der Steppe Archaeologie der Ukraine. — Schleswig, 1991. — S. 201, 202.
- ¹⁰⁵ Виноградов Ю.Г. Перстень царя Скила // СА. — 1980. — № 3. — С. 104 и сл.
- ¹⁰⁶ Геродот міг відвідати Ольвію близько середини V ст. до н. е. (Скржинская М.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. — Киев, 1991. — С. 89 и сл.).
- ¹⁰⁷ Виноградов Ю.Г. Политическая история.... — С. 98.
- ¹⁰⁸ Ильинская М.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. — Киев, 1983. — С. 359.
- ¹⁰⁹ Гаврилюк Н.А. История экономики.... — С. 294.
- ¹¹⁰ Марченко К.К. К вопросу о протекторате скифов в Северо-Западном Причерноморье V в. до н. э. // Петербургский археологический вестник. — СПб., 1993. — С. 44; *Он же*. К проблеме греко-варварских контактов.... — С. 155 и сл.
- ¹¹¹ Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации истории // СА. — 1991. — № 1. — С. 151.
- ¹¹² Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Там же.
- ¹¹³ Марченко К.К. К проблеме греко-варварских.... — С. 155 и сл.

Одержано ???.?

С.Д. Крыжицкий

ОЛЬВИЯ И СКИФЫ В V в. до н. э. К ВОПРОСУ О СКИФСКОМ «ПРОТЕКТОРАТЕ»

По поводу «скифского протектората» над Ольвией существуют две крайние точки зрения. Аргументация сторонников «протектората» достаточно широко и глубоко освещена в печати, чего нельзя сказать об аргументации их противников. Именно раскрытию позиции последних и посвящена настоящая статья. Поскольку прямых свидетелей существования скифского «протектората» над Ольвией нет, сторонники этой гипотезы приводят косвенную аргументацию, опираясь, в основном, на археологические факты и утверждая при этом о якобы имеющей место комплексности их действия. Однако внимательное рассмотрение фактов выявляет их разновременность и возможность иной интерпретации. Тем самым принцип комплексности в системе доказательств существования «протектората» отпадает.

Имеющиеся археологические факты с учетом интерпретационной зыбкости исторических реконструкций, основанных на скифском рассказе Геродота, вполне позволяют придерживаться точки зрения о том, что первая—третья четверти V в. до н. э. в жизни Ольвии были временем мирного самостоятельного независимого развития полиса, связанного со становлением Ольвии как города.

OLBIA AND THE SCYTHIANS IN THE V CENTURY BC.
ON THE QUESTION OF THE SCYTHIAN «PROTECTORATE»

There are two extreme points of view about the Scythian «protectorate» over Olbia. The argumentation of supporters of «protectorate» has obtained a wide and deep coverage in the literature, but it can hardly be said the same about their opponents. The present article is devoted namely to clarifying the position of the last. Because there are no direct evidences for the existence of the Scythian «protectorate» over Olbia, the supporters of this hypothesis give an indirect argumentation, which is mainly based on archaeological facts and alleges the complexity of their action, being supposedly present. But the careful analysis of those facts reveals their nonsimultaneity and a possibility of another interpretation. Thereby, the principle of complexity in the system of proofs of the existence of the «protectorate» falls away.

In view of instability of the interpretation of historical reconstructions based on the Scythian story by Herodotus, the existing archaeological facts quite allow us to hold the opinion that the life of Olbia from the third quarter till the first one of the V century BC was characterized by a peaceful independent development of the city-state, connected with the formation of Olbia as a town.

О.В. Гудкова

ПРО УЧАСТЬ САРМАТІВ У ВИНИКНЕННІ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті переглянуто поширену думку стосовно значної ролі сарматів у створенні черняхівської культури. Аналіз найраніших поховальних комплексів спростовує це твердження.

Сучасні дослідники оцінюють роль сарматів у складанні поліетнічної черняхівської культури як досить значну. Сарматів включають до числа її творців, а їхніх нащадків вважають частиною носіїв цієї культури. Однак існуючі дослідження цього питання належать до культури в цілому. В результаті питання вирішується без урахування її еволюції й висновки виявляються надто узагальненими для того, щоб бути точними. Сучасний стан розробки датування черняхівських старожитностей дозволяє розглянути проблему детальніше, зокрема щодо початкової стадії культури.

Зусиллями багатьох археологів на могильниках виділено найраніші поховання. Нами було складено їх зведений перелік, і ці матеріали стали фактологічною базою статті.

Зазначимо, що розходження у різних дослідників абсолютних дат початку черняхівської культури, що складають близько півстоліття, не мають значення. Верхньою хронологічною межею досліджуваного матеріалу ми вважаємо час закінчення «готських» або «скіфських» війн варварів з Римською імперією, тобто приблизно 270 рік. Це важлива історична межа у розвитку черняхівської культури: з того часу почався період її спокійного розвитку в умовах мирного життя. Ареал культури в основному склався, і тільки в Буджаку та Трансильванії черняхівське населення з'явилось дещо пізніше — в IV ст. Культура вступила у стадію свого розквіту. В тому періоді відбувалося творче засвоєння всього культурного надбання, здобутого черняхівськими племенами під час війн та розселення на великому просторі.

Основу статті склали, здебільшого, уже опубліковані матеріали могильників Городниця, Данчени (похов. 10, 36, 58, 64, 79, 122, 128, 153, 154, 169, 203, 234, 241, 254, 292, 311, 326, 371, 394), Журавка (похов. 21, 33), Завадівка (похов. 2, 5), Косаново (похов. 19, 20, 32), Кринички (похов. 4), Оселівка (похов. 8, 17, 22, 42, 58, 59, 63, 66, 70), Привільне (похов. 6), Раковець Чеснівський (похов. 4), Ромашки (по-

хов. 41, 43), Романківці (похов. 47, 105), Ружичанка (похов. 8, 11, 13, 21—25, 50), Токи (похов. 7), Тиргшор (похов. 25, 26., 30, 31, 33, 47, 55, 84, 89, 112), Черняхів (257), разом 63 поховання. Щоправда, у деяких випадках рівень видань такий (наприклад Будешти), що їх використання виявилось непродуктивним і могло призвести до викривлень. Про пам'ятки Журавка, Рижівка, Токи, Чернелів Руський є лише непрямі свідчення. Крім того, притягнуто дані стосовно деяких могильників, матеріали з яких не можна поділити на комплекси: Городище, Дерев'яне, Козія-Яси, Новоолександрівка, Псари, Тодіренъ.

Питання щодо сарматського впливу звичайно вирішують виходячи з того, що сармати-кочовики найбільш відчутно могли передати свій культурний спадок осілим черняхівським племенам у поховальному обряді (форма могильної споруди, поза похованого, ритуал, поховальний інвентар). Крім того, його намагаються вловити за наявністю специфічних прикрас, приналежності костюму, ритуальних речей. Чіткою сарматською ознакою є штучна деформація черепа. Крім того, сарматський вплив вдається простежити деякою мірою у ліпній кераміці.

Існує думка, що частина зі згаданих ознак не безперечно сарматські. О.О. Гей вважає, що північне орієнтування, підбої та заплічка в могилах, розташування рук на животі або в області тазу, сліди дії вогню (деревне вугілля та попіл у заповненні могили) були притаманні не тільки сарматському поховальному обряду, але відомі й у пізніх скіфів¹. Для ранньочерняхівських поховань, що аналізуються, запозичення цих рис у пізніх скіфів практично неможливе. У кожному разі їх могли принести з півдня тільки сармати.

Румунські археологи зараховують до сарматських елементів кістяні пірамідальні підвіски з циркульним орнаментом, намиста та підвіски-мушлі². Стосовно останніх це дійсно виглядає переконливо. Про пірамідальні підвіски існують й інші думки. Сарматський звичай виявляється, мабуть, і тоді, коли намистом обшито поділ одягу та халяви чобітків (або низу шаровар), як це дійсно характерне для сарматського костюму.

Специфічною рисою черняхівського поховального обряду є біритуалізм, співіснування поховань з кремацією та інгумацією. Г.Б. Федоров висловив думку, що звичай тілопокладення є прямою сарматською спадщиною³. Цей погляд зберігся донині без будь-яких заперечень, але й не отримав дальшої підтримки. Серед проаналізованих нами поховань кремація та інгумація подані приблизно у рівній кількості. Отже, згідно з Г.Б. Федоровим, сармати вже на ранньому етапі розвитку черняхівської культури у кількісному відношенні склали значну частину її носіїв, а їх вплив мав сильно позначитися на її матеріальній культурі. Це могло бути тільки в тому разі, якщо з черняхівськими пам'ятками хронологічно стикався раніший, достатньо значний пласт сарматських старожитностей. Слід роздивитися, чи так це.

Зоною формування черняхівської культури вважають Верхнє Подністров'я, Поділля, Волинь, Дністро-Прутське міжріччя⁴. Включення в цю територію останнього району виглядає непереконливо. Черняхівських пам'яток, що на рівні сучасної методики дагуваня можуть бути визначені як ранні, там не відомо⁵. Відповідно до аналізу розповсюдження сарматських старожитностей⁶, на Верхньому Дністрі є невеликі могильники біля сіл Киселів (7 поховань)⁷, Острівець (Острівець-Вертеба — 10 поховань, Острівець-Олеччина — 4 поховання)⁸ і Ленківці⁹. З них лише Киселів належить до I—II ст. н. е., а верхня дата поховань в Острівці та Ленківцях — не пізніше початку II ст. Поховання в Грушці на Середньому Дністрі дагується другою половиною I — початком II ст. н. е.¹⁰. Таким чином, ці пам'ятки за часом свого існування не можуть мати відношення до складання черняхівської культури. В північній та центральній частинах лісостепового міжріччя Дніпра та Дністра сарматських поховань не зафіксовано. На правобережжі Середньої Наддніпрянщини відомі пам'ятки: Калантаїв, Цвітна, Журавка — курган 406, Ружичанка, Райгород, Ємчиха, Маслівка, Кагарлик. Питання щодо їх хронологічного співвідношення з черняхівською культурою докладно розглянуто М.В. Щукіним¹¹. Вій дійшов висновку, що тут між сарматськими та черняхівськими старожитностями достатньо виразно прослідковується часовий розрив. На південному Поділлі сарматські старожитності одиничні й належать до I—II ст. Це Трояни та Могильно¹². В районі більш значного розповсюдження сарматських старожитностей опинилися лише кілька ранніх черняхівських пам'яток: Будешти, Данчени, Ханска Лутерія, а на Дніпрі в степу — Башмачка (ранній шар укріплення).

І все ж, незважаючи на малу кількість передуючих за часом сарматських пам'яток, деякі риси сарматської поховальної традиції фіксуються на ранніх могильниках. Вони потребують обліку та узагальнення. Майже всі тілопокладення здійснені в простій ґрунтовій ямі овальної або підпрямокутної форми. Це настільки універсальна форма могили, що сама по собі вона не дає ніякої етнокультурної інформації. Однак, за спостереженнями Б.В. Магомедова, що ґрунтуються на матеріалах Північно-Західного Причорномор'я, такі ями утворюють разом із тілоспаленими окрему (третю в його класифікації) групу поховань. Вона пов'язана за походженням в основному з «германськими племенами, що переселилися з Надвіслянщини»¹³. В етнокультурному відношенні виразна яма із заплічками, тобто з заглибленнями у долівці. Цю конструкцію вважають сарматською за походженням. Вона є в похованнях Данчени 128 та Оселівка 58. Того ж походження й підбій на могильнику Романківці, поховання 47.

Орієнтування похованих переважно північне з невеликими сезонними відхиленнями. Довгий час уважалось, що воно генетично може брати початок лише від сарматів. Однак тепер це вже не виглядає однозначно, тому що північне орієнтування відомо й у гото-гепідського населення¹⁴. Орієнтування у південному румбі більш певно може бути пов'язане з сарматами. Поховання в Городищі орієнтоване на південь-південь-схід, в Оселівці 58 та в Псарах — на південний захід. Західне орієнтування в похованні 257 Черняхівського могильника не піддається однозначній інтерпретації.

Переважаюча поза похованих — витягнута на спині, як звичайно в черняхівській культурі. Відхилень від цього правила небагато. В Данчєнах, поховання 241, кістяк дитини лежав у слабоскорченому стані з легким поворотом на правий бік. Одне поховання в Псарах було скорченим. Схрещені в гомілкях (мабуть, зв'язані) ноги зафіксовано в Романківцях, поховання 105. Положення рук на грудях кистями біля ключиць мало місце в похованні 43 того ж могильника. Зігнуту ліву руку з кистю на поясі зафіксовано в Городищі. В похованні 257 Черняхівського могильника кисть правої руки лежала на стегні. Всі ці деталі звичайно пов'язують із сарматами.

Деревне вугілля в заповненні могили знайдено в похованнях Данчени 10, Оселівка 58, Ружичанка 13 (з попелом), Черняхів 257. На Данченському могильнику в похованні 10 зафіксовано шгучну деформацію черепа.

Наявність предметів поховального інвентарю, який може бути співвіднесений з сарматською культурою, дещо доповнює картину. Такими є бронзові «скроневі кільця» із зав'язаними кінцями, що їх іноді називають сережками-кільцями¹⁵. Як сережки їх визначають й у сарматській культурі, де вони існують протягом усього пізньо-сарматського періоду¹⁶. Вони відомі у Данченському могильнику в похованнях 371 та 292. В останньому на такому кільці була підвіска у вигляді секири, яка цілком чужа для сарматів, але вказує на північно-західні та західні зв'язки. Про це ж свідчить наявність в цьому комплексі срібних відерцеподібних та бурштинової підвісок. Таке ж кільце знайдено на цьому могильнику в похованні 64 з кремацією. Все це ставить під сумнів однозначне етнокультурне тлумачення знахідки «скроневих кільць» у зазначеному речовому контексті. Мушлю-підвіску знайдено в Косанові, поховання 20, кістяку пірамідальну підвіску з циркульним орнаментом — в Тиргшорі, поховання 55. Всі ці нечисленні речі виявлено не в тих похованнях, в конструкції яких та в обряді вище було відзначено сарматські риси. Очевидно, одинична наявність такого інвентарю — це більше дань моді або їх поява якоюсь мірою є випадковою й великого значення не має.

Дослідники впевнено вважають сарматським звичай покладати до поховання напутню або жертвону їжу у вигляді шматка м'яса дрібної худоби, іноді з ножем у ньому. Залишки сповинутої тушки барана (досить незвичайний випадок) знайдено в могильнику Романківці в похованні 105.

Всі розглянуті ознаки, які з більшою чи меншою впевненістю можна пов'язати з сарматською культурою, представлені в похованнях як одиничні явища й часто поєднуються у них з ознаками зовсім іншого, прибалтійського та європейського, походження. У похованні 257 Черняхівського могильника сарматських ознак дві: вугілля в заповненні могили та положення кисті руки на стегні. У похованні Данчени 10 та Оселівка 58 їх представлено в концентрованому вигляді. Поховання в Данчєнах жінки з навмисне деформованим черепом, орієнтуванням на південь-південь-схід, зігнутою правою рукою, покладеною на живіт, та залишками вогнища під кістяком в

області грудей виглядає значною мірою по-сарматськи. Яскравою ілюстрацією процесу культурної інтеграції є наявність у цьому ж похованні вельбарського ліпного посуду та гончарного келиха пшеворського вигляду¹⁷. Поєднання сарматських та вельбарських ознак є й у згаданому похованні в Оселівці. Тут кістяк дитини сильно зітлів та, крім того, був навмисне зруйнований, що не завадило зробити важливі спостереження. Могила мала по периметру заплічка. Орієнтування південно-західне. У потривоженому заповненні були знайдені деревні вултики та кістки худоби — залишки жертвовної їжі. З цими сарматськими рисами поєднуються перекриття непорушеного посуду в ногах похованого плоским камінням. Крім того, під час засипання могили після навмисного руйнування до неї скинули два скупчення каменів — найімовірніше, залишки зруйнованої кам'яної конструкції.

Зробимо деякі висновки. В основній частині ареалу ранніх черняхівських пам'яток не було масиву попередніх сарматських старожитностей, достатньо масштабного, щоби сармати кількісно стали помітною частиною носіїв черняхівської культури. Тому практично неймовірно, що обряд поховання з інгумацією склався в черняхівській культурі на сарматській основі та є вкладом сарматів у її вигляд. У поховальному обряді сарматські ознаки відмічено в 14 похованнях з 53 проаналізованих. Лише у двох похованнях поєднуються по дві такі ознаки. Лише їх можна розглядати, як ті, що належали людям, яких родичі сприймали як пов'язаних з сарматським культурним середовищем. Цікаво, що одне з поховань належить жінці, а друге — малій дитині. Мізерність та неясність сарматських рис дозволяють дійти таких висновків. По-перше, підтверджується, що обряд інгумації в черняхівській культурі походить не від сарматів. По-друге, очевидно, що на ранній стадії культури існувала деяка взаємодія носіїв черняхівської та сарматської культур. Однак вона була не дуже сильна та, скоріш за все, не виходила за межі звичайних поверхових контактів між сусідніми етносами. В цілому стає ясным, що в початковому культурному імпульсі, який лежав в основі формування черняхівської культури, сармати не були вагомою складовою частиною та мало вплинули на вигляд культури на її ранній стадії. В черняхівських поховальних пам'ятках того часу сарматські риси сильно розчинені й не є ні масовими, ні, тим більш, провідними хоч би в якій їх частині. Контакт племен, що належали до черняхівської матеріальної культури, з сарматським населенням мав місце, але був обмежений. У вузькому розумінні сарматів не можна уважати субстратом черняхівської культури, тобто вони не були її творцями. Наявність сарматських ознак на пам'ятках розвинутої, пізньої та фінальної стадій культури не викликає сумнівів. Очевидно, що сармати відіграли вельми помітну роль у розвитку черняхівської культури, однак вже після того як вона виникла та склалися її основні особливості. Ми уважаємо культурні риси сарматського походження суперстратними, тобто вони наклалися на вже сформовану культуру в процесі її поширення на нові території. Можливо, було кілька етапів входження сарматів у склад черняхівського населення. Оскільки при цьому кочовики переходили до осілого способу життя, слід говорити про асиміляцію сарматів черняхівськими племенами, але не про сарматів як одних з творців цієї культури. Нині найбільш дослідженим (хоча ще далеко не в деталях) є процес входження сарматів у склад черняхівського населення на пізньому етапі культури за матеріалами культури Синтана де Муреш в Румунії¹⁸ та пам'яток Буджака¹⁹. Скоріш за все це відбулося після того, як на півдні під час «скіфських» війн у III ст. деяка частина ранніх сарматів вже не була асимільована черняхівськими племенами.

Конкретні сліди цього початкового сарматського пласта в черняхівській культурі найважче ловляться археологічно. В умовах рухливого, нестабільного життя варварів у період війн не виникало довготривалих пам'яток, вивчення яких дозволило б скласти систематичні уявлення стосовно тогочасних процесів. Зокрема, поки що не ясно, коли і на основі якої конкретно сарматської групи в черняхівському обряді виникли поховання в підбоях та в могилах із заплічками (тобто з заглибленням у долівці).

Взагалі виглядає очевидним, що багаторазово постульовано в літературі уявлення щодо переходу сарматів до осілого способу життя як передумови їх входження до складу носіїв черняхівської культури є помилковим²⁰. Ситуація була діаметрально протилежною. Вони перейшли до осілості внаслідок того, що були асимільовані черняхівськими племенами.

¹ Гей О.О. Скифо-сарматські елементи в могильниках черняхівської культури в міжріччі Дніпра та Дністра // Археологія. — 1985. — Вип. 50. — С. 28.

² Петре А. Следы культуры Черняхов-Сынтана де Муреш в Малой Скифии // Dacia. — 1962. — VI; Diaconu Gh. Spätsarmatische Elemente in der Sintana de Mures-Tschernjachov-Kultur // Dacia. — 1966. — 10. — S. 362, 363.

³ Федоров Г.Б. О двух обрядах погребения в черняховской культуре (по памятникам Молдавии) // СА. — 1958. — № 3. — С. 241 і далі.

⁴ Гей О.А. Хронология // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. (Археология СССР). — М., 1993. — С. 147; Седов В.В. Славяне в древности. — М., 1994. — С. 248.

⁵ Гудкова А.В. Особенности этнокультурного процесса в черняховском обществе // Тези доп. україн. делегації на VI Міжнар. конгр. слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). — К., 1996. — С. 21.

⁶ Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — Киев, 1985. — С. 6—7, рис. 1; Гросу В.И. Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья. — Кишинев, 1990. — Рис. 1, 2.

⁷ Винокур И.С., Вакуленко Л.В. Киселевский могильник I—II вв. н. э. // КСИА. — 1967. — Вып. 112.

⁸ Гросу В.И. Указ. соч. — С. 39.

⁹ Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре // КСИИМК. — 1953. — Вып. 51. — С. 65—67.

¹⁰ Гросу В.И. Указ. соч. — С. 53.

¹¹ Щукин М.Б. К предыстории черняховской культуры. Тринадцать секвенций // АСГЭ. — 1979. — 20. — С. 68, 69.

¹² ОАК за 1913—1915 гг. — СПб., 1918; Сымонович Э.А. Погребение I—II вв. у с. Могильно в Подолии // КСИА. — 1966. — Вып. 107.

¹³ Магомедов Б.В. Культурно-этнические компоненты черняховского населения Северо-Западного Причерноморья по данным погребального обряда // Славяне и Русь. — Киев, 1979. — С. 72.

¹⁴ Седов В.В. Указ. соч. — С. 251.

¹⁵ Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975. — С. 320.

¹⁶ Никитина Г.Ф. Анализ археологических источников могильника черняховской культуры у села Оселивка. — М., 1995. — С. 101.

¹⁷ Dobrzanska H. Zagadnienie datowania ceramiki toczonej w kulturze przeworskiej // Archeologia Polski. — 1980. — Т. 24, з. 1. — Рис. 12, g, h; 13, b, d, e.

¹⁸ Diaconu Gh. Despre pandantivele prismatice de as din necropola de la Tirgisor // SCIV. — 1962. — 13, 2; Diaconu Gh. Spätsarmatische Elemente...

¹⁹ Гудкова О.В., Фокеев М.М. Сарматы і черняхівська культура в Буджацькому степу // Археологія південного заходу України. — К., 1992.

²⁰ Там же. — С. 98.

Одержано 20.01.2001

А.В. Гудкова

ОБ УЧАСТИИ САРМАТОВ В ВОЗНИКНОВЕНИИ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Роль сарматов в образовании полиэтнической черняховской культуры оценивают как довольно значительную. Современное состояние разработки хронологии позволяет детальнее рассмотреть проблему относительно начальной стадии культуры. В статье использованы материалы 63 ранних комплексов из 15 могильников и суммарные данные еще из 6.

В основном ареале ранних черняховских памятников не было достаточно масштабного массива предшествующих сарматских древностей. Поэтому сарматы не могли стать количественно заметной частью черняховского населения. Следовательно, его обряд погребения с ингумацией не мог сложиться на сарматской основе. Скучность и неяркость сарматских признаков подтверждают это. Тем не менее на ранней стадии культуры существовало определенное взаимодействие между соседними этносами, которое значительно усилилось в дальнейшем. Сарматов нельзя относить к субстрату черняховской культуры. Их черты являются суперстратными, они накладывались на уже сформировавшуюся культуру в процессе ее распространения на новые территории. Представление о переходе сарматов к оседлости как о предпосылке их вхождения в состав носителей черняховской культуры ошибочно. Они перешли к оседлости вследствие того, что были ассимилированы черняховскими племенами.

ABOUT A PARTICIPATION OF THE SARMATIANS
IN THE ORIGIN OF THE CHERNYAKHOVIAN CULTURE

The role of the Sarmatians in formation of the polyethnic Chernyakhovian culture is estimated as rather significant. The modern state of working out the chronology allows us to consider the question about the initial stage of the culture more minutely. We use the materials of 63 early complexes from 15 burial grounds and summarized data from other 6 ones.

In the basic area of early Chernyakhovian sites, there was no enough large body of previous Sarmatian antiquities. Therefore, the Sarmatians were unable to become a quantitatively noticeable part of the Chernyakhovian population, and, hence, its funeral rite with inhumation cannot be formed on the Sarmatian base. The poverty and dullness of Sarmatian features confirm this fact. Nevertheless, on the early stage of the culture, a certain interaction between the neighbor ethnoses existed, which became much stronger later on. The Sarmatians cannot be considered as the substratum of the Chernyakhovian culture. Their features are referred to a superstratum, since they were imposed upon the culture already formed in the process of its expansion to new territories. The idea about the Sarmatians' turning to a settled mode of life as the precondition of their inclusion into the membership of the Chernyakhovian culture carriers is false. They turned to a settled mode of life as a result of assimilation by Chernyakhovian tribes.

A.С. Русяева

ДОМАШНІ СВЯТИЛИЩА І КУЛЬТИ
В АНТИЧНИХ МІСТАХ ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я VI—II ст. до н. е.

Стаття присвячена розгляду домашніх святилищ і культів доримського часу на засадах археологічних матеріалів у зіставленні з писемними та епіграфічними джерелами, які загалом до цього часу ще спеціально не досліджувалися.

Релігійні вірування понтійських еллінів в античний час формувалися в різних екологічних та соціально-економічних умовах; нерідко залежали від того, що було перенесено безпосередньо в період колонізації Північного Причорномор'я окремими групами іонійських та дорійських переселенців і що зрештою спромоглися зберегти та привнести нового їхні нащадки. Еллінська релігія пронизувала всі сфери життя людини: сім'ю (через численні сімейні обряди), рід, деми, фратрії, філії, нарешті, поліс загалом¹. Дім (...) або сім'я (...) уважалися найголовнішою складовою поліса, для розвитку якого важливе значення мав релігійний менталітет не лише окремих громадян, а й кожної сім'ї.

Зосередження усіх основних божеств для громадського шанування на спеціально відведених ділянках у містах та за їх межами, спорудження храмів і олтарів, регулярне проведення численних свят не заважало еллінам влаштовувати обряди у власних будинках. Релігійний ритуал завжди був пов'язаний з молитвою, якщо це навіть було і найкоротше звернення до бога. Грецька молитва містила в собі щоденні надії та сподівання на краще майбуття, в ній звучали найрізноманітніші прохання².

Різні події, що відбувалися в кожній державі, місті, сім'ї та античному світі загалом (війни, перемоги або поразки, врожаї, засухи і голод, епідемії та тимчасові хвороби, народження й смерть, ініціації та шлюби, далекі подорожі, щасливі повернення або відсутність будь-яких звісток про родичів і друзів), вимагали від елліна провести той чи інший обряд не лише в громадському святилищі, а й у колі сім'ї або наодинці з собою в тому місці дому, яке було, за давньою традицією, відведено божествам — його охоронцям та захисникам.

Не менше значення мав і поховальний культ, який служив для укріплення роду й сім'ї, сімейних традицій та сімейної єдності, особливо у представників аристократичних родів. Вони найбільше цінували своє шляхетне походження, тому що саме воно насамперед відкривало їм шлях до щасливого життя. Отже, домашній культ шанованих еллінами божеств був однією з головних складових їхнього релігійного світогляду.

Під час розкопок житлових будинків в античних містах і поселеннях Північного Причорномор'я дослідники неодноразово звертали увагу на окремі приміщення, які відрізнялися від усіх інших наявністю різних олтарів або культових предметів, особливо статуєток божеств та уламків посуду з присвятними графіті. Найчастіше їх інтерпретували як домашні або сімейні святилища, рідше — як приміщення культового характеру, культові приміщення³.

Розглянувши сільські святилища Боспору, О.О. Масленніков виділив серед них дві великі групи за суспільним значенням: приватні (сімейні) та колективні (громадські)⁴. Оскільки шанування того чи іншого божества та різноманітні обряди відбувалися в житлових домах як складової кожного міста і поселення, то найприйнятнішим варто визнати термін «домашнє святилище», яке, звісно, адекватне сімейному⁵.

Однак дані про такі святилища у Північному Причорномор'ї ще не систематизовано. Не вирішено остаточно питання і про те, що слід розуміти під поняттям «домашнє святилище» і чи завжди з ним узгоджується домашній культ.

Археологічні джерела, що існують, дозволяють з певністю стверджувати, що деякі приміщення в будинках окремих, найчастіше заможних громадян античних міст дійсно були святилищами. Водночас ці джерела вказують на зовсім незначну кількість таких приміщень порівняно з численними різночасовими та різноманітними за розмірами й структурою житловими будинками. Звертає увагу й те, що у процесі детального аналізу житлових будинків С.Д. Крижицький зовсім не виділяє в них спеціальних приміщень — святилищ⁶. Отже, такі приміщення, ймовірно, не були масовими й традиційними або внаслідок того, що дуже мало збереглося залишків саме наземних частин будинків та їх інтер'єрів, дані про них зафіксовано лише в поодиноких випадках. Не виключено, що святилище в більшості жител, особливо малих розмірів, займало тільки певне місце у якому-небудь кутку, де були розміщені маленький олтарик та відповідні сакральні предмети.

Під час розкопок житлових кварталів знайдено чимало культових речей, насамперед теракотових, рідше скульптурних зображень міфологічних персонажів, олтариків, присвят, курильниць, амулетів, вотивів тощо, які загалом є надійною джерельною базою для вивчення релігійних уявлень населення, зокрема в тих містах, де ще й досі не відкриті міські теменоси, окремі храми і святилища.

Стосовно цих культових речей постає питання: належать вони до тих домашніх святилищ, залишки яких зовсім не збереглися, чи просто констатують факт домашнього культу божества, героя, героїзованого предка, для якого в будинку все-таки не було відведено спеціального приміщення. Адже більшість їх знайдена в культурних шарах і заповненнях підвалів, ям, цистерн, інших споруд, а не *in situ*⁷. Як утворювалися ці заповнення в кожному конкретному випадку, найчастіше достовірно не встановлено.

Як правило, вважається, що речові знахідки належать до тих житлово-господарських комплексів, де вони знаходились, хоча не виключена можливість, що в процесі відбудови і заміни однієї будівлі іншою, а також спеціального підвищення й нівелювання поверхні під нові будинки, ями та підвали могли засипатися привізною землею з тими матеріалами, які в ній містилися. Також за час життя в тому чи іншому будинку його мешканці зберігали культові речі для приношень у храми та для громадських обрядів, які проводились під час календарно-релігійних свят у кожному місті.

Загалом мало відомо, як у такому разі виглядає домашнє святилище і на які головні критерії варто спиратися в процесі його визначення. Зазначимо, що видатні дослідники релігії не наводять цей термін, хоча й розглядають домашні культу окремих божеств та домашні олтарі⁸. Водночас дослідники давньогрецької архітектури майже однозначно стверджують, що храми як сакральні житла божеств походять від поширених у кріто-мікенському світі жител типу мегаронів, в яких спеціальні приміщення призначалися для відправлення сімейно-родових культів. В них стояли олтарі та ідоли божеств.

За даними славетного переігета Павсанія, у столиці Спарти Лакедемоні Аполлон довго зберігав епіклезу Карней, за якою його називали «Домашній», тому що, за давнім переказом, він мав олтар у домі пророка Крия, сина Феокла, ще в період дорійського завоювання (Paus. III, 13, 2, 3). У Спарті був відомий і культ Посейдона Доматіта (Домашнього) (Paus. III, 14, 8). Особливою шанною ще з гомерівського часу користувався сучо домашній бог Зевс із різними епіклезами.

Виходячи з того, що святилище як просторова єдність містило у собі олтар, біля якого виконували різні обряди, або певний сакральний символ чи знак із функціями олтаря, можна припустити, що в житлових будинках та їх дворах знаходилося чимало подібного типу культових місць. Інша справа, що *in situ* їх виявлено надзвичайно мало, тому немає достовірних джерел для доказів того, що такі існували в кожному з них. Не претендуючи на остаточне вирішення цього питання, спробуємо розглянути ті домашні святилища, залишки яких більш-менш збереглися і не викликають сумнівів щодо їх інтерпретації.

У зв'язку з цим передусім варто згадати, що найголовнішим елементом релігійної ментальності еллінів, пов'язаної з сім'єю й будинком, було домашнє вогнище, яке повністю асоціювалося з богинею Гестією. Ще в гомерівському гімні Афродіті висловлено, що скромна божественна діва Гестія волею Зевса навічно посіла місце в центрі кожного будинку у вигляді вогнища; із благоговінням поклоняються їй у храмах і шанується вона усіма як найперша між божествами (Hom. Hymn. IV, 21—31).

Проте, на відміну від них, художні зображення Гестії маловідомі⁹. На постаменті величної статуї Зевса в Олімпії Фідій представив рельєфні зображення дванадцяти божеств, з'єднаних попарно за принципом бог — богиня між Геліосом та Селеною, де Гестію розміщено у парі з Гермесом. Таке надто незвичне і навіть дещо дивне для еллінської міфології поєднання цих божеств ще й досі викликає інтерес учених. Функції та причини сумісності згаданих божеств найглибше проаналізував французький дослідник міфології Ж.-П. Вернан¹⁰. Згідно з його концепцією, ця сакральна пара відображає найдавніший досвід еллінів у релігійній сфері, що має відношення до простору й руху в космічних масштабах, і загалом значно перевершує те, що у наш час розуміють під цими поняттями¹¹. За вченням філософів, Гестія — це сама Земля, яка займає центральне місце серед небесних сфер і тому є постійним вогнищем Всесвіту¹².

Здавна елліни шанували її у власних житлах, головним чином у символі — невгасимому вогні, який запалювали на олтарях у святилищах і в кожному будинку. Саме навколо домашнього вогнища відбувалися різні обряди, біля нього елліни молилися Гестії, її вітали, повертаючись додому з далеких мандрівок, першою називали у клятвах і молитвах, звернених до всіх богів. Особливу роль відігравав культ Гестії під час шлюбу, коли в дім вводили нову господиню і від факелів запалювали вогнище, та після народження дитини, яку на п'ятий день традиційно обносили навколо палаючого вогнища, знайомлячи її таким чином із невидимою богинею. На ці сімейні свята збиралися родичі, що супроводжувалося трапезами, але найпершою пригощали Гестію як найголовнішу покровительку і захисницю, що дає тепло, їжу, надихає силою і надією на благополучне майбуття¹³.

Отже, домашнє вогнище з давніх-давен як персоніфікація богині Гестії було місцем її культу, де нерідко разом із нею шанували й інших богинь та богів. У такому разі воно виконувало функцію олтаря, на якому спалювали маленькі шматочки тієї тварини, яку забивали задля здійснення якогось значного сімейного свята, або інші приношення після закінчення польових робіт (сівби, збирання врожаїв тощо).

Певно, внаслідок того що будівельні залишки наземних житлових будинків із долівками та відкритими вогнищами збереглися мало, ми можемо навести тільки поодинокі приклади культу Гестії.

Найхарактернішим для архаїчного часу є відкрите вогнище, розташоване майже в центрі одного з приміщень житлового будинку другої половини VI ст. до н. е. в Тірітаці на Боспорі Кіммерійському. Біля нього *in situ* стояли нижня частина глиняного олтаря для узливань, ритуальні посудини (клазоменська амфора, дві коринфські котли), чотири теракотових статуетки і одна протома із зображенням богинь¹⁴.

Стосовно цього культового комплексу висловлено різні погляди. Так, В.Ф. Гайдукевич відносив його до кінця VI — початку V ст. до н. е. і пов'язував із культом жіночого божества родючості, яке буцімто одразу уособлювалося з Деметрою,

Афродітою, Кібелою та Артемідою¹⁵. В.І. Пругло вважає, що тірігакські статуетки другої половини VI ст. асоціювалися лише з образом Деметри¹⁶. Для умилостивлення цієї ж богині в домашнє святилище приносили теракоти, де їх ставили на олтар, за думкою С.Ю. Саприкіна, у дні збирання врожаю або сіви¹⁷.

Однак жоден із дослідників не звернув уваги на те, що культовий комплекс розміщували безпосередньо біля вогнища. Враховуючи саме цей факт, слід уважати, що в цьому приміщенні будинку найперше шанували Гестію разом із землеробськими богинями Деметрою та Корою, які водночас виступали і в ролі покровительок сім'ї.

Та найкраще культ Гестії можна прослідкувати в житлових будинках пізньокласичного та елліністичного часу в Керкінитіді. Саме тут відкрито чимало залишків будинків, в яких порівняно добре збереглися глинобитні долівки та домашні вогнища відкритого типу¹⁸.

Передусім привертають увагу великі приміщення (близько 23 м²), найчастіше розташовані у північній частині жител. У центрі кожного з них навпроти входу знаходилось вогнище. В.О. Кутайсов інтерпретує ці приміщення ойкосами — важливими кімнатами з головним сімейним вогнищем, навколо якого проводили свій час за повсякденними заняттями домашадці (переважно жінки-господині)¹⁹. З погляду дослідника, воно розділяло приміщення на дві половини: найближча до входу призначалася для хатньої роботи, а інша — для сну; крім того, зважаючи на незначні розміри будинків (близько 85—115 м²), кімнати, в тому числі й ойкоси, мали поліфункціональне призначення — тобто являли собою ще й кухні.

Дійсно, в жодному регіоні, не лише північнопонтійському, а й на всьому Понті Евксінському, якщо не загалом в еллінській ойкумені, не відомо поки що таких жител, в яких би так чітко були розташовані окремі приміщення, а особливо найбільше з них за площею з великим відкритим вогнищем посередині.

Варто зазначити деякі особливості: усі великі кімнати розміщено в найхолоднішому місці дому з північної, рідше північно-східної сторони; до всіх веде з двору широкий вхід, навпроти якого майже в центрі долівки розміщено вогнища; в більшості вони мають прямокутну в плані форму, ззовні обкладені кам'яними плитами або сирцевими цеглинами²⁰. За формою і внутрішнім наповненням це типові низенькі примітивні олтарі — есхари, аналогічні яким відкрито на ольвійських теменсах²¹.

За всіма означеними особливостями, такі кімнати були парадними з вогнищем-олтарем Гестії, культу якої у Керкінитіді явно надавали великого значення. Саме з нею керкінитські громадяни пов'язували найголовніші події у своєму житті, їй молилися, клялися її ім'ям, приносили жертвоприношення. Оскільки кімнати з її олтарями були в північній частині будинку, то Гестія виступає тут і в іпостасі захисниці від холоду. В найбільших кімнатах могла збиратися не лише вся сім'я під час родинних свят, а й інші родичі чи запрошені гості. В усіх випадках запалювали вогнище і Гестії як сакральній володарці дому, могутній і прихильній його покровительці віддавали належну шану. Водночас із нею могли шанувати й інші божества, культу яких найбільше визнавали мешканці дому.

На жаль, біля жодного з відкритих вогнищ не траплялося ніяких знахідок, які б в кожному конкретному випадку дали змогу детальніше торкнутися домашніх культів у Керкінитіді. Цілком можливо, якщо взяти до уваги добру збереженість вогнищ, що всі предмети культу періодично виносили, а сліди обрядів разом із золою прибирали. Приміщення з вогнищами-олтарями водночас з іншими функціями виконували роль і своєрідних святилищ Гестії.

Тільки в одному будинку в Керкінитіді, за думкою В.О. Кутайсова, знаходилось домашнє святилище, для якого було відведено північне кутове приміщення без виходу у двір, але з'єднане з прохідною кімнатою. В ній посеред глинобитної долівки знайдено вогнище відкритого типу, обложене ззовні сирцевою цеглою. На долівці виявлено скупчення предметів релігійного культу: протоми, світильник та вапняковий олтарик, які свідчать про приватний хтонічний культ²².

Проте на підставі саме яких даних зроблено такий висновок, залишається неясним, оскільки не вказано, чи стояли культові предмети в певному порядку і в якому місці приміщення, чи такі дійсно являли собою скупчення. У такому разі не виключено, що певні обряди, як і в домашньому святилищі в Тірігаці, відбувалися біля центрального вогнища, а предмети культу після їх завершення ставили в сусідню непрохідну кімнату. В кожній сім'ї, тим паче з малими дітьми або з інших причин,

існували власні правила щодо збереження сакральних предметів у будинку та проведення ритуальних дій.

В інших містах Північного Причорномор'я відкрито значно різноманітніші домашні святилища. Серед них особливий інтерес викликає святилище в будинку жерця Агроті в Ольвії²³. Це був один із найкращих житлових будинків елліністичного часу в центральній частині Верхнього міста з фасадом на Головну поздовжню вулицю неподалік від агори. Визначення імені господаря дому ґрунтується на знайденій під долівкою одного з підвальних приміщень невеликій мармуровій плитці з написом: «Агроса, син Діонісія, присвятив олтар Афродіті Понтії, як був жерцем, і вінок (ціною в) п'ять золотих»²⁴.

У будинку Агроті було дев'ять приміщень, чотири з яких мали підвали, великий, замощений кам'яними плитами двір та протирон. У південній стіні одного з підвалів була викладена велика ніша, а на його долівці виявлено залишки від двох прямокутної форми кам'яних олтарів. Л.М. Славін називає їх стовпами, але при цьому зазначає, що вони призначалися для культових цілей — встановлення на них невеличкого жертовника²⁵. Це загалом не суперечить тому, щоб інтерпретувати їх просто олтарями, тим паче що в цьому ж приміщенні, знайдено уламки архітектурних вапнякових деталей, які, певно, прикрашали олтарі.

Крім того, поряд з ними стояли два вотивні вапнякові олтаріки з рельєфними валиками. Серед численних культових предметів насамперед варто відзначити мармуровий рельєф Матері богів (Кібели)²⁶. Цілком можливо, що він стояв у ніші, яка традиційно ще з архаїчного часу пов'язувалася з її зображеннями.

В іншому підвалі цього ж будинку на північ від протирона поблизу від залишків кам'яного олтаря з жолобками і спеціально просвердленими дірками знайдено 19 уламків теракот та 2 фрагментовані форми, які свідчать про культ Деметри й Кори-Персефони²⁷. Майже всі теракоти були густо замазані товстим шаром білої обмазки, поверх якої простежуються залишки блакитної, рожевої і червоної фарб. На одному з уламків від жіночої фігурки у довгому хітоні під фарбою виявлено графіті, яке складається з імені Кори, двох дельт і двох магічних знаків²⁸. Більшість уламків статуєток належали саме цій богині.

У домашньому святилищі Агроті відбувався ритуал, основу якого, можливо, складало магичне поховання богині зерна та її символічне зішестя в підземний світ, де вона проводила частину року як дружина його володаря Плутона. У цьому аспекті особливо важливо те, що Агроса, син Діонісія, присвятив і цим божествам, але в іпостасі покровителів врожаїв, кам'яний олтар, в який було вмонтовано подібну до присвяти Афродіті Понтії мармурову плитку²⁹. В південно-західному кутку цього підвалу знаходилась напівкругла загородка, викладена з недбало обробленого каміння. Такого типу загородки відкрито на Західному теменосі, де вони служили для вотивних приношень.

Слід також зазначити, що в наземному приміщенні будинку Агроті неподалік від долівки з морської гальки було знайдено мармурову скульптуру Артеміди, яка нині отримала епітет Ольвійської³⁰. На підставі цього Л.М. Славін припускав, що ця парадна кімната також мала культовий характер³¹.

Загалом же весь комплекс знахідок у підвалах та наземному приміщенні, враховуючи численні фрагментовані архітектурні прикраси, свідчить про те, що тут були домашні святилища, пов'язані з різними божествами: підвальні зі хтонічними культурами — Деметри, Кори, Плутона, Матері Богів; наземні — Артеміди і Афродіті Понтії.

У такому разі вірогідно, що Агроса виконував періодично посаду жерця в різних святилищах цих богинь в Ольвії і уважав за потрібне відправляти обряди й у власному домі. Водночас не можна виключати і того, що його було вибрано жерцем лише один раз для служіння у міському святилищі Афродіті Понтії, а стосовно всіх інших богинь він лише бажав бути обраним.

Окрім того, варте уваги й те, що Агроса належав до родини відомого ольвіополіта Діонісія, який був жерцем Аполлона Дельфінія³². Сина Агроті Діонісія також було обрано жерцем цього бога, про що свідчить список ольвійських жерців-епонімів³³. Під час розкопок будинку Агроті знайдено фрагмент чорнолакової чаші з присвятою Аполлону³⁴. Побічно вона може вказувати, з одного боку, на те, що й Агроса теж обіймав виборну посаду жерця в Дельфініоні, а з другого — що в цьому ж будинку мешкали його батько Діонісій та син із таким самим ім'ям.

За іншими епіграфічними джерелами простежується, що впродовж III—II ст. до н. е. члени роду Діонісія, ім'я якого передавалося у спадок, служили жерцями в різних ольвійських святилищах, були проксенами делоського святилища Аполлона та феорами³⁵.

В сусідньому з будинком Агроти домі, який існував синхронно з ним і належав заможній родині, також відкрито домашнє святилище³⁶. Воно знаходилося у наземному приміщенні над засипаним підвалом. Тут стояло два низеньких кам'яних олтарі. Один з них мав спеціальні чашеподібні заглиблення для узливань; інший біля стіни, огорожений з одного боку вертикально поставленими плитами, певно, призначався для приношень божествам.

Зазначимо, що саме в цьому будинку знайдено декрет на честь одного з видатних діячів Ольвійського поліса, який було викрадено з Дельфініона і покладено на писом назовні на порозі, внаслідок чого в середній частині він був повністю стертий³⁷. Господар дому, ймовірно, настільки зневажав Ангестерія, що знехтував і тим, що на декреті було вирізьблено погруддя Аполлона біля круглого олтаря.

Цікаве домашнє святилище було влаштовано у великому будинку Верхнього міста в окремому підвалі зі стрільчастими нішами, із яких збереглася майже повністю лише одна³⁸. В них, ймовірно, стояли теракотові або кам'яні зображення божеств, зокрема Матері богів, культ якої набрав великої популярності в елліністичний період. Тут же знайдено і фрагмент її статуетки. В південно-східному кутку підвалу в долівку було вкопано нижню частину амфори з відрізаним дном, яка служила примітивним олтариком для узливань. У центрі цього приміщення виявлено залишки відкритого вогнища овальної форми, яке могло бути жертвовником Гестіхії, а разом із нею й інших божеств.

У житлових будинках Ольвії над засипаними підвалами виявлено ще декілька олтарів. Цікаво, що їх поставили після перебудов та ремонтних робіт у II ст. до н. е., засипавши попередньо підвали. Це наштотує на думку, що житла були зруйновані внаслідок землетрусу або іншого стихійного лиха, яке, за віруваннями ольвіополітів, пов'язувалося з підземними силами.

Н.О. Лейпунською під час дослідження житлових будинків у північно-східній частині Нижнього міста відкрито залишки двох кам'яних олтарів над засипаними підвалами³⁹. Біля них не виявлено культових речей, за якими можна було б встановити, на честь яких саме божеств тут відбувалися релігійні обряди. В одному будинку олтар був низеньким, квадратної форми, складений з двох шарів кам'яних плит висотою 0,25 м і розміром 0,90 × 0,90 м, середня частина була забутована дрібним бутовим камінням і землею, як і в міських святилищах. Олтар було розташовано в центрі приміщення, що, безумовно, вказує на те, що в ньому знаходилося домашнє святилище, в якому проводилися певні обряди.

В іншому будинку в цьому ж кварталі теж над засипаним підвалом у II ст. до н. е. функціонував значно більший за розмірами олтар прямокутної форми, з усіх боків оточений невисокими вертикальними плитами. Під час дослідження житлових кварталів в Нижньому місті знайдено численну кількість різноманітних культових предметів, зокрема теракот жіночих божеств, уламків скульптури, серед яких основне місце займає Мати богів. Можливо, що частина з них належала зруйнованим домашнім святилищам, які стали популярними серед заможних ольвіополітів у пізньоелліністичний час.

Для культів окремих божеств відводились місця в андронах та закритих дворах. У найбагатшому з них у Нижньому місті, відкритому ще Б.В. Фармаковським у 1909—1910 рр., долівка андрону у III ст. до н. е. була прикрашена мозаїчним «килимом»; біля стіни знайдено невеликий вапняний олтарик, дві поліхромні теракоти Матері богів та Афіні⁴⁰. Господар дому та його сім'я у той час шанували цих богинь, захисниць як міста, так і власного життя.

Загалом і в Ольвійському полісі, який утратив значну частину сільськогосподарської округи, саме їм надавалася перевага перед іншими богинями. Згідно з цим, ясно, що андрон, окрім прямого функціонального призначення, використовувався і як місце для домашнього культу. Можливо, що олтарі в ольвійських андронах, як і в Оліфії, встановлювали в центрі мозаїчних долівок⁴¹.

В елліністичний час херсонесити також влаштовували домашні святилища в окремих приміщеннях, в яких споруджували прямокутні олтарі з кам'яних плит. Рідше ці олтарі являли собою чотиригранні або круглі блоки. Деякі з них прикрашали рель-

ефними рослинними та геометричними орнаментами. Так, в будинку Аполлонія святилище було розміщено в невеличкому приміщенні з виходом у двір⁴². У центрі стояв квадратної форми олтар, викладений з охайно підтесаних плит. У цьому ж приміщенні знайдено чимало культових та вотивних речей: теракотові статуетки і теракотові олтаріки, світильники, рибні блюда, грузила, кам'яні гирі, значна кількість посуду. Можливо, що саме цей Аполлоній та троє його синів у період тяжкої економічної кризи надали Ольвії фінансову допомогу близько середини III ст. до н. е., за що вдячні ольвіополіти поставили їх статуї у місті⁴³.

При цьому варто зазначити, що в Ольвії та Херсонесі одночасно з'явилося чимало маленьких теракотових олтаріків прямокутної форми з карнизом, акротеріями та рельєфними зображеннями на їх стінках однакових міфологічних сцен: Аполлон, який сидить на скелі з кіфарою в руках, та Артеміда, що стоїть перед ним; Посейдон та Амфітріта; Діоніс, менада та силен; Ніка увінчує трофей⁴⁴. В Ольвії такого типу олтаріки служили вотивами для святилищ Західного й Східного теменосів, використовувались, як і в Херсонесі, в домашніх обрядах для узливань. Олтаріки виготовлялися в кожному з цих міст, але, вірогідно, що зразки для них у III ст. до н. е. були завезені з Делоса⁴⁵, із яким обидва поліси мали у той час тісні контакти. Наявність такого олтаріка в домі мала свої переваги: він займав мало місця, і на ньому були зображені ті божества, до яких можна було звернутися з проханнями та молитвами.

Оригінальне святилище Аполлона, Артеміди та Латони відкрито в напіввіддільному приміщенні одного з великих будинків Херсонесу елліністичного часу, стіни якого були прикрашені розписами⁴⁶. У північно-східному кутку розташована кам'яна площа, на якій збереглася нижня частина вапнякового олтаря.

Тут же знайдено величезну кількість (понад 1500) фрагментів амфор III—II ст. до н. е. Серед вотивних і ритуальних посудин є кіліки, канфари, рибні блюда, різноманітні тарілочки, солонки аттичного виробництва другої половини IV—III ст., рельєфні чаші пергамського та делоського імпорту II ст. Керамічний комплекс яскраво відображає зміну ранішого аттичного посуду пізньоелліністичним рельєфним та розписним.

Як і в громадських святилищах, після жертвних трапез та узливань його спеціально періодично розбивали, але не виносили за межі сакрального приміщення. Фрагменти жіночих статуеток, знайдених разом із керамікою, нечисленні і не досить виразні, щоб мати чітке уявлення про те, наскільки точно їх можна зіставити з образами Артеміди та її матері Латони. Тому належність святилища божественній тріаді визначена завдяки графіті на різних посудинах (ААЛ, АР, АЛ, Л), які являють собою аббревіацію трьох імен і які можна інтерпретувати як присвяти Аполлону, Артеміді, Латоні⁴⁷.

В будинках інших херсонеситів, як в місті, так і на хорі, нерідко влаштовували примітивні маленькі святилища, в яких за елліністичного часу крім вищезгаданої тріади шанували Партенос, Геракла в іпостасі Сотера та Діоніса як покровителя виноградарства. Неодмінним елементом домашнього культу панеллініського героя був вапняковий рельєф з його зображенням або головний символ — палиця, яка, ймовірно, інколи виконувала і функції олтаря; рідше трапляються уламки глиняних скульптур і присвятні написи на посудинах⁴⁸.

Структура таких святилищ внаслідок поганої збереженості залишків будинків, садиб та укріплень маловідома, за винятком деяких із них. У цьому аспекті привертає увагу давно розкопане святилище в одній з багатих садиб на Страбовому Херсонесі⁴⁹. У великому приміщенні (близько 90 м²) відкрито кам'яний олтар і чимало фрагментованих теракот, у тому числі і глиняних скульптур місцевого виробництва, за якими встановлено, що тут шанували верховні божества Херсонеського поліса: Артеміду Партенос, Геракла і Діоніса.

Такі значні для сільської округи розміри святилища закритого типу свідчать про те, що в релігійних обрядах брали участь не лише господарі садиби, а й різні родичі та мешканці сусідніх земельних наділів на Маячному півострові⁵⁰. Не виключено, що тут знаходилось окреме родове святилище, в якому один або два рази за рік (навесні та восени) збирались всі родичі для проведення найголовніших свят на честь богів-захисників та рятівників, серед яких головне місце посідає Геракл.

В елліністичний час його нарівні з олімпійськими божествами шанували в різних містах Північного Причорномор'я. Оскільки в жодному з них поки що не відкрито його храмів або громадських святилищ з олтарями, то цілком вірогідно, що елліни

надавали перевагу домашнім обрядам, відводили для його статуй, статуєток, рельєфів, спеціальні місця в домах; у відповідні дні року приносили жертви, організували трапези з узливаннями, що було характерно для культу героя-бога⁵¹.

У великих будинках на Боспорі також влаштовували домашні святилища в окремих приміщеннях, однак найвиразніше вони збереглися лише в окремих з них. Безсумнівно, що таких немало було, наприклад, в Горгіппії, судячи з того, що тут знайдено численну кількість культових речей під час дослідження житлових кварталів. Про одне з них свідчить мармурова скульптура Тюхе, яка сидить на троні з рогом Амалфеї у руці, різні теракотові статуєтки, явно ритуальна, спеціально розфарбована ліпна посудина у вигляді чоловічої фігури, орнаментований лутерій, чорнолаковий фігурний світильник із зображенням негритьянки з корзинкою на голові, численні вотивні мініатюрні посудинки, глиняні зображення пташок, грузильця, астрагали, велика золота намистина тощо⁵².

Велику роль у релігійному житті еллінів за античної доби відігравав культ Зевса як усомогутнього бога, якого наділяли різноманітними епіклезями. В аспекті теми статті варто звернути увагу на такі його культові імена, як Геркей (Ερκεϊος) та Ктесій (Κτησιος), з якими він найчастіше виступав в іпостасі домашнього покровителя та охоронця, в тому числі й захисника власності⁵³. Здавна з цим культом пов'язували олтарі, які споруджували у дворах житлових будинків і палаців.

Епіграфічними джерелами ці епіклези Зевса в північнопонтійських містах не засвідчено. Проте цікаво, що батько відомого херсонеського діяча Агасікла мав теофорне ім'я Ктесій, яке, певно, отримав тому, що в його сім'ї шанували Зевса Ктесія. Трапляється таке ім'я та похідні від нього і на Боспорі.

Вірогідно, що цього бога шанували і в Ольвії. Саме тут, як ніде у Північному Причорномор'ї, Зевс мав чимало епіклезі і посідав одне з головних місць у пантеоні. Оскільки з культом Зевса Геркея й Ктесія пов'язують дворові олтарі, то найкращим зразком такого може бути ольвійський Дім з олтарем III ст. до н. е. у Нижньому місті, про святилище в андроні якого згадувалося вище. У центрі вимощеного плитами перистильного двору цього будинку стояв кам'яний олтар, на підставі чого Б.В. Фармаковський вирішив, що тут знаходився ольвійський пританейон⁵⁴. Проте подібні олтарі відкрито в багатьох дворах житлових будинків, зокрема на Делосі, в Олімпії й Пріенах, що дає змогу віднести його до такого ж типу споруд⁵⁵.

Дійсно, цілком можливо, що багатий ольвіополіт у своєму великому домі мав змогу шанувати божества як в андроні, так і в оточеному колонадою дворі. Мабуть, на встановленому тут олтарі відбувалися обряди на честь Зевса Ктесія як захисника власності, що мало для багатой сім'ї неабияке значення. У такому разі її господар виступав у ролі жерця, прикрашав голову вінком, одягав святковий гіматій і здійснював жертвоприношення або узливання згідно з домашнім обрядом у культурі цього бога.

В інших дворах ольвійських будинків також трапляються залишки олтарів. Серед них найкраще зберігся примітивної форми олтар у будинку, розкопаному Н.О. Лейпунською в північно-східній частині Нижнього міста⁵⁶. Він складався з кам'яної напівкруглої плити зі збитими краями розміром 0,96 × 0,63 × 0,24 м. На ній лежало три великі морські гальки, поруч стояла кам'яна «чаша» на розширеній ніжці, яка, можливо, була зроблена з канельованої підставки для лутерію. З обох боків олтар оточувала площадка з недбало оброблених плит різних розмірів і форм.

Подібного типу примітивні олтарі з тих самих гальок, які попередньо використовували як гирі і якір, відкрито на Західному теменосі⁵⁷. Олтарі у вигляді купи необробленого каміння або гальок споруджували також в інших грецьких святилищах⁵⁸. В Олімпії, де культ Зевса був панівним, знайдено аналогічні вотивні гальки⁵⁹. Це наштговує на думку, що олтар із гальок у вищезгаданому будинку також пов'язувався з домашнім культом Зевса.

У південному кутку двора житлового будинку пізньокласичного часу в Керкінтіді також знаходився примітивний олтар. Він являв собою рівну тришарову площадку розміром 1,16 × 1,01 м: на нижню піщану основу товщиною близько 20 см було покладено гальки, які зверху залили вапняково-пісковим розчином і з усіх боків обмазали глиною задля кращого збереження. У південно-західному кінці площадки знаходився викладений плоским камінням напівкруглий виступ, на якому, вірогідно, стояв господар дому під час виконання обрядових дій. В.О. Кутайсов зазначив, що призначення цього об'єкта залишилось нез'ясованим⁶⁰.

Однак про те, що тут знаходилося домашнє святилище з олтарем, крім наведе-

ного вище свідчить також наявність невисокої сакральної огорожі (з одного боку кам'яної, а з іншого — сирцевої), а також сліди від спалювання жертвоприношень. Поверхня площадки потріскалась, була сильно закопчена, шар чорної золи виявлено і навколо неї. Ці явні сліди культу у дворі найімовірніше належать до ритуальних актів під час шанування Зевса Геркея як охоронця всього дому, сім'ї та домашнього вогнища.

Таким чином, конкретні матеріали про залишки домашніх святилищ і відповідних культів VI—II ст. до н. е. в античних містах Північного Причорномор'я дозволяють визнати, що різноманітні культові предмети значно перевищують за кількістю не лише окремі приміщення в житлових будинках, в яких відбувалися релігійні обряди, а й загалом усі олтарі, знайдені за межами громадських сакральних ділянок. Звідсіля ясно, що наявність у тому чи іншому житлі уламків теракотових статуєток, — а саме вони є найпоширенішими з-поміж інших речей релігійного призначення, — ще не значить, що в ньому було відведено спеціальне приміщення для шанування божеств. Неодмінною ознакою його були олтар або відкрите вогнище типу есхарі, яке виконувало функції жертovníка. Класичним зразком такого домашнього олтаря і пов'язаного з ним культу Гестії були, безсумнівно, вогнища в центрі великих парадних кімнат у житлових будинках Керкінітиди.

Як видно з наведених фактів, власне святилищ з олтарями в північнопонтійських містах відкрито надзвичайно мало порівняно з усіма існуючими в них житловими будинками. З того, що вдалося простежити за опублікованими даними, закриті святилища в окремих приміщеннях характерні для жител багатих громадян. Цілком можливо, що в основному в них мешкали жерці. Звісно, відсутність олтарів у процесі дослідження того чи іншого будинку ще не є доказом того, що в ньому не проводили домашні обрядові дії на честь різних божеств, героїв та героїзованих предків. Прослідкувати це неможливо внаслідок того, що наземні частини жител майже не збереглися. Крім того, були й інші види ритуальної діяльності, після яких не залишилося жодних слідів або вони не привертати уваги дослідників. Адже невеличка ямка у дворі або в кутку глинобитної долівки могла служити примітивним олтарем для узливань. У кожному будинку знаходились печі, жаровні, відкриті вогнища, біля яких найчастіше відбувались різні обряди. Олтарі у дворах свідчать, що в античних містах Північного Причорномор'я вшановували, особливо в елліністичний час, Зевса Ктесія і Зевса Геркея. Домашні культу відігравали значну роль у формуванні релігійного світогляду сім'ї, видозмінювались у процесі політичного та економічного розвитку античних міст, сприяли збереженню традиційних обрядів, насамперед пов'язаних із домашнім вогнищем.

¹ Burkert W. Greek Religion: Archaica. Classical. — Oxford, 1985. — P. 247.

² Versnev H. Religious Mentality in ancient prayer // Faith, hope and worship. — Leiden, 1981. — P. 3—64.

³ Пор., наприклад: Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — № 25. — С. 77—86; Фурманская А.И. Памятники скульптуры из Тире // КСИА АН УССР. — 1960. — № 10. — С. 78—83; Вона ж. Розкопки Тіри в 1958 р. // АП УРСР. — 1962. — № 11. — С. 130; Славин Л.М. Кварталы в районе Ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) // Ольвия. — Киев, 1975. — С. 14, 29; Бабинов Ю.А. Эллинистические домашние алтари // Херсонес Таврический. Ремесло и культура. — Киев, 1974. — С. 19—25; Сапрыкин С.Ю. Культ Деметры в Боспорском царстве в VI—IV вв. до н. э. (К вопросу о содержании обрядов земледельческих богинь на Боспоре) // Из истории античного общества. — Горький, 1983. — С. 61; Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985. — С. 32; Кутайсов В.А. Античный город Керкинитиды. — К., 1990. — С. 106; Leipunskaia N.O. Excavations in the Lover City of Olbia. 1985—1992 // Echos du classique. Classical views. — 1995. — XXXIX. — N.S. 14. — № 1. — P. 39, 40; Алексева Е.М. Античный город Горгиппия. — М., 1997. — С. 218 сл.; Золотарев М.И. О культуре божественной триады в эллинистическом Херсонесе // Боговете на Понта. — Варна, 1998. — С. 64, 65.

⁴ Масленников А.А. Сельские святилища античного Боспора // Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 1999. — С. 126.

⁵ Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979. — С. 24, 25; Вона ж. Религия // Археология Украинской ССР. — Киев, 1986. — Т. 2. — С. 554; Wasowicz A. Les lieux de culte des cites Pontiques // Atti. — 1984. — Vol. XI (N.S.1). — P. 194.

⁶ Див: Кржижцки С.Д. Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э. — Киев, 1971; Він же. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — Киев, 1993.

⁷ Пор., наприклад: Худяк М.М. Терракоты // Ольвия. — К., 1941. — С. 85—103; Терракоты Северного Причерноморья // САИ. — 1970. — Г1-11. — С. 25, 27, 31, 37 сл.; Бабинов Ю.А. Указ соч. — С. 19—25; Він же. Посвятительные граффити из Херсонеса Таврического // ВДИ. — 1970. — № 4. — С. 73—79; Русяева А.С., Лейпунская Н.А. Группа терракот из Ольвии // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — Киев, 1982. — С. 58—76; Алексеева Е.М. Вказ. праця. — С. 218, 221, 229 сл.

⁸ Nilsson M.P. Geschichte der griechischen Religion. — München, 1976. — Bd. I. — S. 72 f., 337, 403 ff., 848.

⁹ Серед численних статуй різних божеств, які побачив Павсаній, подорожуючи Елладаю, названо лише одну статую Гестії, яку було встановлено поряд зі статуєю богині миру Ейреною в афінському пританей (Paus. I, 13, 3). Водночас він зазначив, що в Олімпії найперше приносили жертви Гестії, а вже після неї Зевсу Олімпійському та іншим божествам (Paus. V, 14, 5).

¹⁰ Vernant J.-P. Mythe et pensee chez les Grecs: Etudes de psychologie hist. — Paris, 1985.

¹¹ Vernant J.-P. Op. cit. — P. 156—160.

¹² Vernant J.-P. Op. cit. — P. 215.

¹³ Nilsson M.P. Op. cit. — S. 78, 337, 338.

¹⁴ Гайдукевич В.Ф. Вказ. праця. — С. 77—86.

¹⁵ Там же. — С. 86; Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — С. 38.

¹⁶ Пругло В.И. Терракоты из Тиритаки // САИ. — 1970. — Ч. 2, Г1-11. — С. 90, 91.

¹⁷ Сапрыкин С.Ю. Вказ. праця. — С. 61.

¹⁸ Кутайсов В.А. Вказ. праця. — С. 87 сл.

¹⁹ Там же. — С. 109.

²⁰ Там же. — Рис. 67, 68.

²¹ Русяева А.С. Исследования Западного теменоса Ольвии // ВДИ. — 1991. — № 4. — С. 134, 135. — Рис. 3.

²² Кутайсов В.А. Вказ. праця. — С. 106.

²³ Славин Л.М. Вказ. праця. — С. 6—11; Леви Е.И. Вказ. праця. — С. 31, 32; Русяева А.С. Земледельческие культы... — С. 56—58.

²⁴ НО, 68; Белецкий А.А. Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве // Ольвия. — 1975. — С. 92—97.

²⁵ Славин Л.М. Вказ. праця. — С. 7.

²⁶ Там же. — С. 7, 8; Русяева А.С. Земледельческие культы... — С. 110.

²⁷ Русяева А.С. Культ Кори-Персефони в Ольвии // Археология. — 1971. — № 4. — С. 35, 36.

²⁸ Русяева А.С. Земледельческие культы... — С. 57. Рис. 28, 1.

²⁹ НО, 70; Белецкий А.А. Вказ. праця. — С. 97, 98.

³⁰ Славин Л.М. Вказ. праця. — С. 10. — Рис. 4.

³¹ Там же. — С. 10.

³² Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992. — С. 207, 208.

³³ IOSPE. I (2). 201.

³⁴ Славин Л.М. Вказ. праця. — С. 10.

³⁵ Русяева А.С. Религия и культы... — С. 207, 208; Лейпунська Н.О. Новий напис з Ольвії // Археология. — 1990. — № 3. — С. 118—122.

³⁶ Славин Л.М. Вказ. праця. — С. 14.

³⁷ Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 51 сл.

³⁸ Славин Л.М. Вказ. праця. — С. 29, 30.

³⁹ Leipunskaya N.O. Op. cit. — P. 39. Pl. 9. Користуюсь нагодою висловити подяку Н.О. Лейпунській за надану інформацію про ці олтарі.

⁴⁰ Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1909—1910 гг. — С. 8 сл.

⁴¹ Пор.: Robinson D.M., Graham J.W. The Hellenic House. Excavations at Olynthus. — Baltimore, 1938. — Part VIII; Леви Е.И. Вказ. праця. — С. 40—43, 50—57.

⁴² Белов Г.Д. Эллинистический дом в Херсонесе // ТГЭ. — 1962. — Т. 7. — С. 144, 145, 159, 160.

⁴³ НО, 28, 29; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 209—217.

⁴⁴ Терракоты Северного Причерноморья. — Ч. 1. — Табл. 21, 1—4, Ч. 2. — Табл. 13, 4, 4а.

⁴⁵ Пор: Delos. — 1938. — Vol. XVIII. — Pl. CXI.

⁴⁶ Золотарев М.И. Вказ. праця. — С. 64, 65.

⁴⁷ Соломоник Э.И. О культе Артемиды в Херсонесе // АИУ. — 1968. — Вып. 4; Вона ж. Введение // Граффити античного Херсонеса. — К., 1978. — С. 7; Золотарев М.И. Вказ. праця. — С. 65.

⁴⁸ Сапрыкин С.Ю. О культе Геракла в Херсонесе и Гераклее в эпоху эллинизма // СА. — 1978. — № 1. — С. 38—52; Столба В.Ф. Новое посвящение из Северо-Западного Крыма и аспекты культа Геракла в Херсонесском государстве // ВДИ. — 1989. — № 4. — С. 55—70.

⁴⁹ Костромичева Т.И., Шевченко А.В. Домашнее святилище на Страбовом Херсонесе // Херсонес. сборник. — 1996. — Вып. 7. — С. 159—163.

- ⁵⁰ Русяева А., Русяева М. Верховная богиня античной Таврики. — Киев, 1999. — С. 82, 83.
- ⁵¹ Див. лит.: Русяева А.С. Земледельческие культы... — С. 140—142; Сапрыкин С.Ю. О культе Геракла... — С. 38 сл.; Столба В.Ф. Вказ. праця. — С. 55 сл.; Алексеева Е.М. Вказ. праця. — С. 214—219.
- ⁵² Алексеева Е.М. Вказ. праця. — С. 122, 234.
- ⁵³ Див. лит.: Nilsson M.P. Op. cit. — S. 402—406; Schwabl H. Zeus. — München, 1978. — Sp. 309, 310, 326, 327, 351, 352.
- ⁵⁴ Фармаковский Б.В. Вказ. праця. — С. 8 сл.
- ⁵⁵ Див. лит.: Леви Е.И. Вказ. праця. — С. 49—57.
- ⁵⁶ Leipunskaya N.O. Op. cit. — P. 35, 36. Pl. 6.
- ⁵⁷ Русяева А.С. Исследования Западного теменоса Ольвии... — С. 133.
- ⁵⁸ Yavis Ph.D. Greek Altars. Origin and Typology. — St. Louis, 1949. — N 86.
- ⁵⁹ Guarducci M. Epigrafia greca. — Roma, 1974. — Vol. III. — P. 48, 49.
- ⁶⁰ Кутайсов В.А. Вказ. праця. — С. 87.

Одержано 25.02.2001

А.С. Русяева

ДОМАШНИЕ СВАТИЛИЩА И КУЛЬТЫ В АНТИЧНЫХ ГОРОДАХ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ VI—II вв. до н. э.

В статье рассматриваются данные о домашних святилищах и культах в античных городах Северного Причерноморья VI—II вв. до н. э. Несомненная особенность отдельных богатых домов — устройство специальных помещений с алтарями, которые можно считать домашними святилищами закрытого типа, куда доступ посторонним был запрещен. Не исключено, что в большинстве они принадлежали жрецам. Классический образец домашнего культа Гестии представляют собой открытые очаги в центре больших парадных комнат в Керкинитиде. На основании находок алтарей в дворах жилых домов автор считает, что в северопонтийских городах почитали Зевса Ктесия и Зевса Геркея как защитника дома, семьи и имущества. Домашние культы на протяжении всего рассмотренного периода имели важное значение в формировании религиозного мировоззрения каждой семьи, видоизменялись в процессе политического и экономического развития городов, способствовали сохранению традиций в проведении определенных обрядов, прежде всего связанных с культом домашнего очага.

A.S. Rusyaeva

DOMESTIC SANCTUARIES AND CULTS AT ANCIENT TOWNS OF THE NORTH BLACK SEA REGION IN THE VI—II CENTURIES BC

The paper considers diverse data on domestic sanctuaries and cults at the ancient towns of the north Black Sea region of the VI—II centuries BC. An obvious peculiarity of separate rich houses consists in the building of special rooms with altars, which can be considered as domestic sanctuaries of the closed type with no admittance for strangers. It is not improbable that they mostly belonged to priests. A classical sample of the domestic cult of Hestia is given by open hearths at the center of large main rooms at the town of Kerkinitis. Based on the findings of altars in the courtyards of dwellings, the author considers that peoples at north-Pontic towns revered Zeus Ktesius and Zeus Herkei as defenders of home, family, and property. During the whole period under study, domestic cults were of great importance in formation of the religious outlook at every family, changed in the process of political and economic development of towns, and assisted the preservation of traditions in the implementation of certain rites related, first of all, to the cult of domestic hearth.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕТНІЧНУ ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ПОХОВАНЬ ЗА ОБРЯДОМ КРЕМАЦІЇ САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті висвітлено спірні питання стосовно етнічної атрибуції специфічного поховального обряду мешканців Подонеччя хазарського часу, досліджено шляхи їх вирішення.

Поховальні пам'ятки є найінформативнішими з усіх видів археологічних джерел у плані пошуку етнізуючих ознак носіїв тої чи іншої матеріальної культури. Традиції, що пов'язані з поховальною обрядовістю, є одними з найконсервативніших. Саме в них найповніше відбивається своєрідність економічної, соціальної та духовної культури етносу. Тому логічно виправдані є звернення до матеріалів поховального обряду під час дослідження етнічної структури поліетнічних археологічних спільностей. Такою спільністю є і салтово-маяцька археологічна культура¹.

Серед поховальних пам'яток салтово-маяцької культури в басейні Дону досліджено кілька могильників та окремих поховальних комплексів, де зафіксовані ґрунтові поховання за обрядом кремації. Географічно вони сконцентровані у верхній та почасті середній течії Сіверського Дінця, у межах лісостепу та північної зони степу. Могильники з трупоспаленнями інфільтровані в ареали лісостепової аланської та середньодонецької болгарської локальних груп салтово-маяцької культури. На думку А.К. Дегтяря, вони навіть репрезентують «особливий варіант салтівської культури»², хоча коректніше лише констатувати специфічний поховальний обряд та особливу етнічну групу у складі населення Подонеччя хазарського часу.

Найбільш дослідженими з поховальних пам'яток кремаційного обряду в культурно-хронологічних межах салтово-маяцької культури є могильники біля сіл Новопокровка та Суха Гомільша Харківської обл. Перший з них досліджувався у 1936—1937 рр. І.Ф. Левичким та у 1949 р. Ю.В. Кухаренком. Було відкрито 20 ямних трупоспалень та 2 «комплекси речей», а також обстежено сусіднє поселення³. Сухогомільшанський комплекс досліджувався у 1969, 1973—1982 рр. Середньовічною експедицією Харківського державного університету (ХДУ) на чолі з В.К. Міхеевим. Досліджувалися городище та кілька поселень; на могильнику розкопано 177 ямних і 140 урнових трупоспалень та 17 «комплексів»-тайничків⁴.

Салтівські трупоспалення відомі крім суто кремаційних могильників на кількох біритуальних та поліритуальних комплексах. Найчастіше вони співіснують з ямними ґрунтовими трупопокладеннями болгарського кола. Це могильники біля сіл Красна Гірка та П'ятницьке Харківської, а також с. Маяки Донецької областей. На першому з них було розкопано 104 ямних та урнових трупоспалення (з 267 поховань); на другому — по 6 інгумацій та кремацій. У с. Маяки трупоспалення сконцентровані на недовивченому до цього часу могильнику № 2⁵. Сім трупоспалень, виключно урнових, походять з кагакомбного (аланського) могильника біля с. Дмитрівка Белгородської обл. (Росія)⁶. І зрештою, досліджено також кілька одиничних поховань та «комплексів»-тайничків біля сіл Тополі, Мохнач (на поселеннях Мохнач 1 і Мохнач 2), Вербівка, Бондариха, Кочеток⁷.

Обряд поховання праху небіжчиків існує у двох формах — урновій та ямній; обидва безкурганні (ґрунтові). Згадані форми обряду є поліетнічними, відомими за часів раннього середньовіччя багатьом етнічним спільностям Євразії — балтам, слов'янам, германцям, тюркам, але вони не властиві для етносів, що склали основну масу населення Подоння в хазарську епоху.

До обрядності трупоспалення належать також так звані комплекси, або «тайнички зі зброєю». Типологічно вони є тризнами, головна їх особливість — це висока концентрація штучно пошкодженої зброї (шаблі, сокири, кинджали), певно, у ритуальних цілях. Безпосередньо ця традиція походить від поминальних комплексів східноєвропейської кочової еліти VII — початку VIII ст. (села Вознесенка, Глосоди,

Мала Перещепина), а генетично сягає, вірогідно, центральноазіатського ритуалу, спеціально — тюркотського ⁸.

Виділення етнізуючих ознак серед елементів поховального ритуалу та категорій інвентаря за апробованою автором методикою ⁹ виявило певну «проміжність» кремаційних поховань між катакомбним та ямним обрядами. Так, катакомбну (аланську) традицію характеризують наявність тризн, розповсюдження бойових сокир, типів обушків та стремен, лискованих сіроглиняних кухлів. Ямними (болгарськими) елементами виступають також широко розповсюджені в трупоспаленнях списи, списоподібні псалії, ліпні та гончарні кухонні горщики з лінійно-хвилястою орнаментациєю. Лише подекуди виявляється певна, дуже деталізована специфіка — есоподібні псалії з «кінськими головками», деякі наконечники стріл ¹⁰. Взагалі, з погляду А.В. Криганова, етнічні відмінності різних етносів, що мешкали у Подонні в VII—X ст., в області зброї та кінського спорядження фіксуються не різними типами, а переважанням тих чи інших типів у різноетнічних комплексах, передусім поховальних ¹¹.

В археологічній літературі вироблено чотири основні підходи до проблеми етнічної атрибуції досліджуваних пам'яток, без урахування кількох компромісних версій.

Найстаршою є слов'янська гіпотеза ¹². На її користь покликаються географічна близькість слов'янських територій, де у VI—IX ст. панує обряд кремації у найрізноманітніших формах, а також дані писемних джерел щодо розселення слов'ян на теренах Хазарського каганату. Пізніше археологічні дослідження виявили певне проникнення пенківських (що традиційно визначаються як слов'янські) культурних елементів у Подонеччя. Це і пенківська кераміка у салтівських шарах або підстеляючі пенківські горизонти (села П'ятницьке, Маяки, Суха Гомільша), і типові пенківські посудини у ролі урн у салтівських кремаціях (села Дмитрівка, Суха Гомільша, Красна Гірка). Зі слов'янською гіпотезою, не відкидаючи, щоправда, зв'язків з Північно-Західним Кавказом, погоджується і А.К. Дегтярь у єдиній до цих пір спробі узагальненого аналізу трупоспалень салтово-маяцької культури ¹³. Слов'янський елемент вбачали у салтівських кремаціях й інші дослідники. Так, Ю.В. Кухаренко, публікуючи матеріали Новопокровки, приписав пам'ятку «слов'яно-аланському поліетносу» — русам. Русам «віддав» Новопокровку й П.М. Третяков, щоправда, вважаючи їх змішаною слов'яно-тюркською етнічною групою. Слов'яно-тюркська «пенківська» гіпотеза імпонує й І.А. Баранову ¹⁴.

С.О. Плетнєвою було висунуто східнотюркську версію щодо походження салтівських кремацій. Носіями обряду вона визнала тюркотів — гвардійців кагана Хазарії (на чолі каганату стояла гілка тюркотського роду Ашина). До аналогії залучалися поховання за обрядом трупоспалення культури чаатас на верхньому Єнисеї, належної єнисейським киргизам ¹⁵.

У 1970 р. Д.Т. Березовець висловив припущення щодо західнокавказького (адигейського) походження обряду. Він звернув увагу на досить схожі поховання на деяких могильниках VIII—IX ст. у Північно-Західному Передкавказзі та Прикубанні (Борисівка, Абрау-Дюрсо). З адигами-зихами певний час була схильна пов'язувати могильники типу Новопокровки і С.О. Плетнєва ¹⁶.

Нарешті В.К. Міхеев, підсумовуючи матеріали (переважно власних розкопок біля сіл Суха Гомільша і Маяки), запропонував уважати ці та аналогічні їм могильні комплекси належними «тюрко-угорській орді», ототожненій ним з «білими уграми» «Повісті временних літ» ¹⁷. Ця концепція зустріла схвальну реакцію рецензентів (О.В. Сухобокова та В.В. Приймака) ¹⁸, була прийнята С.О. Плетнєвою та А.В. Кригановим ¹⁹, але, здається, досі ніким ґрунтовно не досліджувалась і не спростовувалась.

З нашого погляду, найбільш раціональною є висловлена С.О. Плетнєвою ще у 1972 р. гадка про те, що поховання за обрядом кремації на могильниках салтово-маяцької культури можуть бути диференційовані і мати різну етнічну приналежність ²⁰. Найпривабливіший шлях у цьому напрямі — диференціація кремацій на ямні та урнові — був рішуче заперечений харківськими дослідниками, насамперед В.К. Міхеевим. На основі комплексного аналізу елементів обряду він визнав за цією різницею лише показник якоїсь неясної «внутрикультурної» диференціації, можливо соціальної ²¹. Проте це ще не означає, що підхід, висловлений С.О. Плетнєвою, не має права на існування. Навпаки, він є досить перспективний.

Інфільтрація слов'янського населення в ареал салтово-маяцької культури засвідчена досить чітко. Вже згадувались свідчення писемних джерел: це переважно арабсько-перські автори (Табарі, Масуді, Ібн-Хордадбег), але й власне хазарське джере-

ло — автор «листів кагана Іосифа». На археологічному матеріалі цей процес фіксується численними знахідками на багатьох поселеннях салтово-маяцької культури в поріччі Дону та його допливів пеньківської (і у підстеляючих горизонтах, і синхронно — Дмитрівка, Суха Гомільша, Мохнач 1 і 2, П'ятницьке), роменської (Мохнач, Коробові Хутори) та роменсько-боршевської кераміки (Саркел, Ближні Мельниці, Богоявленська). При цьому у низці випадків йдеться про чисто слов'янське поселення, сусіднє та синхронне салтівським²².

Пеньківські посудини у кремаціях Сухої Гомільші, Дмитрівки, Красної Гірки, вірогідно, виступають слов'янською етнізуючою ознакою. Проте поширення слов'янської атрибуції на всі салтівські кремації, з нашого погляду, неприпустиме. По-перше, урнами та посудинами-приставками всюди (крім Дмитрівки) виступають переважно посудини салтівських типів, головним чином гончарні горщики болгарських видів. Між тим слов'яни каганату, як ми бачили, зберігають власну етнічну традицію у керамічному виробництві — «пеньківську», «роменську» чи «боршевську». По-друге, набір інвентарю в кремаціях салтово-маяцької культури (не лише керамічного, а й зброї та кінського спорядження) типово степовий і аж ніяк не слов'янський. Такою ж неслов'янською є традиція поминальних тризн з ритуально пошкодженою зброєю. По-третє, у складі пеньківського культурного комплексу присутній виразний степовий елемент, вочевидь болгарський, тобто носієм «пеньківської» культурної традиції, в тому числі і на салтівських пам'ятках, у певних випадках міг бути не слов'янин, а тюрк²³.

Трупоспалення та тризни з обрядом ритуального пошкодження зброї були відомі тюркютам-туго, але археологічно це не простежується. Більш того, спираючись на китайські хроніки «Суйшу» і «Таншу», можна стверджувати, що обряд кремації у тюркютів було віджито до середини VII ст. (остання згадка — 639 р.)²⁴. Тому не дивно, що «тюркютським» поховальним обрядом вважається підкурганне трупопокладення зі зброєю та конем так званого кудиргінського типу²⁵. Поодинокі спроби Л.М. Гумільова пов'язати з тюркютами «трупоспалення в огорожках» Алтаю та Туви була спростована Л.Р. Кизласовим, який переконливо довів, що поховання в «огорожках» містять матеріали бронзового віку²⁶. Проти тюркютської версії походження салтівських кремацій свідчить також їх існування на околиці каганату, притому що у серці Хазарії — в Північному Дагестані — вони невідомі. Крім цього, слід зауважити, що трупоспалення на Дінці диференціюються за майном і не можуть уважатись належними вищому соціальному прошарку, яким були тюркюти в Хазарії²⁷.

Аналогія з культурою чаатас, наведена у 1967 р. С.О. Плетньовою, некоректна. Присутність киргизів у Східній Європі невідома з писемних джерел. До того ж, складні форми поховальних споруд на Єнисеї не мають аналогій в ареалі салтово-маяцької культури²⁸. І нарешті, чомусь поза увагою дослідників залишився той факт, що «Суйшу» описує кремацію у тюркютів як підкурганну, що, здається, з археологіч звяз до уваги лише О.І. Семенов.

Серйозні зауваження викликає і адигейська версія.

1. Cremaція широко розповсюджується на могильниках Західного Передкавказзя з середини VIII ст., тобто з того часу, коли деякі могильники з подібним обрядом на Дінці (Новопокровка, Суха Гомільша) вже існували³⁰.

2. Деякі дослідники, в тому числі й відкривачі Борисівки та Абрау-Дюрсо, не вважають ці могильники адигейськими. Так, третю частину Борисівського могильника, що датується серединою VIII—IX ст., В.В. Саханев у 1914 р. відніс до салтово-маяцької культури, базуючись на явно салтівських елементах інвентарю (кераміка, зброя тощо), а Б.О. Рибаків уважав слов'янською³¹. Специфічно адигейською виявляється кремація у кам'яних скринях (її приблизно 64 % серед поховань VIII—IX ст.³². В Абрау-Дюрсо вона відсутня. За ритуалом та інвентарем цей могильник повністю аналогічний Новопокровському, що й змусило В.В. Саханева припустити його немісцеве походження. Дослідник прийняв гіпотезу С.О. Плетньової (східно-тюркську)³³. Нашу аргументацію проти цієї гіпотези ми виклали вище.

Тюрко-угорська концепція, введена у науковий обіг одним з найавторитетніших дослідників салтівських старожитностей, має під собою досить широкий ґрунт. Наявність численних угорських рис у культурі тюрко-болгар відома давно (сам етнонім «бол-гар» тлумачать як «п'ять угрів»)³⁴. Аналізуючи на основі свідчень візантійських джерел про їх звичай та походження, тюркські та угорські елементи в культурі різних болгарських племен, М.І. Артамонов зазначив переважання останніх у племені

сарагур³⁵. Літописний термін «білі угри» є точною мовною калькою цього західно-тюркського етноніма.

В угорському світі фіксується один регіон, де у I тис. н. е. обряд кремації був широко відомий. Це Лісостепове Поіртишся часів середньоіртишської (III—V ст.) та потчевашської (VI—IX ст.) культур³⁶. Поіртишся входило до зони формування західноугорського союзу, і його населення разом з іншими було залучено до руху гунів наприкінці IV ст. н. е. в Європу³⁷. Пізніше, у VII—IX ст., потчевашська культура зберігає зв'язки з Хазарією; тут добре представлений салтівський імпорт, переважно прикраси (персні, сережки тощо)³⁸. Певне, хоч і не лекальне, збереження мешканцями Подонеччя своїх давніх традицій, попри нівеляцію гунського та постгунського часу, вповні можливе.

До того ж сарагури були досить могутнім об'єднанням. На час їх першої згадки (Пріск Панійський, 463 р.) вони вже стояли на чолі могутньої степової коаліції — оногур, урогів та щойно переможених акацирів. У 468 р. сарагури завдають остаточної поразки синам Агтілі; у 480 та 522 рр. наносять нищівні удари по візантійських володіннях у Закавказзі (552 р. — разом із савірами). У середині VI ст. сарагурів згадують Прокопій Кесарійський (зараховуючи їх до болгар) та сірієць Псевдо-Захарія. «Повість временних літ» фіксує «білих угрів» за часів «Іраклія царя» (тобто у другій чверті VII ст.)³⁹.

Певні археологічні аналогії могильники Подонеччя мають у балкано-дунайській культурі, поховальний обряд якої — біритуальний і кремація — пов'язується із слов'янським етнічним компонентом⁴⁰. Між тим наявність численних неслов'янських рис обряду спородила у болгарській археологічній літературі гіпотезу щодо праболгарської етнічної атрибуції трупоспалень на терені Дунайської Болгарії. Обґрунтуванням слугують переважання салтоїдної кераміки, як урн та приставок, м'ясне жертвування тощо⁴¹. Недавня розвідка з цього питання визначила низку особливостей різних територіальних груп поховань з кремацією, виявила аналогії серед слов'янських старожитностей обох берегів Дніпра, але не зняла висновку Д. Дмитрова: паралелі з трупоспаленнями салтово-маяцької культури існують, і деякі праболгарські групи могли мати поховальний обряд кремації⁴².

Отже, підводячи підсумки, можна зазначити: лінгвістично правомірне ототоження сарагури — «білі угри», а тому остання згадка найбільш угорського з усіх болгарських племен у писемному джерелі XII ст. може свідчити на користь того, що принаймні частина сарагурського етносу пережила апогей своєї могутності і в VII—X ст. перебувала у складі Хазарського каганату.

¹ Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). — М., 1981. — С. 75.

² Дегтярь А.К. Некоторые вопросы истории населения верхнего течения Северского Донца в раннем средневековье // ВХГУ. — 1981. — № 214. — С. 81.

³ Кухаренко Ю.В. Новопокровський могильник і поселення // Археологія. — 1952. — Т. IV. — С. 33.

⁴ Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского Каганата. — Харьков, 1985. — С. 7—10; Он же. Сухогомольшанский могильник // СА. — 1986. — № 3. — С. 158—172.

⁵ Михеев В.К. Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. — Казань, 1990. — С. 50—51; Он же. Подонье в составе... — С. 16; Шрамко Б.А. Погребение VIII—X вв. у с. Пятницкое Харьковской области // Древнерусское государство и славяне. — Минск, 1983. — С. 48—50.

⁶ Плетнева С.А. Об этнической неоднородности населения Северо-Западного Хазарского пограничья // Новое в археологии. — М., 1972. — С. 112—118.

⁷ Михеев В.К. Подонье в составе... — С. 19—20; Дегтярь А.К. Комплекс из погребения воина у с. Кочеток на Северском Донце // СА. — 1984. — № 2. — С. 239—242.

⁸ Амброз А.К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII в. // Степи Евразии... — С. 21.

⁹ Богуславский Г.С. Этнизирующие признаки погребений аланского и болгарского населения Подонья VIII—X вв. // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. — Одесса, 1995. — С. 73—75.

¹⁰ Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосождения) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепрпетровск, 1989. — Вып. 4. — С. 98—99.

- ¹¹ Крыганов А.В. Вооружение, доспехи и конское снаряжение ранне-средневековых болгар Северного Причерноморья // Болгарский ежегодник. — Харьков, 1994. — Т. 1. — С. 41.
- ¹² Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. — М., 1958. — Т. 3. — С. 492—501; Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди у Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975. — С. 112.
- ¹³ Дегтярь А.К. Некоторые вопросы... — С. 81—82.
- ¹⁴ Кухаренко Ю.В. Вказ. праця. — С. 49—50; Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен. — Л., 1982. — С. 39—40; Баранов И.А., Майко В.В. Пастирско-пенковската култура и проблемът за разселването на прабългарските племена от Средното Поднепровие и Таврия // БСП. — Велико-Тырново, 1995. — Т. IV. — С. 76—77.
- ¹⁵ Плетнева С.А. От кочевий к городам // МИА. — 1967. — № 142. — С. 100—102.
- ¹⁶ Березовець Д.Т. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія. — 1970. — Т. 24. — С. 59—61; Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура. — С. 72.
- ¹⁷ Михеев В.К. Подонье в составе... — С. 27.
- ¹⁸ Див.: Археологія. — 1990. — № 3. — С. 152.
- ¹⁹ Плетнева С.А. Хазары. — М., 1986. — С. 43; Крыганов А.В. Вооружение, доспехи и конское снаряжение... — С. 42.
- ²⁰ Плетнева С.А. Об этнической неоднородности... — С. 114—115.
- ²¹ Михеев В.К. Сухогомольшанский могильник. — С. 172; Крыганов А.В. Вооружение и войско... — С. 112.
- ²² Михеев В.К. Подонье в составе... — С. 8; Дьяченко А.Г. Славянские памятники VIII — середины XIII вв. в бассейне Северского Донца: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1983. — С. 7—13.
- ²³ Баранов И.А., Майко В.В. Цит. съч. — С. 77.
- ²⁴ Могильников В.А. Тюрки // Степи Евразии... — С. 31—32.
- ²⁵ Гаврилова А.А. Могильник Кудырга как источник по истории алтайских племен. — М.; Л., 1965. — С. 4—7.
- ²⁶ Могильников В.А. Тюрки. — С. 32.
- ²⁷ Михеев В.К. Сухогомольшанский могильник. — С. 161—166; Он же. Погребальный обряд... — С. 150—152.
- ²⁸ Кызласов Л.Р. Древнехакасская культура чаатас VI—IX вв. // Степи Евразии... — С. 46—52.
- ²⁹ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. — М., 1967. — С. 101; Семенов А.И. К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых кочевников Восточной Европы // АСГЭ. — 1988. — Вып. 29. — С. 100—107.
- ³⁰ Ковалевская В.Б. Северокавказские древности // Степи Евразии... — С. 93.
- ³¹ Очерки истории СССР. — Т. 3. — С. 223.
- ³² Ковалевская В.Б. Указ. соч. — С. 93.
- ³³ Дмитриев А.В. Могильник эпохи переселения народов на р. Абрау-Дюрсо // КСИА. — 1979. — Вып. 158. — С. 55.
- ³⁴ Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962. — С. 73.
- ³⁵ Там же. — С. 81.
- ³⁶ Могильников В.А. Угры и самодийцы Урала и Западной Сибири // Финно-угры и балты в эпоху средневековья (Археология СССР). — М., 1987. — С. 192—193.
- ³⁷ Павленко Ю.В., Смагулов С.А. Гуни напередодні їх вторгнення в Європу // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 36—37, 41.
- ³⁸ Могильников В.А. Угры и самодийцы... — С. 187.
- ³⁹ Артамонов М.И. Указ. соч. — С. 57—65.
- ⁴⁰ Ваклинов С. Р. Формиране на старобългарската култура. — София, 1977. — С. 61; Федоров Г.Б., Полевой Л.Л. Археология Румынии. — М., 1973. — С. 172.
- ⁴¹ Ваклинов С.Р. Цит. съч. — С. 71—75; Димитров Д.И. Прабългарите по Северното и Западно Черноморие. — Варна, 1987. — С. 44—46.
- ⁴² Даскалов М. За някой особености на кремацията като погребален обред в Североизточна България и в земите по левия бряг на р. Днепър // БСП. — Велико-Тырново, 1992. — Т. 1. — С. 41—43.

Одержано 02.06.96

Г.С. Богуславский

К ВОПРОСУ ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ЗАХОРОНЕНИЙ ПО ОБРЯДУ КРЕМАЦИИ САЛТОВО-МАЯЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

Среди памятников захоронений салтово-маяцкой культуры в бассейне Дона особое место занимают могильники с обрядом кремации, которые присущи большинству местных этносов хазарской эпохи. В течение многолетних исследований был накоплен обширный материал,

позволяющий изучить вопрос об этнической принадлежности этих могильников. Среди гипотез, известных в археологической литературе, можно выделить четыре основных подхода, которые определяют этнос носителей обряда — славянский, восточнотюркский, адыгейский и тюрко-венгерский. Автор сделал попытку обосновать тезис о генетической близости салтовского кремирования, часть обрядов которого связана со славянскими, а большинство — с тюрко-венгерскими племенами сарагуров.

G.S. Boguslavskiy

ON THE QUESTION OF ETHNIC AFFILIATION OF INTERMENTS WITH THE CREMATION RITE OF THE SALTIV-MAYATSKA CULTURE

Among funeral sites of the Saltiv-Mayatska culture in the Don basin, a particular place belongs to interments with the rite of cremation, which are not inherent in the majority of the region's population in the Khazar epoch. Many-year researches have accumulated the extensive actual material, which allows one to consider the question about the ethnic attribution of sites of the given type. The hypotheses, which are known from the archaeological literature, can be divided into 4 main approaches. The last define the ethnoses of bearers of the rite studied as Slavic, East-Turkic, Adygic, or Turkic-Hungarian ones. The author tries to ground the thesis about the inhomogeneity of Saltiv cremations, a part of which is connected with the Slavs, and the majority - with the Turkic-Hungarian tribe of Saragurs.

С.В. Смирнов

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ТЕОРЕТИЧНОГО ТА КОНКРЕТНО-ІСТОРИЧНОГО В ДОСЛІДЖЕННІ АНТРОПОГЕНЕЗУ В АРХЕОЛОГІЇ

У статті розглянуто малорозроблені в археології палеоліту питання співвідношення теоретичного та конкретно-історичного в дослідженні проблематики антропогенезу.

Проблема співвідношення теоретичного та конкретно-історичного в археології не нова: вона завжди постає перед археологом, коли він виходить на рівень пошуку загальних закономірностей, у тому числі під час вивчення процесу походження людства. Проте цю проблему ще не проаналізовано належним чином.

У своїй практичній діяльності археологи часто вживають термін «теорія», надаючи йому при цьому різного смислового забарвлення. Найчастіше теоретичним дослідженням називають об'ємну наукову працю або працю підсумкового характеру, протиставляючи цим самим його дослідженням описово-джерелознавчого плану. Це приклад звичаєвого розуміння терміну.

З погляду наукової методології, теорія — це логічно впорядкована система знань, яка містить в собі закони різного рівня та найзагальніші наукові положення, які називаються постулатами та принципами. Специфіка теорії полягає в тому, що вона дає ідеалізовану схему об'єктів у їх найважливіших і необхідних зв'язках. Теоретичне знання, на відміну від конкретно-історичного, оперує не реальними об'єктами, а ідеалізованими контурами, які відрізняються від реальних об'єктів тим, що вони очищені від несуттєвого та другорядного. Теоретичний об'єкт дослідження це логічна схема, побудована з урахуванням лише загальних, універсальних рис об'єктів. Теорія вибудовує логічно виведений ідеально середній тип об'єктів. У теоретичному знанні думка рухається відносно незалежно від реальних об'єктів на основі власного теоретичного змісту. Мова теорії це категорії, які не мають чуттєвого корелята. Наприклад, у теорії антропогенезу людина розглядається як така, як суб'єкт історичного процесу, а не як людина тієї чи іншої території, тієї чи іншої історичної епохи. Іна-

© С.В. СМІРНОВ, 2001

кше кажучи, людина досліджується в її сучасних та всетериторіальних, отже, найзагальніших характеристиках як носій соціальної життєдіяльності та її основних проявів — праці, свідомості та колективності. Зрозуміло, що праця і засоби праці також аналізуються як такі, тобто як особлива форма предметної діяльності і, відповідно, як специфічні матеріальні засоби цієї діяльності з певною внутрішньою структурою.

Теорія відбиває дійсність, але не всю, а лише ті її сторони, які є визначальними. Говорячи про специфіку теоретичного знання, автор відомої праці «Походження християнства» К. Каутський, якому немало дісталось у свій час від лідерів більшовизму, писав так: «Завдання науки полягає зовсім не в тому, щоб дати просте зображення того, що є, вірну фотографію дійсності так, щоб кожен формально організований спостерігач міг отримати ту ж саму картину. Завдання науки, навпаки, полягає в тому, щоб у нескінченній масі облич, явищ віднайти загальне, суттєве і даги, таким чином, нитку Аріадни, за допомогою якої можна було б орієнтуватися в лабіринті дійсності»¹. На його переконання, науковий метод полягає в тому, щоб вишколити «здатність помічати в кожному явищі його істотні риси» і давати, таким чином, «можливість відрізнати в них істотне від неістотного і відкривати у різних явищах їх загальні риси»². Теорія дозволяє дослідникові у певних часових межах сформулювати об'єктивні логічні висновки без безпосереднього звернення до експерименту чи спостереження.

Виявлення істотного і необхідного є ніщо інше, як відкриття закономірностей. Отже, теорія — це знання про основні закономірності, тому вона оцінюється як вищий рівень достовірних наукових знань. У розкритті закономірностей полягає онтологічна, пояснювальна функція теорії. На кожному новому витку досліджень, пов'язаних з оцінкою нових фактичних даних, теорія виконує гносеологічну, пізнавальну функцію. Факти можуть бути осмислені лише за умови, коли вони оцінюються з погляду певних загальних схем. Йти від факту, про що часто наголошують у середовищі представників конкретних наук, неможливо; якби це було так, то найоб'єктивнішу оцінку фактам давали б не науковці відповідного профілю, а ті, хто абсолютно необізнаний зі знаннями, що стосуються цих фактів.

Побудова теоретичних схем відбувається нібито незалежно від емпірії, через висунення логічних гіпотез, які потім перевіряються на емпіричному матеріалі. Та гіпотеза, яка дозволяє пояснити ці факти, набуває статусу теорії. Тому складається враження, що теорія формується зверху, без впливу фактичного матеріалу. Розвиток теорії — це рух у напрямі логічної впорядкованості концепцій, що складають її основу. Теорія не може бути перевірена простим її накладанням на той чи інший об'єкт, якого вона стосується. Теорія може бути перевірена шляхом оцінки всієї сукупності об'єктів на предмет виявлення в них основних визначальних рис.

Логічний метод, що лежить в основі побудови теоретичного знання, несумісний з логікою здорового глузду, яким люди успішно користуються у своєму повсякденному житті і який застосовують в описово-емпіричній сфері науки. Логіка здорового глузду формує свої висновки на основі використання зовнішніх ознак, які сприймаються у процесі безпосереднього спостереження і легко фіксуються органами чуття. Зазначена логіка спирається на повсякденний досвід, вона вважає його вершиною розуміння суті речей та явищ. Ота очевидна ясність, яка виникає у межах логіки здорового глузду у разі переходу від інтуїтивної очевидності до наукового аналізу, виявляється вудуманою, уявною.

Теорія як логічна схема набагато бідніша, ніж жива історична дійсність, але її значення полягає в тому, що вона є концептуальною основою для побудови конкретно-історичного знання, яке крім зафіксованого в теорії загального і універсального має в собі також другорядне і неосновне. Якщо теорія дає загальну схему, то конкретно-історичне знання, збагачуючи цю схему всіма іншими реальними ознаками, створює наукову картину, адекватну дійсності.

Чим вище абстрактний рівень теорії, тим важче її застосовувати під час оцінки конкретних явищ дійсності, і це пояснює труднощі конкретизації теоретичних схем у конкретних науках, які займаються фактами безпосередньо.

Теоретичне знання завжди системне за своєю суттю, тому що розкриває закономірності розвитку цілісних об'єктів. Використання принципу системності вимагає чіткого розуміння того, що таке система, які її склад та функції. Система — це структурно організований комплекс об'єктів, який характеризується певними властивостями та зв'язками. Це не проста сукупність, а органічна єдність, здатна виконувати

специфічну функцію, яку не можна звести до простої суми функцій всіх елементів системи. Система характеризується цілісністю та ієрархічністю. Цілісність виражається у здатності системи виконувати специфічну функцію, про що йшлося вище, ієрархічність — у тому, що кожен її складовий елемент також оцінюється як окрема система нижчого рівня. Системність мислення дозволяє виявити і оцінити багатогранність якостей у природі та суспільстві, розібратись у сплетенні різноманітних ознак, виявити серед них такі, які не мають емпіричного прояву, але відіграють надзвичайно важливу роль у науковому пізнанні. Стосовно теорії антропогенезу ці питання нами розглянуто раніше ³.

Теорія антропогенезу — це цілісна теорія досить високого абстрактного рівня. Вона не будується на розумінні специфічного місця суспільної людини та на основі відповідної оцінки джерел, у тому числі й археологічних. Вона має у теоретичній формі відповіді на питання, як від біологічного відпаростилося те, яке біологічним не є і яке у подальшому розвитку підпорядкувало собі біологічне, адже біологічне в людині не є самостійним, через те що опосередковане соціальним. Завдання теорії антропогенезу полягає не в тому, щоб змалювати історичну картину антропогенезу, а в тому, щоб розкрити загальні закономірності цього процесу, показати його внутрішній механізм.

Теорія антропогенезу знаходиться на стику різних наукових дисциплін, і її найголовнішою міждисциплінарною ознакою є те, що вона поєднує в собі дисципліни і біологічні, і соціальні. Для вивчення антропогенезу мало знати специфіку біологічного чи специфіку соціального; треба знати і те, й інше, і добре орієнтуватися у складних питаннях їх взаємодії.

Важливою є також перевірка правильності антропогенетичних побудов. Вона мусить не лише спиратися на оцінку всієї суми різноманітних фактичних даних, які належать до компетенції різних біологічних та суспільствознавчих наук. Теорія антропогенезу має логічно вписатись у всеохоплюючу проблему людини, котра сучасною наукою висувається на перший план. З приводу співвідношення теорій різного рівня С.Б. Кримський писав, що теорія в сучасній науці не виявляє себе у моносистемному вигляді, вона виступає як складова частина більш широких теоретичних систем. «Ось чому, — підкреслює вчений, — окремо взята теорія не може оцінюватись поза своїм теоретичним оточенням... Тільки через аналіз відносин досліджуваної теорії з іншими теоріями, в сукупність яких вона входить, виявляється ефективним вихід на емпіричний рівень її перевірки» ⁴. Таким чином, всеохоплююча проблема людини виступає знаряддям перевірки істинності теорії антропогенезу та її системних складових — теорії становлення праці, теорії становлення свідомості, теорії становлення суспільних зв'язків, теорії становлення релігії, мистецтва тощо. Якщо людина оцінюється як тотальна цілісність, то процес її історичного становлення мусить розглядатись як процес цілісний. Іншого підходу бути не може.

У центрі проблеми антропогенезу — проблема становлення суспільних відносин. Оскільки вони постійно відтворюються в процесі праці, то можна наголосити, що в центрі проблеми антропогенезу лежить проблема генезису праці, точніше проблема генезису соціально-творної функції праці. Саме в цьому полягає смисл відомого енгельсівського афоризму «праця створила саму людину». З приводу значення цього афоризму М.Б. Туровський справедливо підкреслював, що «якщо праця створила людину, то людина, і тільки вона, створила працю» ⁵.

Становлення суспільних відносин — проблема складна, оскільки вона не є щось предметне, що може бути зафіксоване в емпіричних ознаках. Фактичний матеріал, нагромаджений археологією, антропологією та іншими конкретними науками, не може бути єдиною достатньою базою для теоретичних висновків, хоча вони виконують роль важливого коригувального та керувального фактора. З цієї причини у вивченні генезису суспільних відносин першорядного значення набувають гіпотетичні побудови, що дуже ускладнює аналіз проблеми в її конкретно-наукових аспектах ⁶. Зрозуміло, що основою гіпотетичних побудов має бути внутрішній концептуальний зміст теорії. Викладене пояснює безпідставність постановки питання щодо пошуку морфологічних критеріїв людини як носія суспільних відносин ⁷. Те ж саме слід зазначити і стосовно пошуків морфологічних ознак археологічного матеріалу, які б дали можливість зафіксувати появу суспільно-творної функції праці. «Праця, — пише І.М. Молчанов, — не може виявити свою соціально-творну функцію, якщо розглядати її як специфічну предметну структуру або як цілеспрямовану діяльність в акті виготов-

лення знаряддя⁸. Вчений пояснює, що соціально-творна функція праці розкривається на основі аналізу праці як форми обміну діяльністю індивідів, як відношення людини до природи, яке є нічим іншим, як реалізація колективної взаємодії людей. Ця фундаментальна особливість праці може бути зафіксована на основі системних оцінок всієї сукупності знарядь, які безпосередньо не фіксуються емпіричним шляхом, тобто не проявляють себе в окремих зовнішніх ознаках.

У конкретних науках, зокрема в тих, які володіють значними обсягами матеріальних джерел, на жаль, існує упередження щодо значення логічних побудов у процесі створення складних теоретичних реконструкцій. Вважається, що висунення логічних припущень, які ґрунтуються на відповідній теоретичній базі, без безпосереднього звернення до фактичного матеріалу, є насильством над фактами, підпорядкуванням їх схоластиці тощо. Тим археологам, які дотримуються таких поглядів, слід усвідомити, що специфіка наукового факту полягає в тому, що він не існує сам по собі як щось самостійне і автономне, незалежне від свого теоретичного оточення. «В системі наукового пізнання, — пише Л.С. Мерзон, — факт тісно пов'язаний з теорією. Вона впливає на його констатацію, вона скеровує науковий пошук, установки дослідження»⁹. Навіть просте викладення факту тією чи іншою мірою є вже є його узагальненням. Ось чому вважається, що факт є елементом теорії. Розуміння факту приходить тоді, коли він опиняється у сфері певних теоретичних уявлень.

Об'єктивність щодо факту полягає не в його відірваності від теоретичного контексту, ізолюваності, а в методологічній обґрунтованості тих теоретичних схем, крізь призму яких розглядається факт, що виявляється, в тому числі, і в коректному використанні наукових категорій. Суб'єктивність в оцінці фактичних даних породжується довільним, суб'єктивним, методологічно невиправданим використанням загальних положень, перенесенням у сферу конкретних реконструкцій фундаментальних філософських категорій, і навпаки — у сферу загальних знань конкретно-наукових оцінок емпіричного характеру. «Об'єктивність перетворюється у суб'єктивну тенденційність, якщо не визначена та система координат, в якій розвертається логіка думки, якщо філософські категорії «розвиваються» на об'єктах, котрі для цього не призначені і котрі знаходяться в іншій, а саме — конкретно-науковій системі координат»¹⁰.

У теорії антропогенезу людину слід розглядати в філософсько-соціологічному розумінні цього слова, тобто як носія принципово нового стосовно біологічного світу способу життєдіяльності, як суб'єкт соціального прогресу. Треба добре розумітись у тому, що філософсько-соціологічне розуміння людини не відповідає біолого-класифікаційному розумінню людини як роду *Homo* в біологічній систематиці К. Ліннея. Якщо розглядати людину у філософсько-соціологічному аспекті, постає питання стосовно її історичного становлення, тобто перехідного періоду антропогенезу. Якщо розглядати людину з біолого-класифікаційних позицій, то проблема її генезису не може бути сформульована належним чином, адже в класифікації К. Ліннея біологічному роду *Homo* безпосередньо передують людиноподібні мавпи, а перехідних таксонів немає. До того ж у першому випадку мусять використовуватись критерії, які розкривають діяльну сутність людини, а у другому — морфофункціональні ознаки. Співвідношення філософсько-соціологічного та біолого-класифікаційного розуміння людини — це тема, яка потребує спеціального обговорення, тим більш що тут існує неабияка смислова і термінологічна плутанина. Ось яскравий приклад: бітекантроп, тобто мавполюдина в перекладі з латині, одержав класифікаційну назву «людина прямоходяча» — *Homo erectus*. Інакше, за однією і тією ж істотою закріплюють дві назви, які принципово по-різному оцінюють її місце в історії людства, і це вносить величезну плутанину у разі використання цих назв. Нині загальною хворобою стало постійне перескакування з філософсько-соціологічного розуміння людини до біолого-класифікаційного, причому це здійснюється в межах одних і тих же концепцій. Не дивно, що до цього часу в науці не існує несуперечливої, логічно впорядкованої теоретичної схеми антропогенезу.

Вивчення антропогенезу потребує не спрощеного, як це культивується у сучасній археології, а всеохоплюючого розуміння праці у єдності її технологічної та соціально-творної функції. Має бути забезпечене не однобоке, а системне розуміння праці й системне розуміння засобів праці. Лише за цих умов можна сподіватись на побудову теорії, вільної від логічних суперечностей.

Викладене створює значні труднощі для конкурсних наук: деякі з них мають універсальний характер, а деякі пов'язані зі специфікою кожної з наук. Немало таких труднощів є і в археології, в якій ще не склались стійкі традиції змістовної участі у створенні міждисциплінарних теоретичних схем. Головна трудність пов'язана з тим, що археологія належить до суспільних наук, і археолог виховується і працює в науці як суспільствознавець. Проте для вивчення антропогенезу цього вкрай недостатньо, адже перед археологом стоїть завдання не показати розвиток суспільства на певному етапі, а відповідати на питання, як виникає людське суспільство на базі вищих досягнень біологічного, тобто історизму у тому вигляді, як він використовується у традиційному археологічному знанні, недостатньо. Тут потрібен історизм вищого рівня, який враховує відмінності та взаємозв'язок різних форм руху матерії, різноманіття не лише соціального, а й біологічного. Умовою успішної роботи археолога у вивченні антропогенезу є освоєння цього рівня знань, що неможливо без поліпшення філософської грамотності й, відповідно, без підвищення методологічної культури дослідження.

Археолог, який за науковим вихованням і предметною приналежністю є фахівцем суспільствознавчого профілю, ставши на шлях вивчення антропогенезу, має вийти за межі звичних в археології прийомів оцінки фактів; в обов'язковому порядку він мусить взяти на озброєння специфіку біологічного і співвідношення його з соціальним. Археолог, котрий намагається професійно працювати в проблематиці антропогенезу, перестає бути традиційним археологом, тому що вступає до сфери інтересів, що виходять за межі археологічного знання. Вивчення ранньопалеолітичної доби в теоретичній площині не є розділом археології, тому що ранній палеоліт — це період формування морфологічних особливостей людини, які дозволяють останній здійснювати соціальну життєдіяльність. Цих особливостей не має жодна з наступних археологічних епох. Теорія антропогенезу в класифікації наук займає проміжне місце через її будування на міждисциплінарному рівні. Теорія антропогенезу — це особливий розділ науки досить високого узагальнювального рівня. «В моделюванні процесів історії природи і суспільства можна виділити чотири основні періоди: космогенез, біологічна еволюція, антропогенез та формаційна історія»¹¹. Звичайні для археології підходи щодо вивчення джерел тут не є відповідними, і це слід добре усвідомлювати археологам.

В археології палеоліту склалася традиція, коли кожен палеолітиччик, особливо якщо він вивчає ранньопалеолітичні пам'ятки, вважає себе цілком підготовленим до роботи в теоретичній галузі. У цих дуже поширених серед палеолітичків надто спрощених оцінках своїх можливостей криється одна з причин того різноголосся, що склалося в археології з приводу вивчення антропогенезу. Образно кажучи, між традиційним палеолітознавством і теорією антропогенезу різниці не менше, ніж між випалом цегли і архітектурою. Мало того, має місце парадоксальна ситуація, коли з об'ємними роботами із загальних питань антропогенезу на сторінках наукових та науково-популярних видань виступають археологи, які взагалі ні до, ні після навіть традиційним палеолітознавством ніколи не займались. Прикладом може служити об'ємна стаття Д.А. Крайнова та науково-популярна книжка Г.Н. Матюшина¹². Якби мезолітиччики раптом, без всякої підготовки, почали виступати в науковій та науково-популярній пресі з питань, наприклад, скіфознавства, це викликало б щонайменше подив. Коли ж вони викладають свої оцінки щодо антропогенезу, то це не породжує в археологічному середовищі жодних питань. Така ситуація є ознакою не професіоналізму, а любительського підходу до справи.

Друга трудність обумовлена своєрідністю археологічних фактів. Традиційна робота археолога пов'язана насамперед з розкопками, описом та пошуком аналогій здобутому в експедиціях речового матеріалу на основі ознак, які легко фіксуються емпіричним шляхом (колір, розмір, фізико-хімічні характеристики матеріалу, характер обробки тощо). Багаторічна постійна робота з речовим матеріалом приводить до того, що археолог під час вирішення завдань без особливих зусиль оперує поняттями, які відбивають предметні ознаки. Проте коли виникає необхідність використання наукових категорій, що відбивають складні системні якості, що, як відомо, не мають відповідного корелята в емпіричних ознаках, археолог поневоли стикається зі значними труднощами. Подолати їх без особливих і цілеспрямованих зусиль неможливо, і тоді виникає спокуса перенесення емпіричних оцінок у теоретичні за змістом побудови. Результат цього — панування описовості у процесі теоретичного

аналізу. Причому останнім часом ці небажані явища зросли під впливом широкого надходження нових археологічних матеріалів, опис і класифікація яких значно ускладнилися.

Ситуація, що склалася, не може бути вирішена на традиційному шляху розвитку палеолітознавства. Потрібно усвідомити необхідність археологічної спеціалізації: одні мають працювати в емпіричній галузі, інші — в теоретичній. При цьому має бути забезпечено розуміння взаємозалежності існування цих двох полів, тому що ігнорування специфіки теоретичних пошуків з боку емпіриків може призвести до панування так званого повзучого емпіризму, а неухвага теоретиків емпіричних досліджень — до відвертої схоластики. Потрібен баланс інтересів, і у ньому — запорука успіху, хоча між емпірією та теорією були і будуть об'єктивні суперечності.

Намагання археологів вирішувати теоретичні проблеми антропогенезу, спираючись лише на зростання обсягів джерел і не змінюючи нічого в методиці їх оцінки, породили філософський нігілізм. Якщо в 30—40-х роках ХХ ст. археологія палеоліту пробувала співпрацювати з іншими науковими дисциплінами, то наприкінці ХХ ст. вона все більш відсторонюється від загальних зусиль і намагається діяти цілком автономно. Виправдання просте: чим більше джерел накопичує археологія внаслідок експедиційних робіт, тим більше права вона добуває для самостійної і ні від кого незалежної їх оцінки. При цьому чомусь забувається, що специфічність археологічних джерел полягає не лише у тому, що вони є матеріальним результатом діяльності колишніх суспільств, який виявляється під час розкопок. У палеолітознавстві не враховується, що за змістом акумульованої в них інформації археологічні джерела належать до різних, часто дуже далеких одна від одної наук. Повноцінне опрацювання археологічних джерел потребує знання не лише археологічної методики добування їх в полі, а й знайомства з відповідною методикою інших наук, до яких за змістом інформації вони належать. Приміром, археолог-античник, не знаючи давньогрецької мови, не стане оцінювати значення знайденої ним стели з викарбуваним на ній декретом. Археолог-палеолітик, навпаки, не освоївши необхідний рівень мистецтвознавчих знань, бере на себе сміливість вирішувати проблему походження мистецтва, і внаслідок таких сміливих дій з'являються висновки щодо мистецтва неандертальця. Те ж саме можна висловити стосовно трудової діяльності. Серйозно займатись проблемою праці можна лише за умови глибокого розуміння функціонального змісту та предметної структури праці, специфіки системи засобів праці. Вивчення генезису праці не може спиратися на приблизні неточні уявлення щодо неї у стилі горезвісного здорового глузду. Такі уявлення можуть породити і породжують лише видимість теоретичних висновків, які на перевірку виявляються безпідставними, оскільки походження праці відривають від походження людини і зводять його до миттєвого, вибухоподібного акту.

Раніше археологія палеоліту якось намагалась зрозуміти і описати генезис різних соціальних феноменів. Виключенням була праця, для якої не було сформульовано проблеми її історичного становлення. Проте і в такому разі підкреслювалось, що праця періоду антропогенезу, яка раптово виникла в його вихідному пункті, принципово відрізняється від свідомої праці сформованої суспільної людини, тобто доводилось, що праця періоду антропогенезу була не свідомою, а твариноподібною, інстинктивною. Відсутність теоретичних обґрунтувань проблеми генезису праці як основи антропогенезу, зведення походження праці до незрозумілої з позицій історизму одномоментної її появи на початку цього генетичного процесу вносили логічну суперечливість, не давали змоги послідовно оцінити його на основі принципу цілісності. Проте повторимо ще раз, попри всі ці методологічні вади, археологія палеоліту не відмовлялася шукати у різний спосіб і в різних варіантах генезис інших соціальних феноменів. Отже, антропогенез загалом розглядався як період формування людського суспільства і його основних, за виключенням праці, соціальних характеристик.

Відповідно до цих уявлень популяції періоду антропогенезу дістали назву «первісне людське стадо». Останнім часом археологи слідом за етнографами замість терміну «первісне людське стадо» почали широко вживати термін «праобщина». Хоча етнографи зі зміною терміну не змінили свого розуміння антропогенезу, тобто раннього палеоліту за археологічною періодизацією як перехідного періоду від біологічного світу до людського суспільства, більшість археологів зі зміною терміну змінили розуміння антропогенезу, причому без достатніх теоретичних обґрунтувань,

вбачаючи існування у той час уже сформованого людського суспільства зі всіма притаманними йому соціальними характеристиками. Не було навіть ураховано специфіку первісної общини. Община — основна соціально-економічна одиниця первісного суспільства, колектив людей, здатний до автономного ведення господарства. «На відміну від інших суспільних інститутів, — пише у цьому зв'язку В.Р. Кабо, — община є виразом соціально-економічного базису первісного суспільства. Можна уважати, що община як форма організації спільного господарства первісного колективу виникла одночасно з появою суспільного виробництва»¹³.

«Праобщина» — термін, який вказує, що община була ще не сформована, отже не були утворені суспільне виробництво та інші пов'язані з ним соціальні структури. Таким чином, використання зазначеного терміну підкреслює, що у згаданому випадку йдеться про суспільство на етапі його становлення, тобто про перехідний період антропогенезу. І це добре узгоджується з тим, що праобщині відповідають популяції пітекантропів та неандертальців, котрі за морфоструктурою тіла та психофізіологічними особливостями були перехідними до сучасної людини формами. Такі новації археологів привели до того, що антропогенез опинився за межами людської історії.

Отже, з огляду на значення праці в людському суспільстві та її ролі в антропогенезі потрібно відмовитись від породженої археологією концепції про те, що праця виникла знезацька, вибухоподібно, у вихідному пункті антропогенезу і тим самим зумовила становлення людства. Генезис праці слід розглядати як основний стрижень антропогенезу. Відповідно до цих добре вмотивованих методологічних засад перед археологією палеоліту постає завдання відшукати в матеріалах палеоліту перехідні форми знарядь і на цій основі — перехідні до праці форми предметної діяльності. Як це можна здійснити і на базі яких ознак матеріалу, ми писали не один раз, починаючи з монографії 1983 р.¹⁴ Ще раз підкреслимо, що треба відмовитись від звичаєвого розуміння праці і знарядь праці і стати на шлях використання всього теоретичного багажу стосовно оцінки трудової діяльності. Зокрема, слід ураховувати не лише технологічну, а й соціально-творчу функцію праці, а також усвідомлювати, що обов'язковою і найголовнішою в ній є спеціальна діяльність з виготовлення знарядь, призначених для виготовлення інших знарядь. Треба добре розуміти роль цих знарядь у саморозвитку трудової діяльності, отже людського суспільства взагалі. Не можна полишати поза увагою адаптивне значення праці і значення знарядь праці як специфічного інструменту пристосування суспільної людини до природи. Тоді стане зрозумілим значення факторів природного добору, що продовжують діяти в популяціях пітекантропів та неандертальців раннього палеоліту.

Вивчаючи теорію антропогенезу, археолог мусить добре розуміти в суто теоретичному плані різницю між знаряддевою діяльністю тварин і знаряддевою діяльністю суспільної людини та вміти на цій основі логічно виводити знаряддеву діяльність перехідного типу, тобто пратрудову діяльність. Відповідно до цього археолог має розуміти різницю між знаряддями тварин і знаряддями праці суспільної людини й передбачати наявність знарядь перехідного типу. Методологічно підготовлений археолог у жодному разі не може задовольнитись розповсюдженнями в археологічній літературі поглядами, що готові знаряддя праці і сама праця вже існують у вихідному пункті антропогенезу: це така ж сама нісенітниця, як твердження, що в період вагітності матері вже є народжена нею дитина. Зрозуміло, що такі пошуки можуть бути ефективними за умови рішучої відмови від приблизних уявлень стосовно праці та засобів праці, а також переходу на теоретичний рівень оцінки джерел.

Таким чином, розуміння того, що знаряддева діяльність має різні етапи розвитку і що праця є найвищим її етапом, якому передує етап переростання тваринної знаряддевої діяльності в людську, визначає головне пізнавальне завдання археології раннього палеоліту. Треба налаштуватися на пошуки знарядь перехідного типу і перехідних до справжньої праці форм знаряддевої діяльності.

Мусимо ще раз підкреслити, що розуміння сутності антропогенезу йде не від тих чи інших оцінок археологічних джерел, а від розуміння сутності людини, котра, як відомо, визначається іншими науками. Археологія палеоліту слабо сприймає ці констатації, і автори цих рядків не раз доводилось слухати докори на свою адресу з приводу висловлювань, що конструктивні принципи теорії антропогенезу формуються поза межами археології. Становлення людини — це становлення її сутності. І якщо фундаментальною основою людської сутності складає праця, то становлення людини і є передусім становленням людської праці.

Праця невід'ємна від свідомості. «Існування свідомості як форми індивідуальної психіки, — писав С.Л. Рубінштейн, — можливе... лише в умовах існування суспільної свідомості»¹⁵. Звідси випливає, що становлення форм суспільної свідомості — релігії та мистецтва насамперед, слід розглядати в органічному зв'язку з генезисом праці. Оскільки мова є субстратом суспільної свідомості¹⁶, становлення мови також потрібно досліджувати в органічному зв'язку з генезисом праці. Праця — це суспільно-творна діяльність, тому становлення суспільних відносин слід вивчати як одну з особливих сторін становлення праці. Праця вимагає певної психофізіологічної та фізичної організації тіла істоти, яка її здійснює, тому формування тіла людини не можна досліджувати поза становленням праці; формування тіла людини — це становлення суб'єкта праці. З викладеного випливає, що раз і назавжди мусять бути вилучені з наукового вжитку побудови, в яких генезис праці, свідомості, мови, релігії, мистецтва та формування тіла людини належать до різних процесів, що протікали у різні часові періоди. На існування мають право тільки ті концепції, які забезпечують цілісне розуміння антропогенезу.

Для археолога, який дає оцінку антропогенезу, спираючись передовсім на штучно створені знаряддя з каменю, основна увага мусить бути спрямована не просто на еволюцію обробки каменю, а на генезис універсальної системи знарядь праці, в якій головну і визначальну роль відіграють спеціально створені знаряддя для виготовлення інших знарядь, тому що саме вони накопичують у собі в матеріалізованій формі соціально-трудова досвід людства і спричинюють саморозвиток виробництва. Це означає, що генезис саме знарядь для знарядь має бути в центрі пошуків. Ю.К. Плетніков писав, що «виготовлення кам'яних знарядь, за допомогою яких можна виготовити інші знаряддя, є вододілом, який відділяє людей, що формуються, від всього тваринного світу, у тому числі і від всіх пралюдей»¹⁷. Погоджуючись з цим визначенням, варто було б уточнити, що пралюдей все ж таки не слід залучати до тваринного світу. Можливо, Ю.К. Плетніков мав на увазі австралопітеків, яких деякі фахівці, слідом за Ю.І. Семеновим, називають, спираючись на біолого-класифікаційне розуміння людини, пралюдьми. Якщо зняти термінологічну плутанину, про яку йшлося вище, то не важко зрозуміти, що людина, яка формується, є ніщо інше, як пралюдина.

Отже, в центрі дослідницьких зусиль археологів має бути генезис знарядь праці першого підрозділу. Важливо лише підкреслити, що йдеться про спеціально створені знаряддя для виготовлення інших знарядь, а не про природні камені чи випадкові уламки штучного походження, які використовували пралюди у практичній діяльності.

Завдання археології, як і інших конкретно-наукових дисциплін, що вивчають антропогенез, полягає не в тому, щоб розкрити його сутність (це завдання філософії та соціології), а в тому, щоб, відштовхуючись від неї, показати на відповідних фактах сам механізм, внутрішню логіку цього складного цілісного процесу. За таких обставин зусилля філософів, соціологів, археологів, антропологів та інших науковців спрямовуються в єдине дослідницьке русло, де кожна з наук займає своє місце. Зрозуміло, що така співпраця вимагає єдиного розуміння специфіки антропогенезу і системних зусиль усіх наук. Результатом всього цього має стати міждисциплінарна, синтетична, теорія антропогенезу. Вона має логічно вписатись у загальну теорію походження людини.

Нам цій обставині ми наголошуємо з тих причин, що серед археологів є немало таких, які вважають, що вивчення археологічних джерел можна здійснювати поза межами певних теоретичних засад, що використання логічних посилок є насильством над фактами. Ось приклад такого підходу. «З філософських постулатів, а не з аналізу археологічного матеріалу виходить палеоекономічний аналіз розвитку технології розщеплення С.В. Смирнова... Розгляд достоїнств та недоліків такого («теоретичного») плану приховить за межі цього дослідження»¹⁸, — пише Г.Ю. Гиря в своїй монографії, присвяченій еволюції обробки каменю. Що можна сказати з приводу цього? Давно відомо, що наукове пізнання рухається від теорії до факту. Статус наукового факту всяке повідомлення набуває лише тоді, коли воно оцінюється з погляду певної теоретичної концепції. Дослідник може розуміти це, і тоді він свідомо формує теоретичну базу дослідження, а може не усвідомлювати цього, і тоді оцінка фактів буде спиратись на інтуїтивні чи стихійно сформовані і тому не точні вихідні принципи. До речі, Г.Ю. Гиря демонструє оцей другий підхід, що не дає йому можливості теоретично осмислити нагромаджений ним великий обсяг важливих емпіричних спостережень. Приміром, неможливо зрозуміти, як і у яких часових межах відбу-

вався генезис техніки і технології, що є однією з важливих сторін становлення суспільного виробництва і антропогенезу взагалі. Ці надзвичайно важливі пізнавальні завдання Г.Ю. Гиря не ставить. Складається враження, що походження техніки та технології як важливих соціальних феноменів цей дослідник зводить до їх одноментного виникнення разом з появою перших примітивних прийомів розколвання каменю, що, як зазначалося вище, спотворює розуміння антропогенезу як перехідного періоду і фактично виводить його за межі людської історії.

Представники конкретних наук часто захищають право на своє власне бачення антропогенезу. Характерно це і для археології палеоліту, причому зростання обсягів археологічних джерел посилює цю тенденцію. Концепції антропогенезу з погляду археології чи з погляду антропології немає і не може бути. Концепцію антропогенезу слід будувати на загальній науковій базі, і тільки за таких обставин можна забезпечити адекватність оцінок самому історичному процесові. Системне розуміння людини зумовлює системне розуміння антропогенезу, і його вивчення потребує системної організації досліджень.

Мусимо визнати, що такої організації досліджень антропогенезу поки що немає. Філософія та соціологія активно працюють над методологічними аспектами теорії антропогенезу, але мало цікавляться тим, як використовуються сформульовані ними принципи дослідження цієї проблематики в конкретних науках. У намаганні змалювати загальну картину антропогенезу філософія та соціологія часто-густо некритично компіюють висновки конкретних наук, які будуються з грубим порушенням цих принципів. Так, з археології палеоліту в філософію та соціологію перекочували її висновки стосовно того, що антропогенез починається з винайдення знарядь праці й трудової діяльності, висновки, які з теоретичного погляду абсолютно безпідставні. Адже працю як сутнісну характеристику суспільної людини ні за яких умов не можна розглядати як причину антропогенезу, вона є його прямий історичний результат.

Сучасна археологія палеоліту має немало успіхів у нагромадженні матеріальних джерел. Досягнення технічних і природничих наук у відпрацюванні методики датування археологічних пам'яток на основі аналізу органічних та інших матеріалів створили надійну базу для датування археологічних комплексів, і це потягло за собою цілу низку нових важливих висновків хронологічного характеру. Окреслено регіони розповсюдження археологічних пам'яток великої наукової ваги, що створило умови для уточнення та конкретизації загальної схеми антропогенезу. Сучасна археологія може і мусить брати активну участь у побудові теоретичного знання, разом з тим вона має змогу показати, як універсальні закони розвитку реалізуються у конкретних історичних умовах. Інакше кажучи, археологія палеоліту має унікальну можливість надбудувати суху теоретичну схему, яка віддзеркалює лише основне, визначальне у цьому процесі, за допомогою специфічно регіональних та локальних ознак і внаслідок цього розпочати створення загальної картини антропогенезу на неосяжних територіях Старого Світу, показавши неоднорідність та нерівномірність розвитку на цьому специфічному відрізку людської історії.

Спробуємо показати це на прикладі раннього палеоліту Криму. Кримський півострів — один з найбагатших палеолітичних регіонів світу. Тут виявлено сотні пам'яток, серед яких кілька десятків одношарових та багатшарових пам'яток характеризуються чіткими умовами залягання культурних решток. В результаті багаторічних плідних експедиційних робіт встановлено, що в мустьє Криму є кілька напрямів технічного розвитку. Найбільш поширеними є пам'ятки, особливість яких визначає наявність великих, двобічно оброблених знарядь. Це так звані аккайська, кийк-кобинська та старосільська «індустрії». Всі вони об'єднуються в групу так званих мікоксських пам'яток, розповсюджених, головним чином, у Східному та Центральному Криму. За загальними ознаками (двобічно оброблені знаряддя різних типів) вони близькі до мікоксських комплексів Центральної Європи. На іншому полюсі — пам'ятки з однобічними знаряддями, виконаними на високоякісних заготовках типу ножоподібних пластин. Це комплекси так званого леваллуазького типу. Вони розповсюджені в Західному Криму і тому називаються західнокримською групою. Хоча в оцінці цих груп пам'яток є деякі смислові та термінологічні розбіжності (одні фахівці називають їх археологічними культурами, інші — варіантами або фаціями), загальна картина техніко-типологічної варіабельності мустьєрських пам'яток Криму сприймається майже всіма.

Останнім часом до цих, добре вмотивованих висновків додалися нові, одержані

в результаті робіт, що здійснювались за фінансової підтримки міжнародних наукових фондів. По-перше, встановлено, що в Криму мустьєрський етап розвитку продовжувався довше, ніж на інших територіях, — до 28—27 тис. років тому, що є одним з найпізніших проявів мустьєрської технології в світі. По-друге, появу найдавніших пізньопалеолітичних комплексів у Криму відносять до часу близько 38 тис. років тому. Це означає, що на території півострова мустьєрська технологія майже 10 тис. років співіснувала з пізньопалеолітичною. По-третє, між місцевими комплексами мустьє і місцевими комплексами пізнього палеоліту не існує генетичного зв'язку, тобто пізньопалеолітичні традиції в Криму не мають місцевих коренів, вони були принесені сюди ззовні, у готовому вигляді. Пізньопалеолітична ориньякська традиція, технологічною ознакою якої є одержання пластинчастих заготовок для знарядь (стоянка Сюрень I), має певні техніко-технологічні аналогії у так званих кремс-дюфорських комплексах, найкраще репрезентованих у Румунії та Австрії. Пізньопалеолітична східноселетська традиція, яка характеризується низькоякісними заготовками та наявністю поруч з типово пізньопалеолітичними скребачками та різцями деякої кількості двобічних, ретельно оброблених наконечників (стоянка Буран-Кая III, шар C), знаходить певні відповідності у матеріалах ранніх комплексів Костенко-Боршівського району на Дону та в окремих пам'ятках Молдови. Незважаючи на незначну кількість матеріалу, цей комплекс ставить багато цікавих питань, на які поки що немає відповіді¹⁹. Зрозуміло лише одне — цей комплекс характеризує не загальну тенденцію переходу до пізнього палеоліту, а виняток із загального правила, коли недоліки в технології одержання однобічних заготовок компенсувались виготовленням двобічних знарядь.

Стосовно вищенаведених констатацій слід наголосити на таких обставинах. Ще 10 років тому уважали, що комплекси мустьєрської пори з двобічними знаряддями в інвентарі зникли завовго до настання пізнього палеоліту, тобто до цієї хронологічної межі доживали лише «пластинчасті» комплекси леваллуазького типу. Висновки робились на основі техніко-типологічних зіставлень. Комплексні роботи у межах міжнародного співробітництва, в основу яких було покладено датування методами технічних наук (датування AMS, LU, U-series, ESR) дали можливість кардинально переоцінити попередні висновки. Майже 40 дат, одержаних на стратифікованих пам'ятках, у тому числі на нововідкритих, повністю змінили хронологічну картину. Виявлено, що серед мікоксських пам'яток є дуже пізні, які датуються фінальними фазами мустьєрської доби. Одержано важливі дані щодо функціональної характеристики пам'яток (так звані ефемерні стоянки двох типів, короткочасові стоянки, мисливські табори, базові табори). Разом з тим нові розкопки Старосілля остаточно зняли з порядку денного теоретично безпідставну, але досить живучу тезу стосовно того, що принаймні деякі з мустьєрських пам'яток можуть пов'язуватись з *Homo sapiens*²⁰.

Вищенаведені новітні дані дозволяють на новому рівні конкретизувати загальну схему антропогенезу на території Криму. Неандертальські праобщини, що були носіями мікоксських технічних традицій, співіснували з ранніми сапієнсами в Криму протягом дуже тривалого часу — майже 10 тис. років. При цьому цікаво зазначити, що, незважаючи на територіально домінуюче значення мікоксської традиції, вона жодним чином не вплинула на пізньопалеолітичні технічні традиції, в основі яких було пластинчасте сколювання заготовок. Немає також даних щодо впливу на мікоксську традицію прогресивнішої для мустьєрської доби леваллуазької техніки одержання пластинчастих сколів. Причини цих явищ пояснити нелегко. Тут можливі два пояснення: або ці різні групи неандертальського населення не знали про існування одне одного і тому не могли мати жодних контактів, або ж вони знали про існування одне одного, але вели замкнутий, ізольований спосіб життя, тобто існували в різних історичних площинах, що не могли перетинатися. Для пошуків відповіді на поставлені питання слід враховувати, що пам'ятки, про які йдеться, розкидані у великому проміжку часу, і що синхронність у межах епохи ще не означає, що вони були одночасовими у справжньому розумінні цього слова.

Ще більше загадок ставить той факт, що протягом 10 тис. років неандертальці Криму співіснували з найдавнішими тут групами сапієнтного населення. На техніко-типологічному рівні вплив сапієнсів на неандертальців не фіксується. Що це означає: те, що різні групи населення не знали про існування один одного, чи те, що вони через серйозні розбіжності технологій та відмінності рівня історичного розвитку (неандертальці ще знаходились у межах перехідного періоду, а сапієнси вже вийшли

за його межі і вступили до формаційної історії) не мали об'єктивних культурно-історичних передумов для контактів, чи, може, були якісь інші причини?

Ще одне питання, яке потребує неабияких зусиль для одержання відповіді: чому найбільш розвинена у межах мустьєрської доби леваллуазька технологія, репрезентована західнокримською групою пам'яток, не переросла у місцеву пізньопалеолітичну технологію? Інакше кажучи, чому неандертальське населення, що дотримувалось високоєфективної технології виготовлення і використання пластин, не стало генетичним підґрунтям для появи в Криму перших сапієнсів, а не залишивши потомків, зійшло з історичної арени, як і населення, що дотримувалось більш відста-лої, мікоксської, технології виготовлення інвентарю.

Матеріали Криму наочно показують, що наявність леваллуазької технології у тому чи іншому регіоні не є гарантією появи тут на її основі пізньопалеолітичної технології, тобто, що леваллуазька технологія автоматично в усіх випадках не може породити технологію пізнього палеоліту. Це означає, що найпередовіші групи населення мустьєрської доби не завжди і не скрізь могли перерости в сапієнтне населення пізнього палеоліту.

Зрозуміло, що пізньопалеолітична технологія виготовлення і використання для знарядь високоякісних ножеподібних пластин не могла вирости з мікоксської технології виготовлення двобічно оброблених знарядь. Вона є високозатратною і тому демонструє тупикову лінію розвитку, хоча, як виключення, деінде на короткий час з'являється у пізньому палеоліті (наприклад селет), щоб пізніше остаточно зійти зі сцени. Пізньопалеолітична технологія могла виникнути як безпосереднє продовження ранньопалеолітичних леваллуазьких традицій сколювання пластин і виготовлення на них одnobічних знарядь. Справа не лише у формальному збігу пластинчастого сколювання на різних відтинках історії; визначальним є те, що пластинчасте сколювання з погляду трудових витрат є найефективнішою методикою використання каменю для виробничих потреб²¹. Ось чому саме на цій основі завершився антропогенез, і подальший технологічний розвиток людства був пов'язаний з вдосконаленням способів та методів сколювання і використання саме ножеподібних пластин. Не випадково, що на цьому шляху в пізніший час кам'яного віку з'явилися технології, які стали вершинними досягненнями людства в освоєнні каменю. Йдеться про так звану мікролітичну техніку пізнього палеоліту, мезоліту та неоліту. Вона, як зазначає Д.Ю. Нужний, практично вичерпала технологічні можливості використання кам'яної сировини для виробничих потреб²².

При цьому не слід думати, що картина розвитку обробки каменю у пізньому палеоліті була однорідною, хоча вона практично скрізь спиралась на виготовлення одnobічних знарядь.

Одні групи населення у виготовленні одnobічних знарядь просунулися далі, інші — довгий час тупцювали на місці. Прикладом виготовлення високоякісних заготовок з лише мінімальним доопрацюванням ретушню може служити свідерська археологічна культура пізнього палеоліту. Населення синхронної, розташованої поряд красносільської або східноаренсбурзької археологічної культури виготовляло низькоякісні заготовки коротких пропорцій, які слід було інтенсивно ретушувати. Це приклад певної деградації пластинчастого сколювання. Цікаво, що згадані два технологічні напрями вирости на одній технічній базі археологічної культури лінгбі²³.

Якщо місцева леваллуазька технологія в Криму безпосередньо не переросла у технологію пізнього палеоліту, то це означає, що для такого переростання не було якихось додаткових важливих факторів, які нам нині невідомі. Леваллуазькі комплекси мустьєрської доби мали загальну тенденцію до переростання у комплекси пізнього палеоліту, але реалізація цієї можливості потребувала сприятливих конкретно-історичних умов. Яких? На це питання треба шукати відповідь у майбутньому. Якщо нині археологія палеоліту схиляється до думки, що найдавніші пізньопалеолітичні комплекси виникають на Передньому Сході, то саме тут треба шукати відповідь. Тим більше, що у цьому регіоні археологами розкопано дуже виразні леваллуазькі пам'ятки, а антропологами виявлено найдавніші перехідні від неандертальця до *Homo sapiens* форми — так звані передньоазійські пресапієнси.

У теперішній час, як ніколи раніше, стає зрозумілим, що необхідно забезпечити органічний взаємозв'язок між теоретичними пошуками і конкретно-історичними дослідженнями. Просування вперед у конкретно-науковій сфері археологічних досліджень буде ефективним за умови усвідомлення специфіки та значущості загальної

схеми антропогенезу. Без цього, тобто у вузьких рамках суто локальних досліджень на базі традиційних техніко-типологічних зіставлень, не вдасться збагатити історичну картину антропогенезу. Разом з тим теоретичне бачення антропогенезу не може не враховувати здобутки, одержані у сфері вивчення окремих регіонів.

Зіставляючи теоретичні аспекти проблеми антропогенезу, які вимальовують типове, загальне у цьому процесі, з конкретно-історичним, ми наочно переконаємось у надзвичайній складності протікання цього процесу. За результатами досліджень палеолітичних пам'яток Криму картина антропогенезу значно багатогранніша, ніж теорія, разом з тим повною мірою їх можна оцінити лише на теоретичній основі. Визначені теорією загальні закономірності — це той каркас, на якому мають знайти своє місце регіональні, локальні та специфічні прояви як окремі фрагменти всеохоплюючої картини походження людства.

В археології нагромаджений великий за обсягом ранньопалеолітичний матеріал, зроблено важливі кроки щодо його теоретичного осмислення на принципах цілісності. Традиційний археолог-палеолітик, який постійно працює над вивченням окремих пам'яток чи регіонів і лише спорадично, при нагоді, висловлюється з теоретичних проблем антропогенезу, часто буває переконаний, що відповіді на всі питання знаходяться поруч, досить захотіти — і вони будуть у нього в руках. Однак дослідник, який постійно працює у галузі антропогенезу і вийшов на теоретичний рівень осмислення джерел, зрозуміє, що археологія палеоліту щодо антропогенезу переповнена міфами та упередженими поглядами і що вмотивованих відповідей на питання стосовно виникнення людства поки що немає. Археологічне знання треба розчистити від хуторянської поверховости та логічної суперечливості, звільнити його від тенет ізольованості, і вся подальша дослідницька робота в галузі антропогенезу мусить здійснюватись на основі методологічно обґрунтованої співпраці з іншими науками. Тоді будуть реальні результати, і археологія палеоліту займе те місце, на яке вона, з огляду на значення своїх джерел, об'єктивно заслуговує.

¹ Каутский К. Происхождение христианства. — М., 1990. — С. 25.

² Там само. — С. 22.

³ Смирнов С.В. Становление основ общественного производства (материально-технический аспект проблемы). — К., 1983. — С. 44—52; Смирнов С.В. Системность и некоторые вопросы исследования первобытности // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 45—60.

⁴ Крымский С.Б. Интертеория и научная картина мира // Актуальные проблемы логики и методологии науки. — К., 1980. — С. 70.

⁵ Туровский М.Б. Труд и мышление (предыстория человека). — М., 1963. — С. 57.

⁶ Бажутина Т.О. Гуманитарные аспекты антропосоциогенеза // Проблемы гуманитарного знания. — Новосибирск, 1986. — С. 215—216.

⁷ Там само. — С. 213.

⁸ Молчанов И.Н. Природная и социальная сущность антропогенеза // Природа и мир человека. — К., 1977. — С. 103.

⁹ Мерзон Л.С. Проблема научного факта. — Л., 1972. — С. 15—16.

¹⁰ Карпинская Р.С. Роль принципа монизма в исследовании развития // Актуальные проблемы логики и методологии науки. — К., 1980. — С. 136.

¹¹ Гражданников Е.Д., Холмошкін В.П. Системно-хронологическая модель антропогенеза // Методы реконструкции в археологии. — Новосибирск, 1991. — С. 25.

¹² Крайнов Д.А. Некоторые вопросы становления человека и человеческого общества // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. — М., 1971. — С. 76—93; Матюшин Г.Н. Три миллиона лет до нашей эры. — М., 1986.

¹³ Кабо В.Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности общества. — М., 1979. — С. 69.

¹⁴ Смирнов С.В. Становление основ... — С. 10—66.

¹⁵ Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. — М., 1952. — С. 60.

¹⁶ Леонтьев А.Н. Понятие отражения и его значение для психологии // XIII Междунар. психол. конгр. (4—11 авг. 1966 г., Москва). — М., 1966. — С. 8—20.

¹⁷ Плетников Ю.К. О природе социальной формы движения. — М., 1971. — С. 20.

¹⁸ Гирия Г.Ю. Технологический анализ каменных индустрий. Методика микроанализа древних орудий // Археол. изыскания. — 1977. — Вып. 44. — С. 8.

¹⁹ Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М. Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита в Крыму (предварительные итоги международного археологического проекта) // Археология. — 1988. — 4. — С. 19—47; Чабай В.П., Маркс Э.С. Переход от среднего к

позднему палеолиту в Крыму // Палеоэкология плейстоцена и культуры каменного века Северной Азии и сопредельных территорий (материалы международного симпозиума). — Новосибирск, 1998. — Т. 2. — С. 421—439.

²⁰ Чабай В.П. Аккайцы в Западном Крыму: Кабазы-II, культурный слой III // Археол. альманах. — 1999. — 8. — С. 51—76; Чабай В.П. Содержание технико-типологической варибельности среднепалеолитических индустрий Крыма // Локальные различия в каменном веке: Тез. докл. Междунар. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения Сергея Николаевича Замятина. — СПб., 1999. — С. 88—91.

²¹ Смирнов С.В. Значение леваллуазской техники в древнекаменном веке // СА. — 1978. — 4. — С. 5—15; Смирнов С.В. Становление основ... — С. 145—153.

²² Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1991. — С. 173—174.

²³ Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт Північного Сходу Східної Європи. — К., 1999. — С. 234, 252—253.

Одержано 25.04.2000

С.В. Смирнов

О СООТНОШЕНИИ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО И КОНКРЕТНО-ИСТОРИЧЕСКОГО В ИССЛЕДОВАНИИ АНТРОПОГЕНЕЗА В АРХЕОЛОГИИ

Теория отображает главное в исследуемом процессе. Она имеет дело не с реальными объектами, а с особыми логическими конструктами. Для археолога работа с теоретическими объектами представляет немалые трудности, поскольку для него наиболее привычно изучение реальных предметов археологического материала. Теория рассматривает антропогенез в его наиболее общих характеристиках как особый генетический процесс становления социальности, как переходный период от царства животных к человеческому обществу. Игнорирование социально-образующей функции труда искажает сущность антропогенеза, ведет к мифотворчеству, и взгляды о том, что труд появляется внезапно в готовом виде в начале антропогенеза, — яркое доказательство этого. Становление труда следует оценивать как основу антропогенеза.

Соотношение теоретического и конкретно-исторического хорошо демонстрируется на примере позднепалеолитического населения Крыма. Материалы Крыма поднимают новые важные вопросы, имеющие не только местное, но и всеобщее значение для углубления теоретических представлений о заключительных фазах становления труда и антропогенеза в целом.

S.V. Smyrnov

ON THE RELATIONSHIP OF THE THEORETICAL AND THE SPECIFIC-HISTORICAL IN THE STUDY OF ANTHROPOGENESIS IN ARCHAEOLOGY

Theory reflects the main in the process under study. It deals with special logical constructions rather than with real objects. For archaeologists, the work with theoretical objects offers significant difficulties, because they are mainly accustomed to study the real articles of archaeological materials. Theory considers anthropogenesis in its most general characteristics as a special genetic process of formation of the sociality as the transient period from the animal kingdom to the human society.

A disregard of the society-forming function of labour distorts the essence of anthropogenesis and leads to the creation of myths, which is strikingly proved by the viewpoint about the abrupt appearance of labour in the ready form at the beginning of anthropogenesis.

The relationship of the theoretical and the specific-historical is well demonstrated by the example of the Late Paleolithic Crimea's population. The Crimea's materials raise new substantial questions of not only a local meaning, but a general one for the extension of the theoretical representations of the final phases of the formation of labour and anthropogenesis as a whole.

ГЕПІДИ. ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ РЕАЛІЇ

Гепіди та готи в ранньоримський час мали спільну вельбарську культуру (любовідзька фаза). Після переселення на південь готи створили черняхівську культуру. В ареалі вельбарської (цецельська фаза) культури залишилися гепіди.

Важливим етапом у вивченні давньогерманських старожитностей на терені Східної Європи стала публікація матеріалів могильника Дитиничі¹. М.Ю. Смішко встановив їх генетичний зв'язок з пам'ятками нижньої Вісли пізньоримської доби, а також, спираючись на праці К. Дікулеску, Й. Костжевського та Р. Шіндлера, пов'язав їх з племенами гепідів. Взагалі до проблеми виділення пізньоримських старожитностей цього народу археологи звертаються рідко². Однією з причин є те, що гепіди, на відміну від своїх близьких родичів готів, залишили в історії не дуже помітний слід; інша причина – подібність їх матеріальної культури.

Сучасні археологи одноставно пов'язують ранній відрізок розвитку обох згаданих народів із вельбарською культурою, яку деякий час навіть називали готсько-гепідською³. Пригадаємо, що в її розвитку виділено дві фази. У ранньоримський час (I—II ст.) існували пам'ятки *любовідзької фази*, які поступово поширювалися з Помор'я на схід Польщі та на Волинь; пізньоримські (III—IV ст.) старожитності належать до *цецельської фази*. На початку пізньоримського часу на півдні Східної Європи на основі вельбарської розвивається черняхівська культура. Ці археологічні спостереження мають чималу історіографічну традицію (в тому числі дискусійного плану) і загалом збігаються з відомою розповіддю Йордана про переселення племені готів з Прибалтики до Причорномор'я⁴. Вельбарську та черняхівську культури (разом з культурою Синтана де Муреш, що є частиною черняхівської) цілком слушно об'єднують під назвою «горське культурне коло» (*der gotische Kulturkreis*)⁵; їх загальний ареал охоплює величезну територію від Прибалтики до Чорного моря (рисунок).

При цьому дослідники в цілому згодні із значною роллю у створенні черняхівської культури саме готів, однак погляд на питому вагу кожного з народів у складі вельбарської культури (у пізній, цецельській, фазі) лишається спірним. Частина вчених пов'язує з гепідами практично всі пізньоримські пам'ятки цієї культури⁶ або, зокрема, пам'ятки Волині⁷. Проте поширена також уява (хоча це не завжди висловлюють прямо), що носіями вельбарської культури і в пізньоримський час лишалися обидва народи або переважно готи⁸.

Про загальне коріння готів та гепідів розповідається в легенді, збереженій Йорданом. «...Готи вийшли з надр Скандзи зі своїм королем Беріхом, витягнувши усього тільки три кораблі на берег по цей бік океану, тобто в Готіскандзу. З цих трьох кораблів один, як буває, пристав пізніше інших і, кажуть, дав ім'я всьому племені, тому що на їх мові «ледачий» вимовляється «geranta»... Без сумніву, вони родом із готів...» (Йордан, 94—95)⁹. Гепіди «жили в області Слезіс, на острові, оточеному обмілинами ріки Віскли, який вони на рідній мові називали Гепедойос» (Йордан, 96). Після переміщення основної маси вельбарських пам'яток на південь заселеність області низов'їв Вісли зберігається до кінця римського часу (рисунок). Саме цю частину населення культури найбільш переконливо пов'язують з гепідами¹⁰.

Дещо пізніше готів гепіди почали просування на південь. «...Король гепідів Фастида підняв своє неповоротке плем'я і розширив зброєю межі своєї області. Він розорив бургундзонів майже до повного винищення і скорив численні інші племена... і почав він додавати земель своєму племені, що збільшувалось» (Йордан, 97). З цим рухом К. Годловський пов'язував пізню фазу вельбарського заселення Мазовії та Підлясся (близько 230—300 рр.)¹¹, а М.Б. Щукін — появу на Волині вельбарських пам'яток «другої хвилі»¹², що прийшла на зміну готській «першій хвилі». Існує

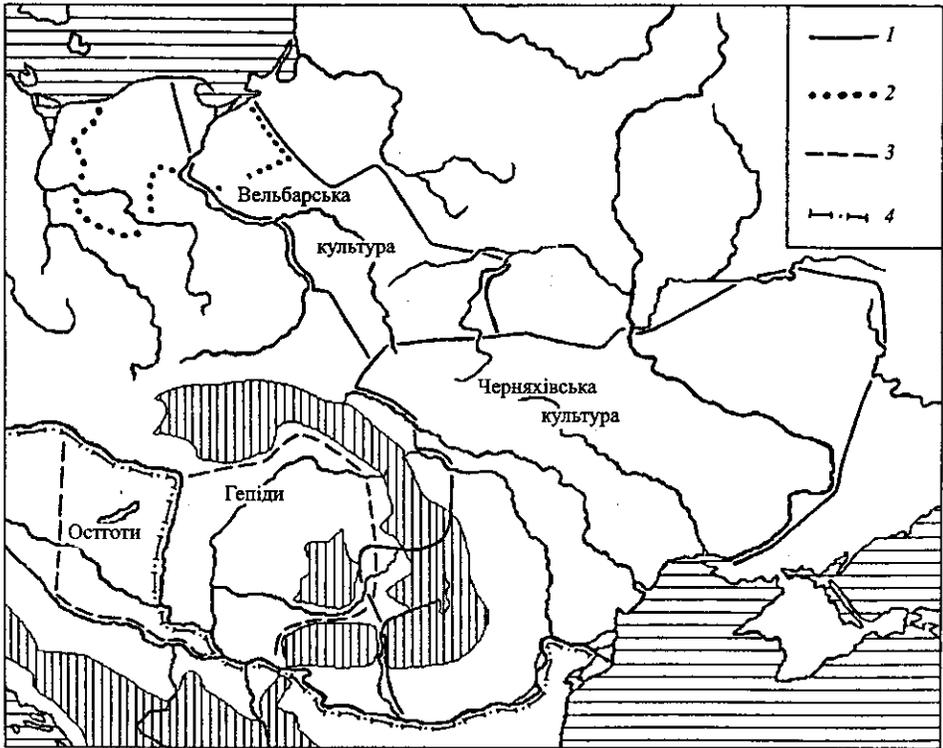
думка, що землі бургундзонів-бургундів на той час відповідають північному регіону пшеворської культури¹³. Пізніше Фастіда без успіху спробував захопити територію, контрольовану готами. Битва з королем Остроготою сталася в середині III ст., як вважають, у Трансильванії або на півночі Молдови — на р. Прут, після чого обидва війська повернулися на свої землі¹⁴.

Через важкий літературний стиль Йордана важлива подробиця цієї війни лишається неясною і допускає протилежні тлумачення. За російським перекладом О.Ч. Скржинської, Фастіда направив послів до Остроготи, «щоб розшукали вони його, що засів у горах, охоплений дикістю та хащею лісів, і вимагали одного з двох: щоби той готував йому або війну, або простір своїх земель» (Йордан, 98). Німецькі дослідники перекладають цей же фрагмент зовсім інакше. На їх думку, Фастіда вимагав готських земель тому, що гепіди самі в той час жили в незручній місцевості, «замкненій в стрімких горах і затиснутій густими лісами»¹⁵. З точки зору історичної логіки виглядає більш вірогідним виклад О.Ч. Скржинської. Після переможних війн з сусідами і «додання земель своєму племені» гепідам не було сенсу оселятися у неродючих гірських хащах. Скоріше король готів, який саме повернувся із здобиччю з походу у Мезію (Йордан, 92, 94), на окраїні своїх володінь раптово опинився під загрозою нападу, змушений був укритися зі своїми воїнами «в стрімких горах». Не маючи достатньої сили для негайної відсічі ворогу, він вдається до вдалого тактичного ходу — затягування переговорів. Перед гепідськими послами король висловлює міркування щодо жорстокості та злочинності збройної суперечки між родичами, підкреслює, що така війна жахає його (Йордан, 99). Поки Фастіда втрачав час, сподіваючись на дипломатичну перемогу, Острогота мав змогу зібрати сильне військо для вирішальної битви.

Деякі дослідники датують цю подію, вбачаючи її опис у панегирику на честь імператора Максиміана, від 291 р.¹⁶. Йдеться про війну між германськими племенами за Істром (Дунаєм): «готи цілком винищують бургундів, з іншого боку, за переможених озброюються аламани, і в той же час тервінги, інша частина готів, приєднавши загін тайфалів, устримлюються проти вандалів та гепідів» (*XII Panegyrici Latini* XI (III), 17, 1)¹⁷. З нашого погляду, немає ніяких підстав поєднувати дві різні міжплемінні війни, як і немає підстав не довіряти свідцтву Йордана. Історик ясно вказує, що Фастіда виступив саме проти Остроготи, а діяльність останнього припадає приблизно на 218—250 рр.¹⁸ Цей гото-гепідський конфлікт найвірогідніше можна датувати 249 роком, оскільки хронологічно він пов'язаний з добре відомими історичними подіями. За Йорданом (94), конфлікт стався після повернення готського війська з походу у Мезію, під час якого Острогота тримав облогу Маркіанополя (248 або 249 р.). По смерті останнього новий король готів Кніва 250 р. поновив воєнні дії і в 251 р. розгромив римлян під містечком Абрітт на нижньому Дунаї, де загинули імператор Децій з сином¹⁹ (Йордан, 101—103). Крім того, на користь розмежування двох гото-гепідських конфліктів свідчить і таке: за Йорданом, обидва королі виступали без союзників, причому підкреслено, що Острогота був королем обох готських племен — тервінгів та грейтунгів, проте у панегирику йдеться про тервінгів — «частину готів», що разом з тайфалами напали на вандалів та гепідів. Судячи зі списку племен-учасників, «події 291 року» могли відбуватися десь поблизу північних схилів Бескид (південь Польщі).

Спірним є погляд щодо участі гепідів у виправі варварів проти Риму 269—270 рр. наприкінці скіфських війн²⁰. Ми приєднуємось до тих учених, які вважають цей погляд хибним. За свідченнями сучасників, у цій кампанії виступали переважно готи, а також герули та певкіни. Лише значно пізніше, напевно у другій половині IV ст., Требеллій Полліон у «Життєописі Клавдія» перелічує певків, грейтунгів, остроготів, тервінгів, візі, гепідів, кельтів та герулів (*SHA, V. Claud.*, 6, 2)²¹. Події на той час втратили актуальність, історична документальність не була метою письменника і свій текст він склав, керуючись правилами придворної риторики. Підкреслюючи велику кількість переможених імператором ворогів, Полліон використовує ранні та пізні назви-синоніми обох готських племен (грейтунги-остроготи, тервінги-візі) і додає споріднених їм гепідів; навряд чи якийсь конкретний народ стоїть також за архаїчним іменем «кельти». Таким чином, немає жодних певних відомостей стосовно участі гепідських загонів у 30-річних скіфських війнах, де провідну роль відігравали готи.

Дійсно документованою є участь гепідів у конфлікті «гетських народів» з Римом близько 277—279 рр. у Фракії²². Відома монета Проба з легендою VICTORIA

Поширення культур «готського кола» та володіння гепідів і остготів у Східній та Центральній Європі у першій половині I тис. н. е.; 1 — максимальні межі поширення культур у IV ст.; 2 — межі вельбарської культури у I—II ст.; 3 — володіння гепідів та остготів у третій чверті V ст.; 4 — кордон Римської імперії

GER(IDICA). Після поразки варварів 280 р. імператор «оселив на римській землі 100 тисяч бастарнів», а крім них гепідів, грейтунгів та вандалів ²³.

Зазначені епізоди воєнної активності гепідів збігаються із згаданою вище «другою хвилею» просування вельбарського населення на південь у другій-третьій третинах III ст. Очевидне прагнення гепідських вождів закріпитися якомога ближче до багатих дунайських провінцій Риму, та ці намагання виявилися марними. Про місцезнаходження гепідів у IV ст. літературних даних немає. Їх не згадує Йордан у зв'язку з подіями того періоду, вони не привертали уваги римських письменників (оскільки не стали близькими сусідами імперії). Ніщо не протирічить тому, що гепіди залишалися у межах володінь короля Фастиди з середини III ст., що, найімовірніше, збігається з ареалом вельбарської культури.

В гуннський період, як і раніше, відносини між готами та гепідами коливаються від прямої конфронтації до вимушеного союзу. Одним із перших європейських народів, що зазнав тягар влади гуннів, були остроготи. Кінцевий результат війн Вінітарія з ангами, а потім з силами гуннів (в їх складі виступив інший остроготський вождь Гезимунд), ясно показав, що завойовники не терпіли самостійної воєнної політики своїх сателітів. Під цим кутом зору треба розглядати повідомлення про успішні походи наступників убитого Вінітарія наприкінці IV — на початку V ст.: Гунімунда проти севів (на середньому Дунаї ²⁴) і Торісмуда проти гепідів (Йордан, 250). Цілковито вірогідно, що ці війни були ініційовані гуннськими вождями. Таким чином, користуючись зброєю союзників і загальним страхом перед власною непереможністю, вони підкоряли більш віддалені племена, поширюючи свою владу на Центральну Європу. Завдяки цьому пізніше гунни без перешкод пройшли у Паннонію ²⁵.

З цього виходить, що саме остроготи примусили гепідів увійти до гуннського союзу. Король гепідів Ардаріх став одним з найближчих сподвижників Аттіли. Разом з остроготами, які переселилися на середній Дунай, гепіди виступили на боці гуннів проти римсько-везеготської коаліції в битві на Каталаунських полях у Галлії в

451 р. (Йордан, 199—200). Після смерті Аттіли Ардаріх очолив виступ колишніх союзників проти спадкоємців володаря. Вдало скориставшись перемогою в битві при Недао (454/455 р.), гепіди «силою забрали собі місця поселення гуннів» у Потиссі на Трансільванії (рисунок). Ардаріх також заключив з імператором федеративний договір зі щорічними грошовими «дарунками» (Йордан, 260—264). На нашу думку, тільки тоді збулося давнє прагнення гепідів до масового переселення з бідних земель вельбарського ареалу в родючий басейн Дунаю. Втім воєнна вдача сприяла їм все менше. Гепіди приєднуються до свавів у невдалій для них війні проти готів у 469 р. (Йордан, 277—279); пізніше королі Трапстіла та його син Тразаріх зазнають поразок від військ Теодоріха Великого близько 488 та 505 рр.²⁶ (Йордан, 299—301). Виснажені боротьбою з сусідніми лангобардами, у 568 р. гепіди були остаточно розгромлені аварами²⁷.

З писемних джерел випливає, що гепіди та готи у пізньоримський час мали окремі місця розселення і власних вождів, їх стосунки не можна назвати дружніми. Відповідно, вони залишили й різні археологічні культури. Після переселення готів на початку III ст. у «крайню частину Скіфії, що сусідить з Понтійським морем» (Йордан, 28) різні сторони їх життя (до того спільні з гепідами) під могутнім провінційно-римським впливом зазнали докорінних змін, хоча й зберегли певні вельбарські традиції. Таким чином виникла черняхівська культура²⁸. У гепідів, віддалених від світових центрів цивілізації, зміни майже не торкалися економіки і відбулися лише у переході до пізнішої (цецельської) фази вельбарської культури.

Звичайно, під час масового переселення готів на південь і просування гепідів на покинуті території відбувалося деяке змішування племен. Йордан передає легенду про частину готського племені, що відстала і не взяла участі в дальшому переселенні; ці люди для одноплемінників уважалися загубленими (Йордан, 27). Не виключено, що йдеться про населення Масломенчської групи вельбарської культури: воно з'являється на лівому березі Західного Бугу на ступені B2/C1 (кінець II ст.), пізніше воно зберігало зв'язок з черняхівською культурою²⁹. Проте за етнографічними рисами, рівнем економічного розвитку, а також територіальним розміщенням людність Масломенчської групи безперечно належить до вельбарської культури і, очевидно, підлягала гепідським вождям. У такому контексті певною мірою треба погодитись із припущенням, що плем'я гепідів утворилося з частини «відсталих» готів³⁰. Отже, ті більші чи менші осередки готського населення, що залишилися у вельбарському ареалі, навряд чи можна відокремлювати від історичних гепідів. До того ж, це практично неможливо і в археологічному аспекті.

У ранньому середньовіччі «Гепідію» чітко зафіксовано в Потиссі та Трансільванії³¹. Тут з нею традиційно пов'язують «східномеровинську культуру» гепідів другої половини V—VI ст., в якій можна знайти окремі вельбарські елементи (бурштинові прикраси, оформлення посуду)³². У Потиссі цим старожитностям передують могильники групи Тисадоб-Тисакарад-Тисавалк (друга половина IV — початок V ст.) із змішаними рисами черняхівської, пшеворської та сарматської культур³³. Існує припущення щодо їх приналежності гепідам³⁴, та воно не має достатнього обґрунтування.

З пам'яток згаданої групи найкраще вивчений могильник Тисадоб (34 тілопокладення, 3 урнових тілоспалення)³⁵. Його дослідниця Естер Іштванович виділила тут два культурно-хронологічні періоди. До раннього, що датований кінцем IV ст., належать тілопокладення з південною орієнтацією, з інвентарем, зокрема трапляється зброя. Ці поховання залишені населенням сарматського походження. Другий період могильника представлений 6 інгумаціями західної орієнтації, деякі з них мають заплічка та підмазку дна зеленою глиною; інвентарю мало (фібули, прикраси). Ми цілком згодні з автором у тому, що таке сполучення ознак поховального обряду відоме тільки у черняхівській культурі. Додамо, що воно характерне для причорноморської групи пам'яток цієї культури і пов'язане з «пізньоскіфським» етносом³⁶. Е. Іштванович датує другий горизонт могильника Тисадоб першою третьою V ст. З нашого погляду, ці поховання здійснено дещо пізніше, після перенесення Аттілою своєї ставки у 433 р. із Причорномор'я на середній Дунай. Разом з гуннами сюди ж переселяються їх східноєвропейські союзники — остготи вкупі з підлеглими їм «пізніми скіфами». Коли ж 455 р. Потисся захоплюють гепіди, остготи з дозволу східноримського імператора займають Паннонію на правобережжі Дунаю³⁷. Деякі пам'ятки тут також можна пов'язати з традиціями пізніх скіфів, наприклад могильник Фенеклуста

на оз. Балатон, датований 456—470 рр.³⁸ Майже всі поховання мали тут західну орієнтацію, нечисленний супровідний інвентар представлений деталями одягу, прикрасами та гребенями.

Для з'ясування взаємовідносин готів та гепідів важливою є територія Волині, що довгий час була для них контактною зоною. Тут виявлено вельбарські пам'ятки двох хронологічних груп³⁹. Вони відповідають двом хвилям переселення споріднених племен. Пам'ятки «першої хвилі», тобто «готські», pojawiaються тут наприкінці II ст. і частково зникають близько середини III ст. (Любомль, Могиляни-Хмельник, Баїв 2). Це можна пояснити переселенням готської людності на південь, де одночасно виникають ранні прояви черняхівської культури. На Волині їх змінюють пам'ятки «другої хвилі», тобто «гепідські» (Дитиничі, Ромаш, Дерев'яне, Баїв I, Гірка Полонка I, Загаї II, Городок), які до кінця свого існування зберігають вельбарську приналежність. На поселеннях в Боратині та Линеві виявлено матеріали обох хронологічних груп. Поселення Лепесівка виникло наприкінці II ст. як вельбарське, але пізніше розвивалося як черняхівське, що демонструє культурну трансформацію готів⁴⁰. Групу ранніх (тобто «готських») вельбарських пам'яток виявлено також у басейні верхів'їв Південного Бугу⁴¹.

З останнім етапом германського заселення Волині пов'язані Качинський та близькі до нього Борочицький і Ласківський скарби⁴². Знахідка з Качина вміщувала середньодунайські фібули та кінську упряж типу Унтарзібенбрунн, що датуються у межах другої чверті V ст.; при них був ліпний горщик вельбарського типу⁴³. Скарб навряд чи міг належати готам, які залишили Східну Європу не пізніше 420—430 рр.⁴⁴. Проте для гепідів Волинь, вірогідно, залишалася тиловою базою до середини V ст. Їхній король Ардаріх з військом брав участь у походах Аттіли і навіть був його радником⁴⁵. Саме в Паннонії, де після 433 р. була ставка Аттіли, його воєначальники замовляли коштовності дунайського стилю. Однак народ гепідів отримав можливість переселитися на нові, багатші землі тільки після 455 р.⁴⁶

З аналізу історичних та археологічних відомостей випливає, що після переселення готів на південь (де вони створили черняхівську культуру) основними носіями вельбарської культури стали гепіди. З діяльністю останніх пов'язані всі знахідки пізньоримського та гуннського часів з вельбарського ареалу від Прибалтики до Волині. Ні письмові джерела, ні археологічні матеріали не дають підстав шукати в цьому ж ареалі сліди готів. Таким чином, обидва ці народи, але в складі різних культур, протягом двох з половиною століть були безпосередніми учасниками давньої історії України, яка є невід'ємною частиною західноєвропейської історії.

¹ Смішко М.Ю., Свешніков І.К. Могиляни III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ. — 1961. — Вип. 3. — С. 89—114.

² Bierbrauer V. Gepiden in der Wielbark-Kultur (1—4 Jh.)? Eine Spurensuche // Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. / Festschr. für Michael Müller-Wille. — Neumünster, 1998. — S. 389—403. Там же див історіографію.

³ Кухаренко Ю.В. Вольнская группа полей погребений и проблемы так называемой готско-гепидской культуры // КСИА. — 1970. — 121. — С. 57—59.

⁴ Магомедов Б.В. Готи у Східній Європі // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 57—64.

⁵ Kokowski A. Die Maslomecz Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises — Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihrer Wanderungen // Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. — 1997. — 78. — S. 641—833.

⁶ Wolagiewicz R. Kultury oksywska i wielbarska. Systematyka kulturowa // Prahistoria Ziemi Polskiej. — Wrocław i in., 1981. — Т. 5. — С. 156.

⁷ Шукин М.Б. К предистории черняховской культуры. Тринадцать секвенций // АСГЭ. — 1979. — 20. — С. 83; Шукин М.Б. Феномен черняховской культуры эпохи Константина — Констанция, или Что такое черняховская культура? // Stratum plus. — 1999. — 4. — С. 70; Русанова И.П. Глава четвертая. Вельбарская культура // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. (Археология СССР). — Москва, 1993. — С. 191. А. Кокowski пов'язує з гепідами «князівське» поховання з Рудки (Kokowski A. Schätze der Ostgoten. Eine Ausstellung der MCS Universität Lublin und des Landesmuseums Zamosc. — Stuttgart, 1995. — S. 102).

⁸ Козак Д.Н. Вельбарская культура // Археология Украинской ССР. — Киев, 1986. — Т. 3. — С. 135; Козак Д.Н. Розділ III. Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. — у I тис. н. е. // Етнічна історія давньої України — К., 2000. — С. 162; Бірбрауер Ф. Готи в I—VII ст.: територія розселення та просування за археологічними джерелами // Археологія. —

1995. — № 2. — С. 39; *Bierbrauer V.* Op. cit. — S. 14—15; *Баран В.Д.* Давні слов'яни (Україна кризь віки. — Т. 3). — К., 1998. — С. 180.

⁹ За виданням: *Йордан.* О происхождении и деяниях гетов. *Getica.* — СПб., 1997.

¹⁰ *Бирбрауер Ф.* Вказ. праця. — С. 38.

¹¹ *Godłowski K.* Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. — Wrocław i in., 1985. — S. 149.

¹² *Шукин М.Б.* На рубеже Эр. — СПб., 1994. — С. 247—248.

Godłowski K. Op. cit. — S. 144, 152.

¹⁴ *Йордан,* 98—100; *Скржинская Е.Ч.* Иордан О происхождении и деяниях гетов. *Getica / Вступ. статья, перевод, комментарий.* — СПб., 1997. — Прим. 317, с. 256; *Horedt K.* Zur Geschichte der frühen Gepiden im Karpatenbecken // *Apulum.* — 1997. — 9. — S. 705—707.

¹⁵ *Bierbrauer V.* Op. cit. — S. 4—5; *Wolfram H.* Die Goten. Von Anfangen bis Zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. — München, 1990. — S. 54.

¹⁶ *Буданова В.П.* Готы в эпоху Великого переселения народов. — М., 1990. — С. 87; *Bierbrauer V.* Op. cit. — S. 3

¹⁷ За: *Буданова В.П.* Указ. соч. — С. 62, прим. 71.

¹⁸ За *Т. Моммсеном:* *Скржинская Е.Ч.* Указ. соч. — С. 374, прим. 828.

¹⁹ *Ременников А.М.* Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. — М., 1954. — С. 67—68.

²⁰ *Ременников А.М.* Указ. соч. — С. 128; *Буданова В.П.* Указ. соч. — С. 99; *Буданова В.П.* Варварский мир эпохи Великого переселения народов. — Москва, 2000. — С. 37; *Bierbrauer V.* Op. cit. — S. 3.

²¹ За виданням: *The Scriptores Historiae Augustae.* — London: Cambridge, 1967.

²² *Ременников А.М.* Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275—279 гг. н. э. // *ВДИ.* — 1964. — № 4. — С. 136.

²³ *Буданова В.П.* Готы... — С. 105.

²⁴ *Wolfram H.* Op. cit. — S. 256.

²⁵ *Скржинская Е.Ч.* Указ. соч. — С. 301, прим. 486.

²⁶ *Скржинская Е.Ч.* Указ. соч. — С. 362—363, прим. 779—781.

²⁷ *Скржинская Е.Ч.* Указ. соч. — С. 200—203, прим. 102.

²⁸ *Магомедов Б.В.* Черняхівська культура. Проблема етносу: Автореф. дис... д-ра іст. наук. — К., 1999.

²⁹ *Kokowski A.* Grupa masłomecka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1995.

³⁰ *Wenskus R.* Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes. — Köln: Graz, 1961. — S. 46, 435.

³¹ *Скржинская Е.Ч.* Указ. соч. — С. 241, 337, прим. 246, 641.

³² *Csallány D.* Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454—568 u. z.). — Budapest, 1961; *Mesterhazy K.* Etnische- und Handelsbeziehungen zwischen der Weichselmündung und der Ungarischen Tiefebene in der römischen Kaiserzeit // *Peregrinatio Gothica (Archaeologia Baltica.* — 1989. — VIII) — S. 185—202.

³³ *Istvánivits E.* Das Gräberfeld aus dem 4—5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget // *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae.* — 1993. — 45. — S. 139—141.

³⁴ *Bierbrauer V.* Op. cit. — S. 28—29.

³⁵ *Istvánivits E.* Op. cit.

³⁶ *Магомедов Б.В.* Черняхівська культура...

³⁷ *Kiss A.* Ein Versuch, die Funde und das Siedlungsgebiet der Ostgoten in Pannonien zwischen 456 und 471 zu bestimmen // *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae.* — 1979. — XXXI, 3—4.

³⁸ *Эрдели И.* Новый могильник V в. в Кестхей — Фенекпусте // *Древности эпохи переселения народов V—VIII веков.* — Москва, 1982. — С. 64—69.

³⁹ *Кухаренко Ю.В.* Могильник Брест — Тришин. — Москва, 1980. — С. 64—76; *Sczukin M.B.* Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska // *Problemy kultury wielbarskiej.* — Słupsk, 1981. — S. 146; *Козак Д.Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е.) — К., 1992. — С. 98—101; *Козак Д.Н.* Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. — К., 1999. — С. 56.

⁴⁰ *Шукин М.Б.* Поселение Лепесовка: Вельбарк или Черняхов? // *Kultura wielbarska w miodszym okresie rzymskim.* — Lublin, 1989. — Т. 2. — S. 195—215.

⁴¹ *Хавлюк П.И.* Вельбарские памятники на Южном Буге // *Kultura wielbarska w miodszym okresie rzymskim.* — Lublin, 1988. — Т. 1. — S. 137—144.

⁴² *Кухаренко Ю.В.* О качинской находке V в. // *Древности эпохи переселения народов V—VIII веков.* — Москва, 1982. — С. 234—244; *Тиханова М.А.* Борочинский клад // *СА.* — 1956. — 25. — С. 301—317; *Тиханова М.А.* Ласковский клад // *СА.* — 1960. — 1. — С. 195—204; *Козак Д.Н.* Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя // *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.* — К., 1999. — С. 80—93.

⁴³ Це доводить належність скарбу до вельбарської культури гепідів. На пізніх черняхівських пам'ятках подібний посуд був вже витиснутий ремісничими гончарними виробами.

⁴⁴ Гороховський Е.Л. Хронология могильников Лесостепной Украины // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. — Киев, 1988. — Т. 4. — С. 34—46.

⁴⁵ Скржинская Е.Ч. Указ. соч. — С. 201.

⁴⁶ До думки про гепідську приналежність згаданих скарбів схиляється також М. Казанський: Kazanski M. Les Goths (I—VII siècles ap. J.-C.). — Paris, 1991. — P. 68.

Одержано 04.01.2001

Б.В. Магомедов

ГЕПИДЫ. ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ

Археологи связывают ранний отрезок истории гепидов и готов с древностями вельбарской культуры (любовидзкая фаза). В начале позднеримского периода на юге Восточной Европы на основе вельбарской развивается черняховская культура. Исследователи признают значительную роль готов в создании черняховской культуры, но в составе вельбарской культуры на поздней (цецельской) фазе удельный вес каждого из народов остается спорным.

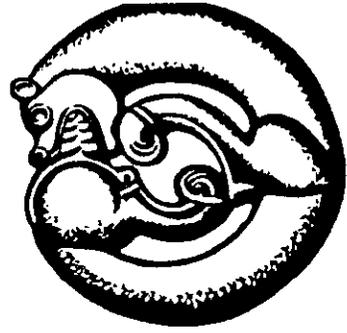
Гепиды начали продвижение на юг позднее, чем готы. С этим движением связывают появление вельбарских памятников «второй волны» на оставленных готами землях в Мазовии, Подлясье и на Волыни (К. Годловский, М.Б. Шукин). В середине III в. король Фастиды безрезультатно пытался захватить готскую территорию. В IV в. гепиды оставались в ареале вельбарской культуры. Из письменных источников следует, что гепиды и готы в позднеримское время имели отдельные места расселения и собственных вождей. Они оставили разные археологические культуры — вельбарскую цецельской фазы (гепиды) и черняховскую (готы). Культура готов (прежде общая с гепидами) сильно изменилась. У гепидов изменения отразились лишь в переходе к поздней фазе вельбарской культуры. К последнему этапу германского заселения Волыни относится Качинский и другие клады. В то время гепиды были активными союзниками гуннов, но Волынь, по-видимому, оставалась их тыловой базой до середины V в., когда они получили возможность переселиться на средний Дунай.

В. V. Magomedov

GEPIDS. HISTORICAL DATA AND ARCHAEOLOGICAL REALITY

Archaeologists relate the early period of the history of the Gepids and Goths with the antiquities of the Wielbar culture (the Lubowidz phase). At the beginning of the Late Roman period, the Chernyakhovian culture developed in the south of West Europe on its base. Researchers recognize a substantial role of the Goths in creation of the Chernyakhovian culture, but the relative contribution of every people to the Wielbar culture on its late (Cecel) phase remains to be controversial.

The Gepids began their movement to the south later than the Goths. This movement is connected with the appearance of Wielbar sites of the «second wave» on the lands left by the Goths in Masowsze, Podlasje, and Volyn (K. Godlowsky, M. B. Shchukin). In the middle of the III century AD, the king Fastida failed to seize the Goth territory. In the IV century AD, the Gepids remained in the Wielbar culture's area. The written sources indicate that the Gepids and Goths had separate places of settlement and own leaders in the Late Roman time. They left different archaeological cultures: the Wielbar one in the Cecel phase (Gepids) and the Chernyakhovian culture (Goths). The culture of the Goths (earlier, it was common with the Gepids) strongly changed. As for the Gepids, changes were observed only in the transition to the late phase of the Wielbar culture. The last stage of the German settling of Volyn is related with the Kachinsk and other hoards. At that time, the Gepids were active allies of the Huns, but Volyn apparently remained their rear base till the middle of the V century AD, when they were able to resettle on the Middle Danube.

О.М. Приходнюк,
Г.Л. Євдокимов, Н.М. Данилко

РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНЕ
ПОХОВАННЯ КОЧОВИКА
ІЗ с. СУХАНОВЕ НА ХЕРСОНЩИНІ

Статтю присвячено публікації і науковій інтерпретації поховального комплексу с. Суханове Бериславського р-ну Херсонської обл.

В археологічному сезоні 1990 р. Краснознаменська експедиція Інституту археології НАН України досліджувала курганну групу із 9 насипів, що займали високе плато на правому березі Дніпра. Кургани знаходились за 500 м на південь від с. Суханове Бериславського р-ну Херсонської обл. Раньосередньовічне впускне поховання № 2 було виявлено в кургані № 8. То був невеликий, сильно розораний насип заввишки 0,9 м та діаметром 20 м (рис. 1, 1). Його насипали у скіфський час над похованням № 1.

Поховання № 2 знаходилось у центрі кургану. Його було здійснено в ґрунтовій могилі з підбоям. Вхідна яма завглибшки 0,85 м мала прямокутні обриси розміром 1,75 × 0,75 м. Її було орієнтовано за довгою віссю з півночі на південь. Уздовж західного її боку було споруджено підбій завдовжки 1,7 м та завширшки 0,55 м. Дно підбою знаходилось на глибині 0,95 м від вершини кургану.

Кістяк дорослої людини лежав випростано на спині головою на північ, обличчям на захід, руки витягнуто вздовж тулуба (рис. 1, 2). Під час розчистки кістяка черепа було виявлено по одній золотій круглій розетці з перегородчастою інкрустацією. За лівим плечем була бронзова дротяна скоба, з правого боку тазової кістки — бронзова пряжка, а з лівого — золота прикраса зі вставками. Поряд з лівим передпліччям та на тазі було виявлено невиразні уламки залізного предмета та амфорні уламки (рис. 1, 2).

Дві круглі золоті розетки діаметром по 2,8 см виготовлено за складною технологією. Їх основу складали мідні платівки, лицьовий бік яких було обтягнуто листовим золотом. До зворотного боку такої заготовки, краї золотих платівок якої загинались, щоб надати виробові випуклості, було припаяно срібний тонкий диск завтовшки 0,1 см і діаметром 2,8 см. На лицьовому боці, за зовнішнім овалом прикрас, було щільно припаяно два ряди золотої зерні, поділені золотим пружком, загальна ширина яких становить 0,8 см.

Центр розетки діаметром 2 см розділено на чотири сектори дугоподібними дротинами, чотирикутними в перетині. В утворенні дротинами гнізда ромбоподібної фігури в центрі розетки було закріплено скляні сині вставки з райдужними розводами синьо-зеленого кольору. Для щільного закріплення скляних вставок дротини-перетинки було розплющено (рис. 2, 2, 5).

Менш вишукано оздоблені та простіші за технологією виготовлення прикраси були в похованнях гуїнської доби з Мелітополя Запорізької обл.¹; Зеленокумська в Ставропольському краї²; с. Марфівка поблизу Керчі в Криму³; с. Червоноармійське (ур. Кубей) Одеської обл.⁴.

Основу тричастинкової прикраси (завдовжки 7,2 см) вирізано із золотої платівки у формі трьох овалів, розташованих на одній лінії (рис. 2, 1, 4). Великий, середній, овал має розмір 3,2 × 2,8 см, а два менші, зовнішні, — по 2,0 × 2,8 см. За периметром кожного з овалів щільно напаяно круглі золоті зернини. У овалів, розміщених з боків, всередині кілець зерні напаяно гнізда з поставлених на рубець плоских золо-

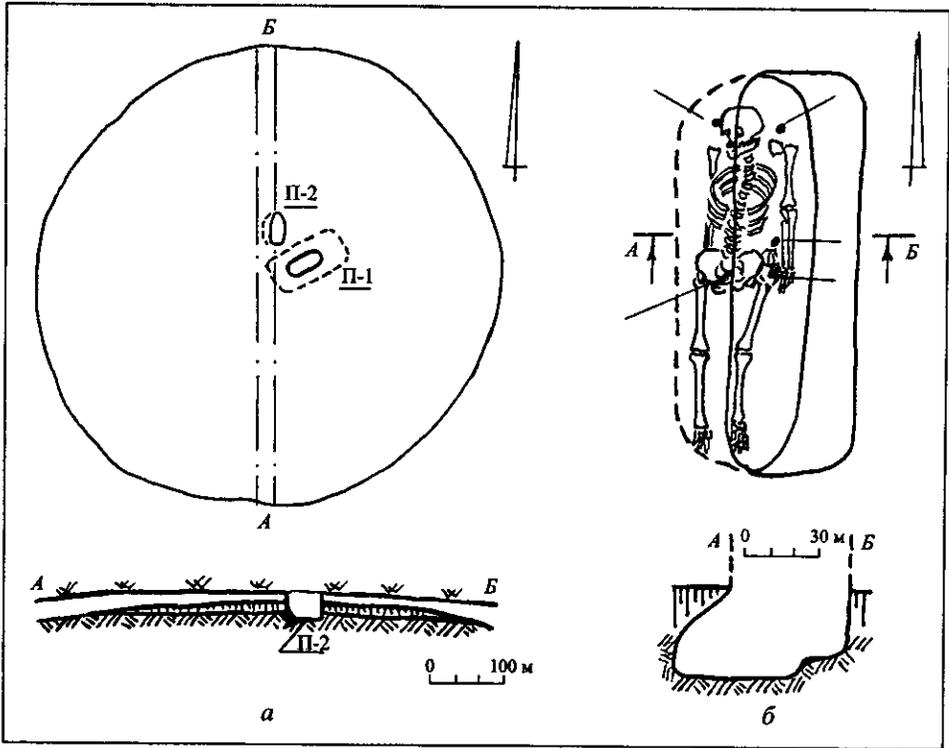

Рис. 1. Поховальний комплекс біля с. Суханове; курган № 8: а — загальний план і розріз; б — план і розріз поховання № 2

тих смужок. В ці гнізда вставлено шліфовані скельця перламутрового кольору з зеленими та темно-зеленими розводами.

Вишуканіше оформлено облямування центральної скляної вставки перламутрового кольору. Вставка розсипалась під впливом часу, але її рештки збереглися місцями біля країв гнізда розміром $2,2 \times 1,5$ см, яке, як і в двох попередніх овалах, було утворене з поставленої на рубець тонкої золотої смужки. Гніздо облямовує золота зернь значно менших розмірів ніж та, що є за зовнішнім овалом виробу. Між цими двома рядами зерні напаяно золоту смужку у вигляді плетеної «кіски». До зворотного плескатого боку виробу припаяно дужку із срібної платівки завширшки 0,5 см. Овал дужки — 2,2 см (рис. 2, 1, 4).

Ця прикраса нагадує перстень, який за овалами міг розміщуватися на трьох середніх пальцях руки.

Простіші за оздобленням тричастинкові вироби знайдено в Північному Причорномор'ї на пам'ятках гунської доби. Зокрема, їх виявлено в с. Капулівка Дніпропетровської обл.⁵ у могилі № 8, с. Новогригорівка Запорізької обл.⁶, в с. Нова Маячка Херсонської обл.⁷, поблизу радгоспу ім. Калініна в Криму⁸.

Бронзова керамічна тричасна пряжка розміром $5,5 \times 3,0$ см належить до суцільнолитих з широкою фігурною рамкою чотирикутних обрисів та геральдичним, заокругленим на кінці щитком. У верхній частині щитка є хрестоподібний отвір. Нижче отвору розміщені прорізи, що надають щитку вигляду людського обличчя. На зворотному боці є три виступи з боковими отворами, за допомогою яких пряжка прикріплювалася до ремня (рис. 2, 3, 6).

На наших територіях такі пряжки відомі в похованнях післягунського часу. Їх знайдено на Запоріжжі в кургані із Великого Токмака⁹, у Криму в могильниках з Суук-Су¹⁰, на схилах «Сахарної голівки»¹¹ та Чуфут-Кале¹², у Скалистому¹³, Керчі¹⁴.

Бронзову петельку на ніжці завдовжки 3,3 см виготовлено з напівкруглої в перетині дротини, яку було зігнуто посередині, де утворився отвір діаметром 0,4 см. Кінці щільно припасованих дротин відігнуто назовні (рис. 2, 7). Подібні петельки на довгих ніжках було припаяно до металевих гудзиків, що входили до складу Мартинівського скарбу з Поросся¹⁵.

Культурно-стилістична інтерпретація вищеописаних речей не викликає великих труднощів. Немає сумнівів, що золоті прикраси, оздоблені вставками із скла, належать до виробів поліхромного стилю, спільним для якого є геометрична орнаментика з кольоровими вставками із скла чи напівдорогоцінного каміння. Разом з тим виробам поліхромного художнього стилю, навіть тим кільком із с. Суханове, притаманні певні технологічні та декоративні особливості. Персеподібну прикрасу виготовлено технікою інкрустації із вставок кабошноподібного скла в напаяні гнізда. Вставки були на золотому тлі, додатково оздобленому зерню, гладенькими та плетеними поясками та ін.

На круглих прикрасах із с. Суханове золоте тло відсутнє. Практично вся лицьова поверхня виробів вкрита скляними вставками, які складають одну площину з напаяними перегородками, що створюють самостійний візерунок.

Дискусійним залишається питання щодо витоків поліхромного художнього стилю, який сформувався в ювелірному мистецтві наприкінці IV—V ст. н. е. Ще у XIX ст. французький вчений де Бай висловив думку, що такі прикраси в Європу принесли готи, які прийшли із Скандинавії ¹⁶.

Е. Штерн, заперечуючи цей погляд, припускав, що готи не могли мати таке високорозвинуте мистецтво, витoki якого він вбачав у традиціях боспорських майстерень ¹⁷. Північнопричорноморське походження прикрас поліхромного стилю на території Угорщини і Німеччини визнавав Фегтіх ¹⁸. Деякі дослідники поширення поліхромного стилю в Європі пов'язують з появою тут гуннів ¹⁹. Л.А. Мацулевич і К.М. Скалон такий художній стиль відносили до сармато-аланського, а центром виробництва поліхромних прикрас уважали Боспор ²⁰. Вернер у поліхромних виробках вбачав художні традиції боспорських майстрів римської доби, а їх появу на Заході пов'язував з переселеннями туди гуннів, сарматів і аланів ²¹.

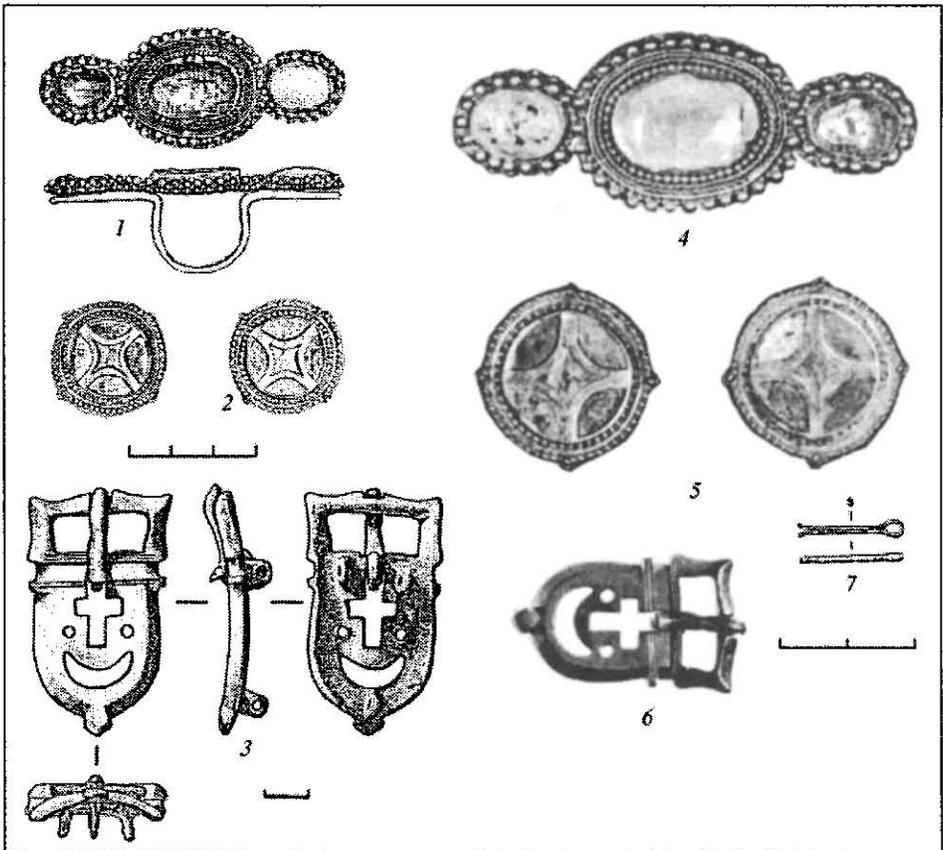

Рис. 2. Знахідки з поховання № 2 кургану № 8 із с. Суханове: 1, 4 — золотий перстень; 2, 5 — золоті підвіски; 3, 6 — бронзова пряжка; 7 — бронзова петелька

Аналізуючи речі поліхромного стилю, І.П. Засецька вбачає стилістичні відмінності в їх оздобленні. Згідно з її класифікацією, такі вироби поділено на 6 груп, що різняться за стилістичними та технологічними ознаками, часом використання та територією поширення²². Перша група, до якої належать і перснеподібна прикраса із с. Суханове, характеризується інкрустаціями із обробленого каміння чи скла. Декор доповнений зерню, крученими, плетеними та гладенькими дротинами. Друга стилістична група дуже близька до першої, але в ній відсутній декор із зерні, часто трапляються спіральні та S-подібні дротяні накладки, кільця тощо. До третьої групи належать вироби із вставками каміння, які доповнені штампованим орнаментом у вигляді «мотузочка», «кіски» та ін. Четвертій групі притаманні прикраси з суцільною перегородчастою інкрустацією, на поверхні яких відсутній накладний орнамент. Деякі вироби (як підвіски з с. Суханове) по зовнішньому краю облямовані імітацією зерні чи рубчастого дроту. Орнаментальний ефект створюють геометричні рисунки перегоронок, внутрішній простір між якими заповнений добре підігнаними до них вставками сплющеного каміння чи скла. П'яту групу прикрас також виконано в техніці перегородчастих інкрустацій, але за перегородки часто слугують не прямі, а хвилясті пружки. До шостої групи прикрас віднесено фібули, декор яких об'єднував вставки каміння в напаяних гніздах та перегородах. Стилiстичні відмінності в оздобленні згаданих речей вказують на їх різне етнокультурне походження та на наявність кількох центрів їх виробництва²³. І.П. Засецька визнає, що ювелірні вироби першої стилістичної групи, до яких належить перснеподібна прикраса із с. Суханове, найімовірніше виготовляли майстри Боспору, про що свідчать технічні та орнаментальні особливості, витоки яких простежуються в попередньому ювелірному мистецтві римської доби²⁴.

А.К. Амброз наголошував, що на Боспорі, який був одним з основних центрів з виготовлення поліхромних речей, оздобу з перегородчастими інкрустаціями з'являються раптово, у стилістично довершеному вигляді²⁵. Виходячи з цього, І.П. Засецька стверджує, що техніка перегородчастих інкрустацій ніколи не була характерною для Боспору, але з найдавніших часів відома на Сході. Тому дослідниця дійшла висновку щодо імпортного характеру поширення таких виробів. Мабуть, на формування поліхромного художнього стилю впливали не лише кочові народи, а й осілі, зокрема готи, яким могли належати інкрустовані фібули²⁶.

Оскільки прикраси першої та четвертої груп поліхромного стилю мають дуже близький ареал, осередком якого є Крим та Північне Причорномор'я, це може вказувати на єдиний центр їх виготовлення, яким міг бути Боспор з його давніми ювелірними традиціями у виготовленні поліхромних прикрас, а сам гунський стиль сформувався під впливом смаків кочової знаті.

З питань хронології комплексів, яким притаманні речі поліхромного стилю, серед дослідників не було суттєвих розбіжностей. Появу згаданих виробів у європейських степах та за їх межами пов'язують з утвердженням міжплемінного гунського союзу наприкінці IV — першій половині V ст. н. е. в степах Північного Причорномор'я. З погляду більшості вчених, речі поліхромного стилю, як загалом і вся культура гунів, відрізняються від ранніших пізньосарматських (III—IV ст. н. е.) та наступних (VI—VII ст. н. е.), культурних спільностей²⁷. Детальне вивчення речей поліхромного художнього стилю привело І.П. Засецьку до переконання, що перші чотири групи таких прикрас були синхронними і належать до доби утвердження і панування гунів у Північному Причорномор'ї, де був центр їх поширення з кінця IV ст. н. е. до першої половини V ст. н. е. Вироби п'ятої і шостої груп набули поширення в основному на Заході, де вони датуються другою половиною V—VI ст. н. е.²⁸

За наведеною класифікацією поліхромні прикраси із с. Суханове належать до першої і четвертої стилістичних груп, а тому можна було б датувати це поховання кінцем IV — першою половиною V ст. н. е. Втім на заваді такому визначенню хронології ранньосередньовічного поховання із с. Суханове стає бронзова, ливарської роботи пряжка, знайдена в цьому закритому поховальному комплексі. Такі пряжки належать до типу «Суцїдава», основним ареалом яких є Подунав'я, де вони часто трапляються в процесі розкопок візантійських фортець, що загинули наприкінці VI—на початку VII ст. н. е.²⁹. Проте в Подунав'ї означені пряжки використовували до середини VI ст. н. е.³⁰

На наших теренах, у Північному Причорномор'ї та в Криму, пряжки типу «Суцїдава» набули поширення в першій половині VII ст. н. е.³¹. Зважаючи на співіснування в закритому могильному комплексі речей поліхромного художнього стилю та пряжки типу «Суцїдава», можна дїйти однозначного висновку, що в степових районах України прикраси поліхромного стилю у кочовиків були в ужитку й у VII ст. Однак слід

визнати, що найбільшого поширення вони там набули за часів панування гуннів. Це є вагомим аргументом на користь думки А.К. Амброза, що такі прикраси використовували не лише наприкінці IV—V ст.³²

Не легко визначається етнічна належність небіжчика з впускного поховання із с. Суханове. Пов'язане це з тим, що в степах Північного Причорномор'я на початковій стадії доби раннього середньовіччя була дуже складна етнокультурна ситуація, яку зумовили корінні етнічні та політичні зміни, що мали місце на півдні України в V—VII ст. На зламі IV—V ст. з появою там гуннів сталися якісні зміни в історії тогочасного суспільства степовиків. Сармати зазнали краху під ударами багатоетнічного гунського союзу племен, до складу якого входили різні тюркомовні народи з притаманними їм рисами в матеріальній культурі. Якщо за сарматів у степах Причорномор'я поховання кочовиків представлені виключно інгумаціями, то в наступну, гунську, добу поховальна обрядовість стає різноманітнішою. Серед поховань є впускні в підійнятих могилах, влаштованих в більш ранніх насипах, та безкурганні інгумації. Часто небіжчика супроводжує кінь чи його частини. Новою, не типовою для попереднього сарматського часу ознакою обрядовості кочовиків стають поховання з рештками тіл, спалених на стороні, та розміщення кальцинованих кісток під кам'яними викладками чи під курганными насипами. Є й менш значні відмінності в обрядовості степового населення гунської доби. Все це засвідчує етнічну строкатість степової людності. Разом з тим культура гунської доби увібрала в себе і деякі сарматські риси. Зокрема, це стосується ліпленої від руки кераміки, що зрідка трапляється в похованнях гунського часу.

У степах Північного Причорномор'я в ті часи найчисленнішими і найвпливовішими були акацири, які входили до гунського союзу. Підрозділами гунів у Криму були альціаґіри. З розпадом союзу Аттіли першість у східноєвропейських степах посіли маловідомі гуно-болгари. Нащадками гунів там стали утігури та кутригури, але вони швидко зійшли з історичної арени, обезкровлені міжусобними війнами за першість у приазовських степах. Перманентні війни, часта зміна лідерства серед племен післягунської доби призвели до зменшення степової людності. Східноєвропейські степи перетворилися на зону, через яку без перешкод рухалися на Захід численні тюркські та угорські племена, серед них були й авари, які довго не затрималися в Причорномор'ї, подавшись далеко далі на середній Дунай, у Паннонію. Так продовжувалося аж до утворення Великої Болгарії Куврата на початку VII ст., до складу якої увійшли всі кочові орди Приазов'я та Причорномор'я. То були тюркські племена, першість серед яких посіли протоболгари, які потрапили в наші степи разом з гунами, осівши в західній частині східноєвропейських степів.

Саме до того часу, доби Куврата, належить поховання із с. Суханове. Найімовірніше, що його слід уважати протоболгарським. Небіжчик був нащадком тих гуноболгар, які утвердилися в Причорномор'ї на початку гунської експансії в Європу.

Багатий супроводжувальний інвентар вказує на високий соціальний статус небіжчика із поховання у с. Суханове.

¹ *Засецкая И.П.* Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV—V вв.) — СПб., 1994. — Табл. 7, 2; *Уанкович Б.* Подунавски део области Аквиса (у VI и почетком VII века). — Београд, 1981. — 5.

² *Засецкая И.П.* Там же. — Табл. 13, 4; 5.

³ *Там же.* — Табл. 24, 3.

⁴ *Там же.* — Табл. 47, 12.

⁵ *Там же.* Табл. 6, 43.

⁶ *Там же.* — Табл. 4, 1, 2.

⁷ *Там же.* — Табл. 10, 2.

⁸ *Там же.* — Табл. 22, 9.

⁹ *Смирнов К.Ф.* Кургани біля м. Великого Токмака // АП АН УРСР. — 1960. — VIII. — Рис. 128.

¹⁰ *Репников Н.И.* Некоторые могильники области крымских готов // ЗООИД. — 1907. — XXVII. — Табл. XV, 5.

¹¹ *Борисова В.В.* Могильник у высоты «Сахарная головка» // Херсонес. сборник. — 1959. — Вып. 5. — Табл. IV, 4.

¹² *Ковалевская В.Б.* Поясные наборы Евразии IV—V вв. Пряжки // САИ. — 1979. — Вып. Е1-2. — Табл. XXI, 13.

¹³ *Айбабин А.И.* Этническая принадлежность могильников Крыма. — Киев, 1987. — Рис. 6, 6.

¹⁴ Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — 1990. — Вып. 1. — Рис. 40, 15, 16.

¹⁵ Приходнюк О.М., Шовкопляс А.М., Ольговский С.Я., Струина Т.А. Мартыновский клад // МАИЭТ. — 1991. — Вып. 2. — Рис. 5, 14, 16, 17.

¹⁶ Boye J. La bijouterie des Goths en Russie // Memoires de la Societe nationale des Antiquaires de France. — Paris, 1892. — L1. — P. 1—16.

¹⁷ Штерн Э. К вопросу о происхождении «готского стиля» ювелирного искусства // ЗООИД. — 1897. — Т. XX. — С. 1—15.

¹⁸ Fettish N. Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst // AN. — Budapest, 1951. — XXXI. — S. 186.

¹⁹ Гольмстен В.В. Археологические памятники Самарской губернии // Тр. Рос. ассоциации н.-и. ин-тов обществ. наук. — М., 1925. — Т. IV. — С. 125—137; Alföldi A. Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonnerung // AАН. — 1932. — Bd 9. — S. 12—64; Берштан А.Н. Очерки истории гуннов. — Л., 1951. — С. 223—229; Дероко А., Pagoiruh С. Откопанне Царичина Града 1947 // Старинар. — Београд, 1950.

²⁰ Мацулевич Л.А. Погребение варварского князя в Восточной Европе. // ИГАИМК. — 1934. — Вып. 2; Скалон К.М. Изображение дракона в искусстве IV—V вв. н. э. // СГЭ. — 1962. — Вып. 22. — С. 40—43.

²¹ Werner I. Beitrage zur Archäologie des Attila Reiches // Bauer. Acad. d. Wissenschaften Philol.-hist. Klasse. — 1956. — N.F. 38A. — S. 62—64.

²² Засецкая И.П. Классификация полихромных изделий гуннской эпохи по стилистическим данным // Древности эпохи переселения народов V—VIII веков. — М., 1982. — С. 16—22; Засецкая И.П. Культура кочевников.... — С. 69—74.

²³ Засецкая И.П. Культура кочевников.... — С. 69.

²⁴ Там же. — С. 75.

²⁵ Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА. — 1971. — № 2. — С. 102—103.

²⁶ Засецкая И.П. Культура кочевников.... — С. 73—74.

²⁷ Засецкая И.П. О хронологии погребений «эпохи переселения народов» Нижнего Поволжья // СА. — 1968. — № 2. — С. 52—62; Засецкая И.П. О роли гуннов в формировании культуры южнорусских степей конца IV—V века нашей эры // АСГЭ. — 1977. — Вып. 18. — С. 92—100.

²⁸ Засецкая И.П. Культура кочевников.... — С. 26.

²⁹ Дероко А., Pagoiruh С. Откопанне Царичина Града 1947 // Старинар. — Београд, 1950. — Т. I. — Рис. 35; Werner J. Byzantinische Gürtelschnallen des 6 und 7 jahrhunderst aus der Sammlung Diergardt. — Köln: Kölner jahrbuch für ver-und Frühgeschichte. — 1955. — I. — S. 39. — Tabl. VIII, 6, 7, 9—11; Rusu M. The prefenudal cemetery of Noslac (VI—VII centuries) // Dacia. — 1962. — N. S. VI. — P. 279. — Fig. 2, 35; Petre A. Sapaturile de la Piatra Frecatei // Materiale si cercetari archeologice. — Bucuresti, 1962. — VIII. — Fig. 16, 1; Амброз А.К. Указ. соч. — С. 118. — Рис. 5.

³⁰ Јанковић Б. Подунавски део области Аксиса (у VI и почетком VII века). — Београд, 1981. — Т. 5. — С. 194. — Табл. XVII, 1.

³¹ Айбабин А.И. Этническая принадлежность... — Рис. 2, 97.

³² Амброз А.К. Указ. соч. — С. 115—120.

Одержано 10.08.98

О.М. Приходнюк, Г.Л. Евдокимов, Н.М. Данилко

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЕ ЗАХОРОНЕНИЕ КОЧЕВНИКА ИЗ с. СУХАНОВО НА ХЕРСОНЩИНЕ

В статье представлены новые материалы раннесредневекового комплекса из погребения № 2 кургана № 8 вблизи с. Суханово Бериславского р-на Херсонской обл., открытые Краснознаменной экспедицией ИА АН Украины в 1990 г. Охарактеризованы погребальный обряд и сопровождающий его погребальный инвентарь. На основании анализа комплекса золотых полихромных украшений, культурной и хронологической позиции погребение определено как протоболгарское VII в. н. э.

О.М. Prykhodnyuk, G.L. Evdokymov, N.M. Danylko

EARLY MEDIEVAL INTERMENT OF A NOMAD NEAR THE SUKHANOVE VILLAGE OF THE KHERSON REGION

The paper presents new materials from the early medieval complex. They were excavated from interment No.2 of burial mound No.8 near the Sukhanove village of the Beryslav district of the Kherson region by the Krasnoznamenaskaia expedition of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine in 1990. The burial rite and accompanied grave goods are characterized. On the basis of analysis of the complex of gold polychromatic adornments, the cultural and chronological position of the interment is determined as proto-Bulgarian (VII century AD).

ПОХОВАННЯ З ОТВОРАМИ ВІД ЖЕРДИН У ЯМНІЙ КУЛЬТУРІ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті розглянуто своєрідну групу ямних поховань, які характеризуються наявністю отворів на дні, стінках чи уступі могили. Всебічний розгляд цих поховань дозволяє констатувати їх соціально неординарний характер, а також зробити припущення, що отвори були залишками дерев'яних конструкцій, які імітували житла. Запропоновано можливі варіанти реконструкцій різних типів жител степового населення ямного часу.

Серед поховань ямної культури Північно-Західного Причорномор'я є значна група комплексів, які вирізняються наявністю отворів, розташованих на дні або стінках поховальної камери чи уступі¹. У згаданому регіоні відомо 141 таке поховання, що становить 7 % однокультурних комплексів (рис. 1). На перший погляд, виготовлення цих отворів не потребує значних трудових затрат, вони не є такими виразними, як деякі інші прояви поховального обряду, проте розгляд цієї групи комплексів викликає певний інтерес.

Зазначені отвори у розрізі мали конусоподібну або циліндричну форму. Розташовані вони найчастіше вертикально, у деяких випадках — під певним кутом до дна поховальної камери. Їх діаметр коливається від 1 до 15 см; при цьому 63 % поховань мали отвори діаметром до 5 см, 30 % — від 6 до 10 см. Глибина отворів сягає 25 см; 50 % мали глибину 6—10 см. У деяких похованнях в отворах простежено залишки деревини (Кетроси, 1/5; Рошкани, 1/1; Тараклія, 10/18; Трапівка, 6/7).

Залежно від розташування отворів поховання можна розділити на групи, три з яких репрезентовано поодинокими комплексами, а одну — одним похованням (рис. 2—4).

1. Отвори містилися тільки на уступі — 3 поховання: Семенівка, 8/5 (рис. 3, 7); Семенівка, 14/12 (рис. 4, 1); Червоний Яр, 1/5 (рис. 2, 31).

2. Отвори зафіксовано на стінках та на уступі — 1 поховання: Білолісся, 3/24 (рис. 2, 33).

3. Отвори на дні поховальної камери та на уступі — 4 комплекси: Кетроси, 1/8 (рис. 4, 7, 8); Городне, 13/6 (рис. 2, 26); Трапівка, 6/18 (рис. 3, 3); Петрешти, 3/9.

4. Отвори на дні та біля бортів поховальної камери — 3 комплекси: Холмське, 1/7 (рис. 2, 22); Корпач, 2/15 (рис. 2, 23); Корпач, 3/2 (рис. 2, 24). Усі інші поховання з отворами являють собою різноманітні варіанти розміщення останніх на дні поховальної камери (129 випадків).

Найчастіше отвори на дні поховальної камери дослідники вважають ямками від стовпчиків, які підпирали перекриття². З нашого погляду, таке застосування стовпів навряд чи було технічно виправданим, адже перекриття було покладено на рівні стародавнього горизонту, довжина його складових частин перевищувала відповідний параметр ями, тобто кінці деревин спиралися на ґрунт за межами могили, й використання додаткових опорних конструкцій було даремним. До того ж за великих параметрів могильних ям доцільним було підпирати центральну частину перекриття, проте отвори спрямовані до периферії камери. У деяких похованнях діаметр отворів становить 2—5 см; малоімовірно, що такі тонкі стовпчики суттєво скріплювали конструкцію перекриття й могли бути необхідними технічними елементами. У трьох випадках (Струмок, 5/3; Корпач, 2/11, 3/1) стінки поховальної камери були похилими й верхні краї ями нависали над отворами у дні; кільки у цих випадках ніяк не могли підтримувати перекриття (рис. 3, 1). У деяких похованнях, наприклад Холмське, 1/7; Жовтий Яр, 2/13, 3/7; Трапівка, 6/7 (рис. 4, 6), Городне, 13/4; Вишневе, 20/8, отвори розташовані під певним кутом, а отже, й стовпчики були похилими, що не є доцільним для опор. Нарешті, у чверті поховань з отворами перекриттів взагалі не зафіксовано.

Існує також думка, що ямки на дні поховальної камери були отворами від стовпчиків, які могли підтримувати мати на стінках. На заперечення цього зазначимо,

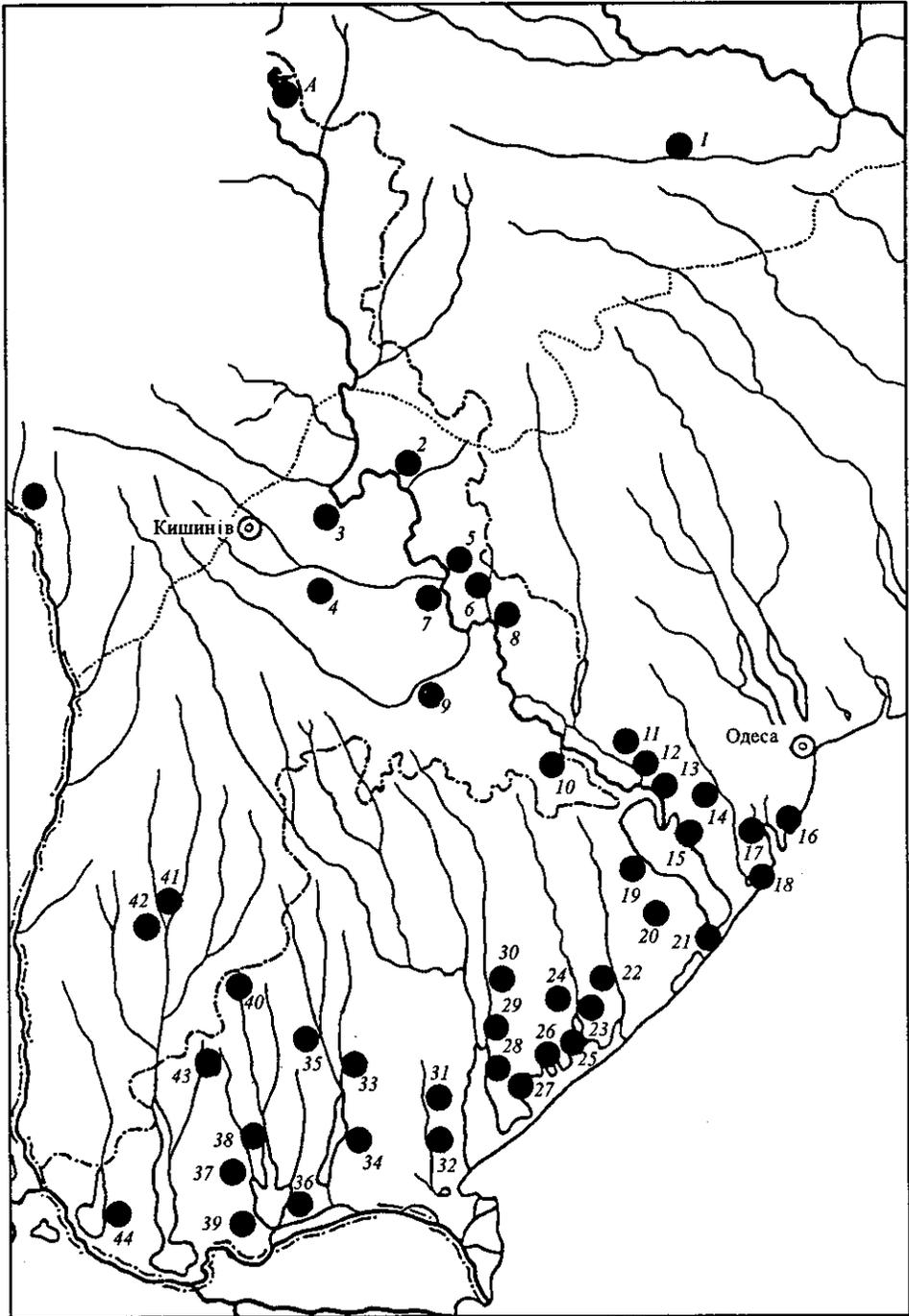

Рис. 1. Карта розміщення поховань з отворами у Північно-Західному Причорномор'ї: 1 — Гольма; 2 — Красне; 3 — Балабанешти; 4 — Кетроси; 5 — Бичок; 6 — Нікольське; 7 — Рошкани; 8 — Тирасполь; 9 — Каушани; 10 — Сланешти; 11 — Яськи; 12 — Мирне; 13 — Маяки; 14 — Петродолинське; 15 — Єфимівка; 16 — Санжейка; 17 — Нова Долина; 18 — Дальник; 19 — Турлаки; 20 — Семенівка; 21 — Каролино-Бугаз; 22 — Алкалія; 23 — Дивизія; 24 — Лиман; 25 — Жовтий Яр; 26 — Кочковате; 27 — Вишневе; 28 — Траповка; 29 — Новоселиця; 30 — Білолісся; 31 — Струмук; 32 — Нерушай; 33 — Холмське; 34 — Червоний Яр; 35 — Островне; 36 — Кислиця; 37 — Новокаменка; 38 — Утконосівка; 39 — Багате; 40 — Городне; 41 — Тараклія; 42 — Балабан; 43 — Кубей; 44 — Градешка; А — поховання Середнього Подністров'я: Дументи, Кам'янка, Корпач, Медвежа, Нові Дуруїтори, Чокилтени

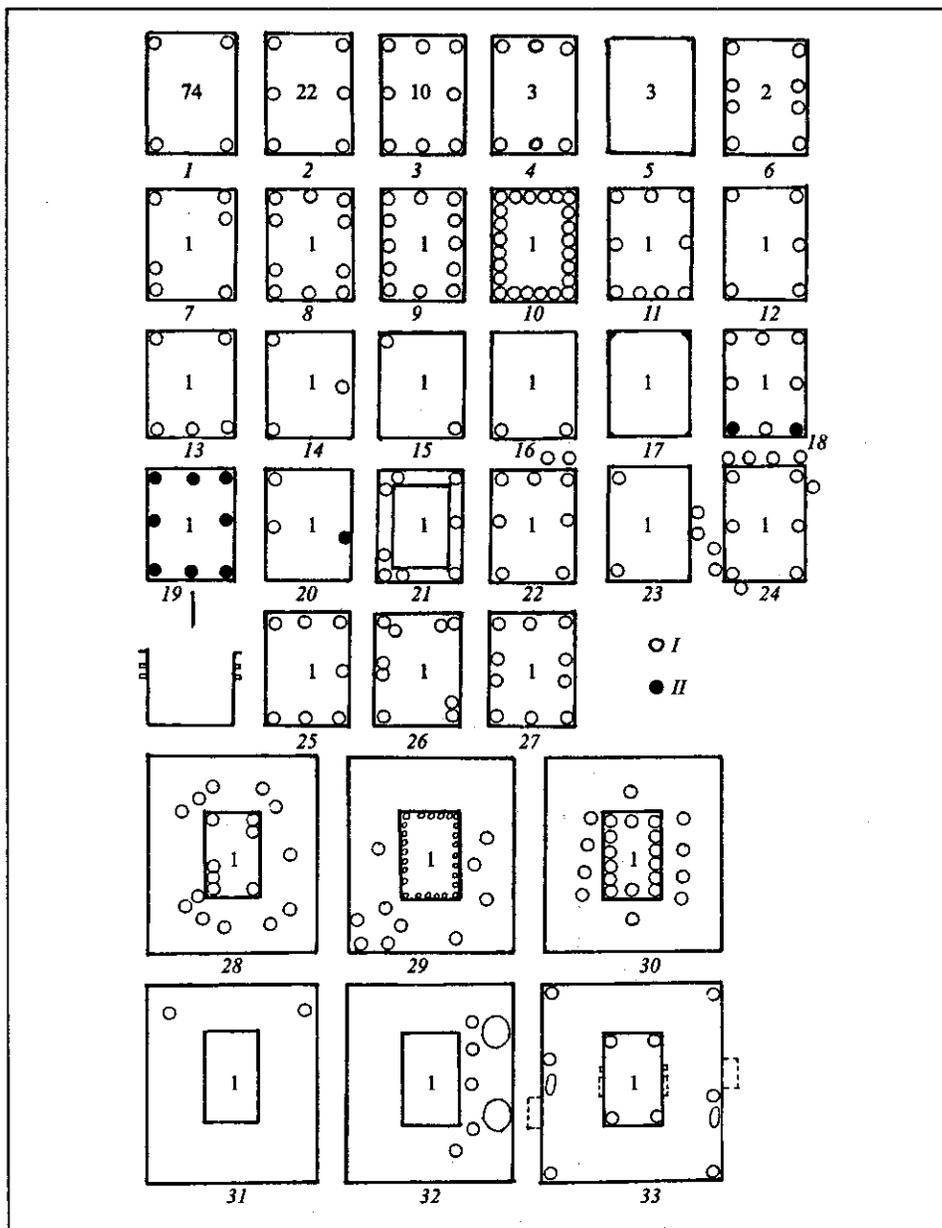

Рис. 2. Схема розміщення отворів у похованнях: 1—3 — найбільш розповсюдженні варіанти; 4 — Вишневе, 17/38, Кароліно-Бугаз, 3/2, Рошкани, 4/14; 5 — Жовтий Яр, 2/13, 3/3, Дивизія, 2/1; 6 — Кетроси, 1/3, 1/5; 7 — Новоселиця, — 19/11; 8 — Градешка, 6/1—1; 9 — Тараклія, 10/19; 10 — Балабан, 13/12; 11 — Яськи, 3/23; 12 — Гольма, 1/3; 13 — Маяки, 2/4; 14 — Лиман, 3А-57; 15 — Никольське, 7/33; 16 — Чокилтани, 4/4; 17 — Новоселиця, 20/8; 18 — Городне, 13/4; 19 — Траповка, 6/7; 20 — Корпач, 2/11; 21 — Нові Дуруїтори, 1/3; 22 — Холмське, 1/7; 23 — Корпач, 2/15; 24 — Корпач, 3/1; 25 — Нові Дуруїтори, 2/3; 26 — Каменка, 7/1; 27 — Красне, 9/19; 28 — Траповка 6/18; 29 — Городне, 136; 30 — Кетроси, 18; 31 — Червоний Яр, 1/5; 32 — Семенівка, 8/5; 33 — Білоліся, 3/24; отвори: I — вертикальний, II — горизонтальний

що у Південно-Західному Причорномор'ї випадки закріплення матів на стінках могил поодинокі (Корпач, 2/11, 3/1; Єфимівка, 2/2), а до того ж отвори розташовано не впритул до стінок, а на певній відстані. Отже, використання стовпчиків для притиснення матів навряд чи є вірогідним.

Ареал ямних поховань з отворами не обмежується Північно-Західним Причорномор'ям. Ця деталь трапляється й на інших територіях (Побужжя, Степовий Крим,

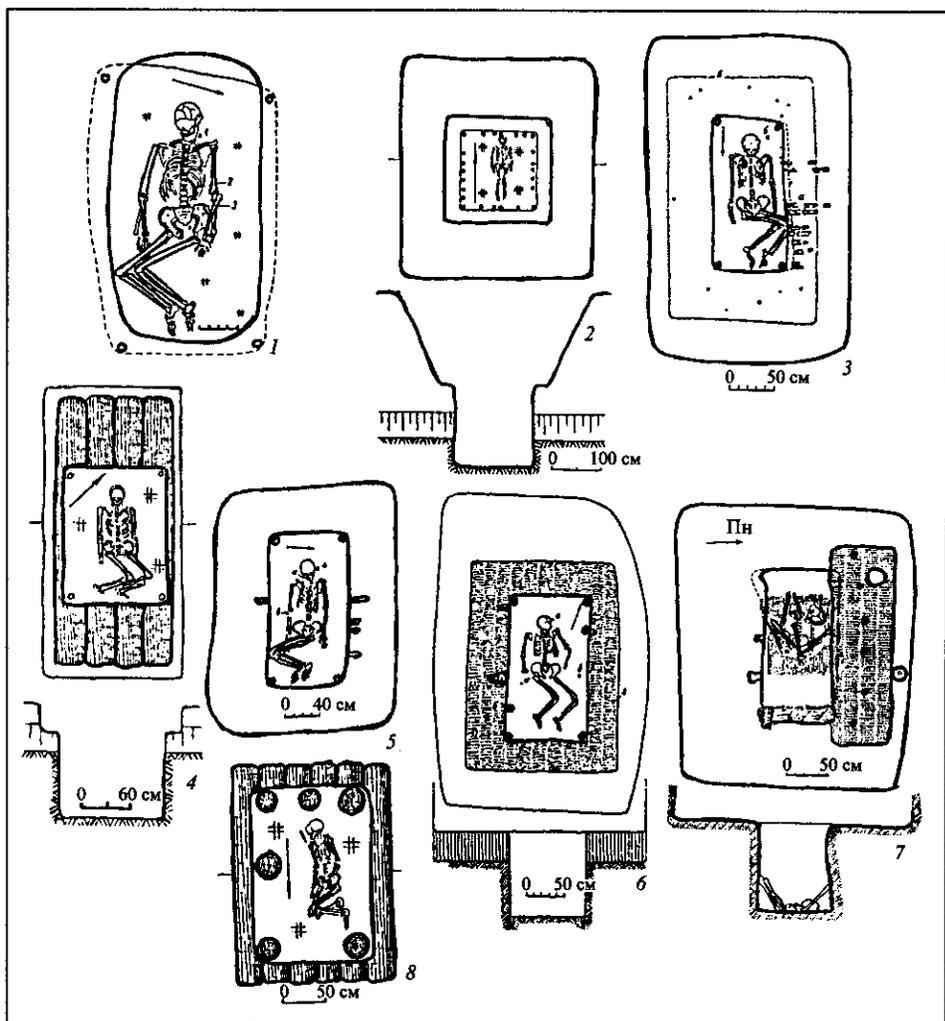

Рис. 3. Поховання з отворами: 1 — Корпач, 3/1; 2 — Балабан, 13/12; 3 — Траповка, 6/18; 4 — Каушани, 5/2; 5 — Траповка, 4/7; 6 — Новоселиця, 19/11; 7 — Семенівка, 8/5; 8 — Каушани, 1/10

Північно-Західне Приазов'я, Подніпров'я), але лише в останньому регіоні таких поховань відомо близько 20, у решти ж — одиниці. У різних регіонах розташування отворів має свої особливості. Наприклад, у Побужжі заглибини найчастіше фіксуються на дні поховальної камери, зрідка — на уступі, де розміщені безсистемно³. На теренах Поволжя у деяких ямно-полтавкінських комплексах кількість отворів є надзвичайно великою (інколи наближується до 100), розташовані вони несиметрично, на близькій відстані один від одного і значній глибині (30—50 см). Оскільки на стінках ям цих поховань подекуди зафіксовано залишки матів, припускалося, що саме для закріплення матів й використовували кілки⁴. У Північно-Західному Причорномор'ї лише два поховання чимось подібні до згаданих: Городне, 13/6 (рис. 2, 2б) та Балабан, 13/12 (рис. 3, 2).

У Подніпров'ї ямки розташовано досить безсистемно — вертикально чи під кутом 60—80°. Ще П. С. Риков звернув увагу на цю деталь поховального обряду, досліджуючи поховання поблизу м. Еліста, й запропонував уважати ямки залишками куреня, спорудженого над могилою⁵. Стосовно комплексів Подніпров'я такого ж погляду дотримувався А. В. Андросов. Він припускав, що після того як яму було викопано, в її дно встромляли кілки, верхні кінці яких з'єднували, внаслідок чого утворювалася конструкція, подібна до куреня, на яку можна було натягнути запану. Проте, оскільки жодна з ямок не містила залишків деревини, а у деяких випадках отвори були навіть накріті підстилкою (її залишки подекуди знаходили в отворах), дослідник припустив, що на певній стадії похорону «курінь» розбирали й кілки використо-

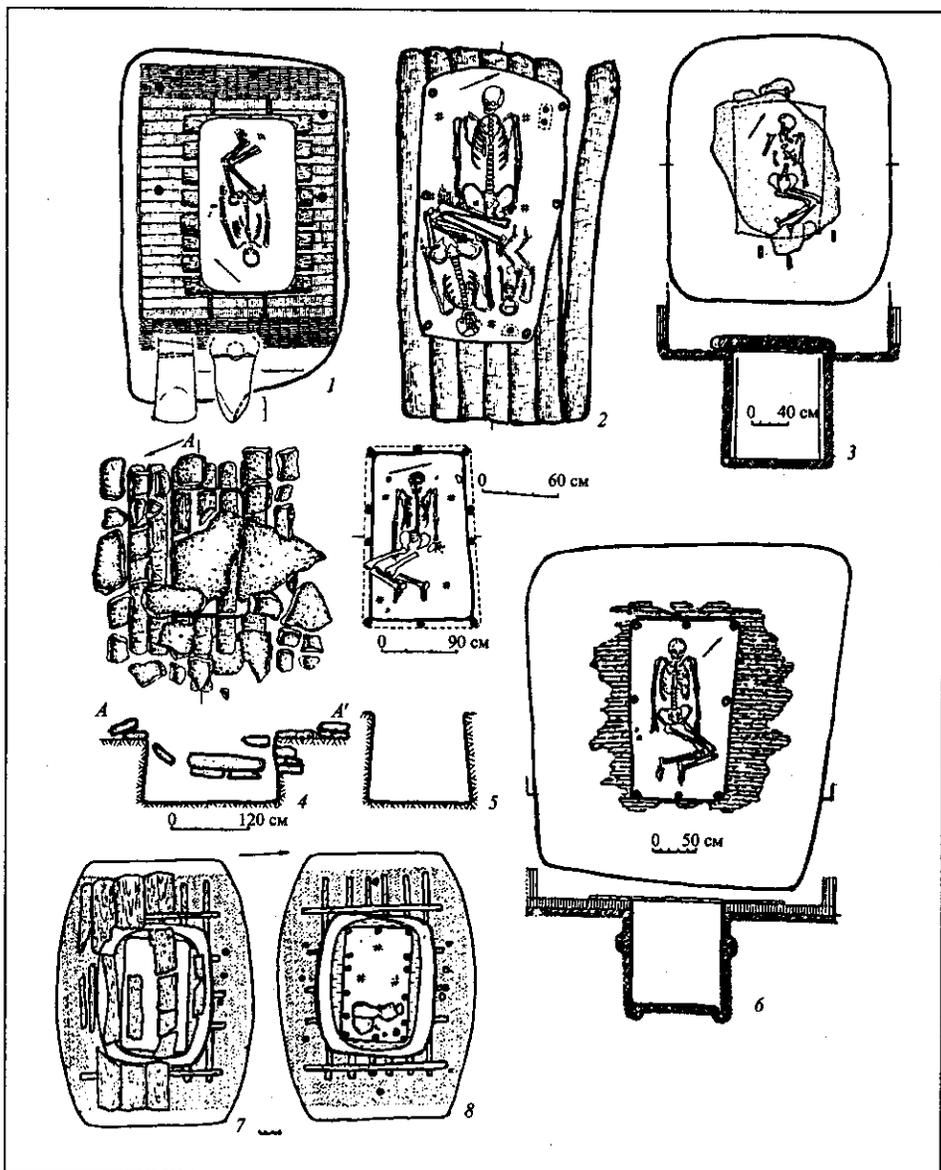

Рис. 4. Поховання з отворами: 1 — Семенівка 4/12; 2 — Красне 9/20; 3 — Новоселиця 20/8; 4 — Красне 9/19; 5 — Красне 9/19; 6 — Траповка 6/7; 7, 8 — Кетроси 1/8

ували для спорудження перекриття поховальної камери. Загалом А.В. Андросов зазначав, що встановлення кілків слід віднести до того типу обрядових дій, які були пов'язані або з підготовкою могили, або з операціями над мертвим тілом, які не відбиваються в археологічних реаліях⁶.

Варіанти розміщення 141 поховання з отворами (здебільшого вертикальними) наведено нижче.

I варіант. Найбільш розповсюдженим є розміщення 4 отворів по кутах поховальної камери — комплекси, або 52 % загалу (рис. 2, 1; 3, 1, 3—5). Ще три поховання мали вертикальні жолоби у кутах (рис. 2, 5; 4, 3).

II варіант. По одному отвору міститься у кутах, ще по одному — у середині довгих сторін — 23 комплекси, або 16 % (рис. 2, 2; 4, 2).

III варіант. Отворів вісім: чотири у кутах, а решта — посередині чотирьох сторін. Поховань — 10, або 7 % (рис. 2, 3; 4, 6).

IV варіант. Отворів шість: чотири по кутах, два — посередині коротких сторін. Зазначених поховань — 3, або 2,1 % (рис. 2, 4; 4, 2).

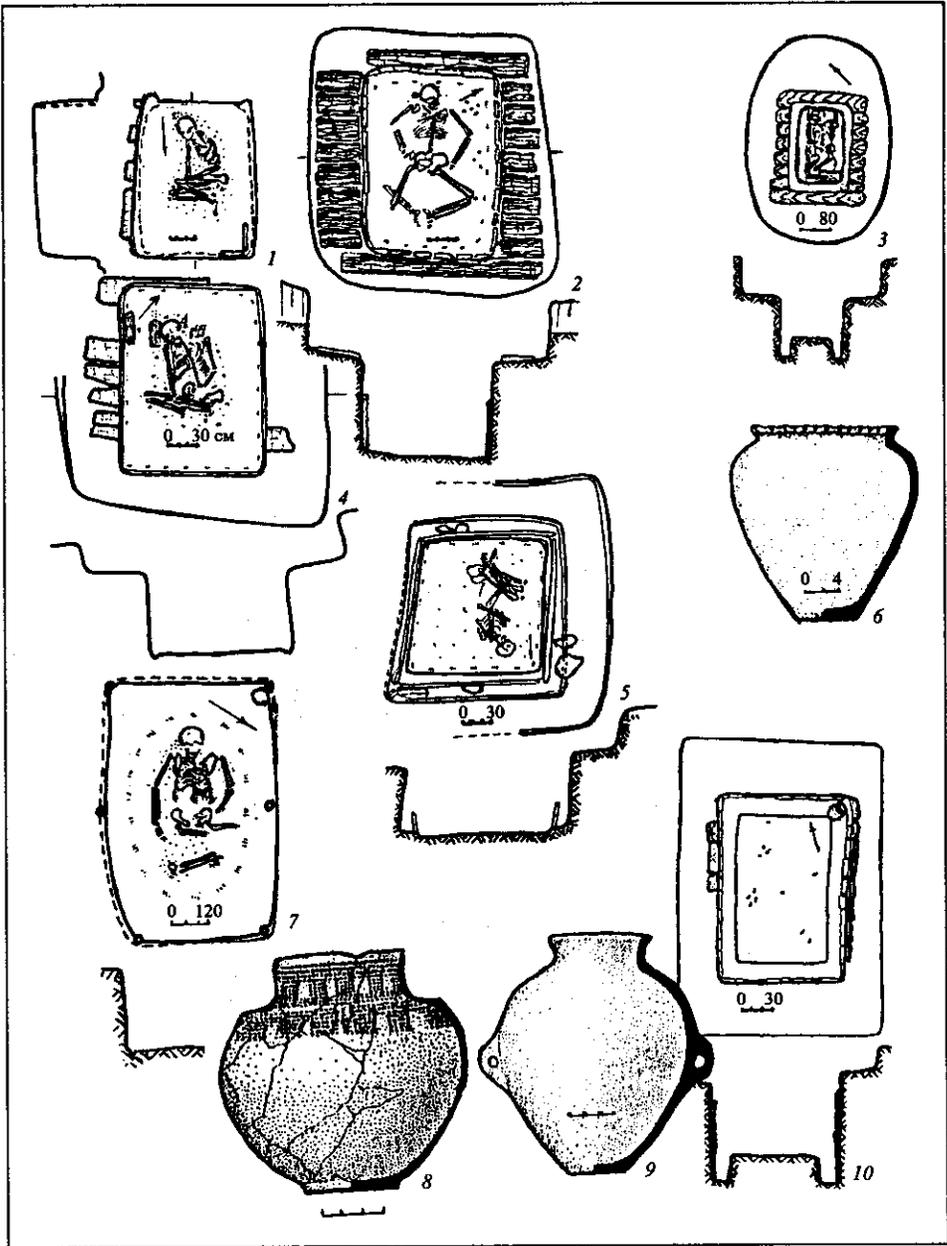

Рис. 5. Поховання з обкладкою стін дошками, з отворами: 1 — Каменка, 6/9; 2 — Каменка, 6/13; 3, 6 — Тирасполь, 3/19; 4 — Каменка, 6/27; 5 — Каменка, 3/6; 7, 8 — Каменка, 3/14; 9, 10 — Каменка, 3/13

Варіант. Отворів вісім: чотири по кутах, по два — вздовж довгих сторін. Враховано 2 поховання, або 1,4 % (рис. 2, 6; 4, 5).

У той же час відоме поховання із залишками великих стовпів, але без отворів — Каушани, 1/10 (рис. 3, 8).

Серед облічених поховань 29 (20,7 %) супроводжувались курганными насипами. У дев'яти випадках впускні поховання перекривала досипка. Поховань з уступами — 66, або 48,2 %, у 80 випадках (56,7 % загалом) простежено перекриття. При цьому 48 комплексів мали дерев'яне перекриття, 14 — мали залишки дерева, 17 — були з кам'яним перекриттям, а 6 поховань — з перекриттям із дерева та каменю. Антропоморфні стели входили до складу 11 поховань, в одному разі (Утконосівка, 1/6) стела мала зображення. Якщо поховання було основним, то мерця найчастіше орієнтували головою на захід. Лише у 8 випадках орієнтація була східною.

Поза похованого встановлена у 102 комплексах. Ще 4 поховання містили розчленований кістяк, і було кенотафом, у решті випадків кістяки повністю чи частково зруйновано.

Поховань I обрядової групи (за С.В. Яровим) ⁷ у зведенні — 79,5 %, II обрядової групи — 17,6 %; при цьому комплексів, де небіжчика покладено на спині з нахилом у правий бік, — 12,7 %, з нахилом у лівий бік — 4,9 %. Поховань III обрядової групи у зведенні немає жодного. У двох випадках мерця було розміщено сидячи (Семенівка, 8/5; Білолісся, 6/4).

Три поховання були парними (дорослого з дитиною), одне (рис. 4, 2) містило залишки трьох небіжчиків: чоловіка, жінки та дитини (Красне, 9/20). В одній могилі було покладено двох розчленованих небіжчиків з імітацією анатомічного порядку (Тирасполь, 1/13), ще в одній могилі таким же чином розміщено трьох небіжчиків (Тирасполь, 1/12).

За невеликої кількості антропологічних визначень можна зауважити, що серед мерців були й чоловіки, й жінки, й діти. У трьох випадках є дані щодо віку похованих: чоловік 25—35 років, жінка — 35—40, чоловік 45—55 років. Без урахування парних відомо 15 дитячих поховань. До того ж 5 дитячих поховань супроводжувалися курганним насипом.

Дві третини уступів могильних ям мали розмір, більший за середній для пам'яток регіону ⁸, а саме — завдовжки від 3 до 6 м. Серед поховальних камер без уступів також близько двох третин мали розмір, більший за середньостатистичний, але не такою мірою, як у випадках з уступами: їх довжина коливалася від 1,8 до 2,2 м. Лише поховання з Никольського, 7/33 мало яму завдовжки 2,6 м, але це може бути пов'язано з тим, що яма містила залишки воза.

У третини поховань (28,3 %) є знайдений інвентар. Його розгляд дозволив констатувати наявність деяких особливостей у масиві поховань з отворами. Зокрема, середньостатистичний показник знахідок прикрас у ямних комплексах Північно-Західного Причорномор'я становить 18 %. Натомість у згаданій групі цей показник досягає 50 %, тобто майже удвічі більший за середній. Додамо, що найчастіше (14 випадків, або 46,6 %) поховання групи з отворами містили срібні скроневі підвіски. Разом з тим лише два поховання, що супроводжувалися інвентарем, містили посудини — кулеподібну амфору з ручками (Тараклія, 10/19), та кулеподібну орнаментовану (Каменка, 3/14) (рис. 5, 8). Це становить лише 6 % інвентарних комплексів масиву поховань з отворами; у той же час середньостатистичний показник знахідок кераміки у комплексах з інвентарем регіону сягає 41 % ¹⁰. У шести похованнях з ямками невиразні керамічні фрагменти знайдено у засипці поховальної камери, що не дозволяє уважати їх інвентарем. У похованнях з Яссок, 5/28 фрагмент посудини лежав на лобній кістці небіжчика, отже він навряд чи може бути трактованим як супроводжувальний інвентар і мав, певно, особливу семантику.

Таким чином, поховання з отворами вирізняються з усього загалу ямних комплексів регіону майже повною відсутністю керамічних посудин й домінуванням у складі поховального інвентарю прикрас, здебільшого срібних спіралей. В цілому ж інвентар розглянутих комплексів такий: срібні спіралі (14), скроневі підвіски, як спіральні, так і у вигляді пронизок (4), мідний браслет (1), мідні пронизки (1), мідний ніж (1), крем'яний серпоподібний ніж (1), скребок (1), кістки без слідів обробки (2), відшліфована кістка (1), астрагали (2), молоточкоподібна булавка (1), керамічний посуд (2). До складу поховального інвентарю ми не віднесли 2 вістря стріл з крем'яно, які знаходилися серед кісток небіжчика. Додамо, що 7 поховань містили залишки возів, 2 — ноші. Ці речі пов'язані з ритуальними діями під час похорону чи з уявленнями про подорож мерця у потойбічний світ, отож навряд чи їх слід змішувати з власно поховальним інвентарем.

Неординарні елементи бачимо й серед проявів дій щодо оформлення поховальної камери. Її стіни подекуди побілено, обмазано глиною, обпалено: у двох випадках над похованням зведено купол з материкової глини (Балабанешти, 1/12; Балабан, 13/15). Частими є знахідки золи чи вуглин на перекритті. Із 7 похованнями пов'язані рви: два з них були основні (Каменка М., 1/8; Яськи, 5/23, з 4 — другий насип (Тирасполь, 3/12, 3/13; Білолісся, 3/7, 3/8, з одним дитячим — третій насип (Чокилтени, 5 7).

Підсумовуючи усе зазначене, можна дійти висновку, що поховання з отворами часто характеризуються набором ознак соціальної неординарності, зокрема кількістю вкладеної праці (розміри уступів та поховальних камер, наявність насипів та досипок), типом інвентарю та його своєрідністю.

Разом з тим зіставлення поховань та жител різних народів виявляє їх певний взаємозв'язок як у плані релігійних уявлень, так і на рівні знакових систем, коли об'єкти постають як бінарна опозиція «житло — могила», що тотожно опозиції «життя — смерть» і т. п. Вірогідно, що отвори на дні поховальної камери є залишками дерев'яних конструкцій, які імітували житла. Подібним чином розташовано ямки, які є залишками споруд і фіксуються на поселеннях різних часів. Добре відомо, що у каркасних житлах найбільш яскраво виявляється залежність матеріалу й конструктивних прийомів від природних умов та господарсько-культурного типу, а тому їх тотожні форми можна спостерігати на широкому просторі у різноетнічних народів¹¹. Слід зазначити, що загальноприйнятих назв для різних варіантів каркасних споруд немає. Подекуди усі розбірні чи переносні споруди вважаються юртами¹². Згідно з іншим поглядом, юрта — це житло з розборно-складчастим остовом, так звана ґратчаста юрта; натомість житло з каркасом, утвореним похилими жердинами, слід уважати чумом, а житло з напівсферично зігнутих жердин — куренем¹³.

У нашому випадку, виходячи з систем розташування отворів, можна припустити наявність у населення ямної культури кількох типів будов, моделі яких споруджували над похованнями.

I тип. Пірамідальне або зрізано-пірамідальне житло з нахиленими усередину стоячками, ямки від яких розташовано під певним кутом до вертикалі, а кількість стояків коливається від 3 до 7 (рис. 6, 1). Житла такого типу зафіксовано у різних народів від скіфів¹⁴ до середньовічних номадів¹⁵.

II тип. Представлений трьома можливими варіантами. По-перше, це споруда з 4—8 жердин, вбитих вертикально, й прилаштованого до них накриття (рис. 5, 2б). Такі конструкції зафіксовано *in situ* у двох похованнях Кароліно-Бугазького могильника¹⁶ (Одеська обл.). Прямокутні шатра типу навісів використовуються деякими сучасними іраномовними скотарями¹⁷. Зокрема, житла будують таким чином: по кутах вбивають жердини, зверху на них закріплюють горизонтальні дошки, які вистеляють матами й присипають землею; стіни роблять з матів¹⁸.

Верхні кінці жердин зазначеної споруди загинають усередину й закріплюють на квадратній чи круглій рамі. Дерев'яний каркас при цьому має знизу майже вертикальні стінки, всередині — злегка похилі, а зверху переходять у напівсферичну покрівлю (рис. 6, 2а). Такий тип жител також досить розповсюджений серед скотарських народів¹⁹.

Третій варіант — це легке наземне каркасне житло, подібне до середньоазійської кибитки, балагану народів Сибіру, нанайських літовищ, а також коробів возів ямної культури. Каркас такого житла, дуже стародавнього походження, являв собою напівсферичну будову з устромлених у землю зігнутих дугою жердин (рис. 6, 3, 5). І.Ф. Ковальова, розглядаючи енеолітичне поховання з Новоолександрівського кургану (Дніпровське Надпорожжя), припустила, що могильна споруда імітувала тип такого саме житла. Жердини каркасу було з'єднано ремінцями або мотузками, як це робилося в якутських юртах та вігвамах північноамериканських індіанців, а у наш час — у коробах возів²⁰. Не можна виключати й того, що у могилі взагалі було встановлено короб воза — престижного засобу пересування мерця у потойбічний світ, адже є певний типологічний зв'язок між каркасом новоолександрівської споруди й каркасом воза, знайденого у пізньоямному похованні поблизу Кривого Рогу²¹. Щоправда, в енеолітичній могилі жердини не вбивали у землю, а закріплювали двома щільно прилеглими одна до одної планками, покладеними у канавки, що були викопані у землі (рис. 6, 6). До речі, на південному заході України відомо близько 10 поховань з канавками по периметру поховальної камери (Бараново, 1/3; Траповка, 4/13 та ін.). В одному випадку (Нові Дуруїтори, 1/3, Молдова) отвори виявлено саме у канавці (рис. 2, 21).

III тип. Землянка чи напівземлянка каркасно-стовпної конструкції з двосхилим дахом. Наявність таких жител можна припустити, розглядаючи систему розміщення отворів у похованні з Кетрос, 1/8 (рис. 4, 7, 8). На дні поховальної камери зафіксовано 14 отворів — по 6 вздовж довгих сторін і по одній — посередині коротких. На уступі вздовж довгих сторін знаходилося по 4 отвори, а вздовж коротких — також по одному. Деякі з отворів на уступі було закрито деревинами перекриття, покладеного, ймовірно, після того, як конструкцію було розібрано.

Дослідники зазначають, що житла усіх кочових народів розвивалося в одному напрямі: спочатку напівземлянки з плетеними стінками, потім — з дощаними й, нарешті, з'явилися зрубні будівлі²². Способи будівництва жител каркасно-стовпної конструкції досить однотипні на великих територіях й у різних народів. За такої тех-

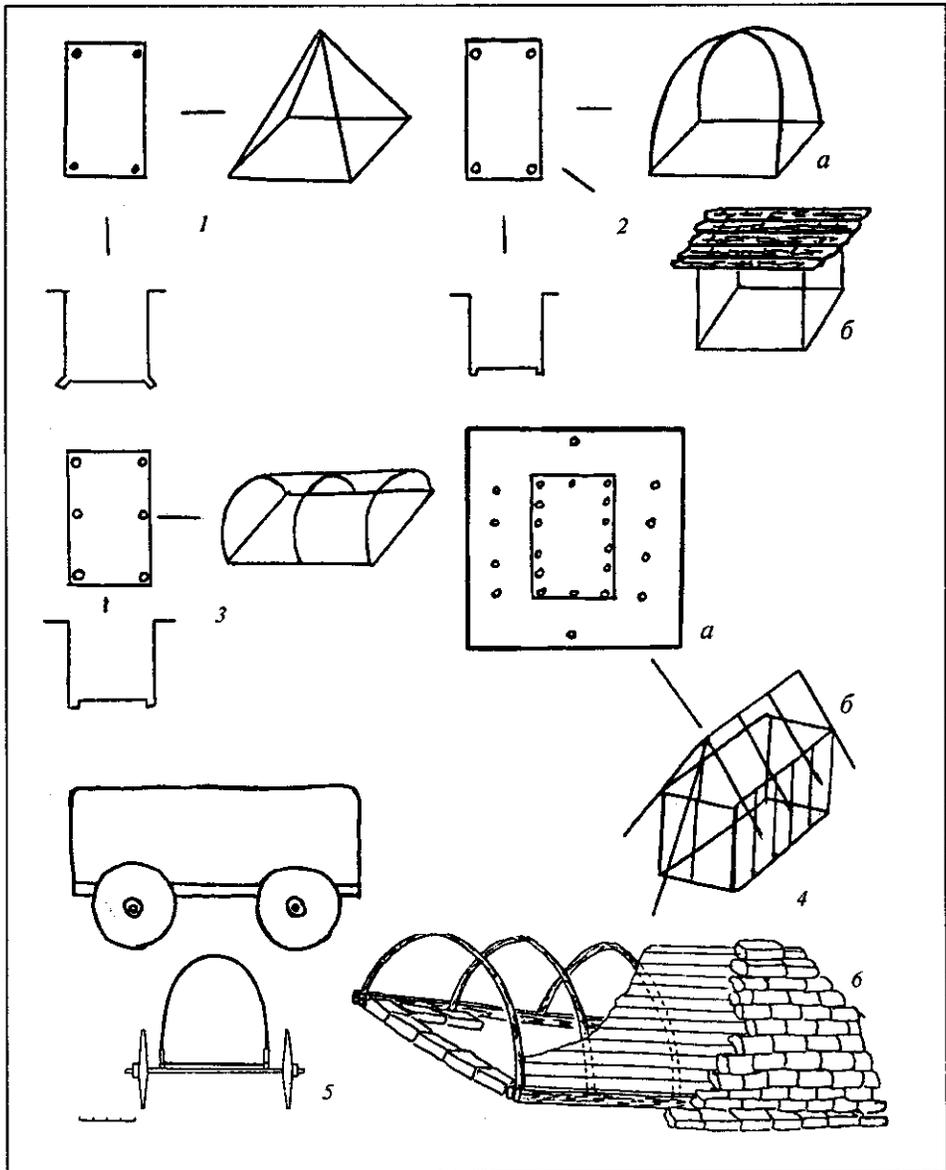

Рис. 6. Варіанти реконструкції жител (1—4), возка (5), за А.А. Мельник, І.Л. Сердюковою, та енеолітичного поховання (6), за І.Ф. Ковальновою

ніки застосовували опорні стовпи для підтримування стін, стелі, даху. Кількість цих стовпів могла бути різною. Під час спорудження двосхилого даху жердини спиралі одним кінцем на матицю, що підтримувалася стовпами, розташованими біля торцевих стінок, а другим — на стіні чи ґрунт (рис. 6, 4 а, б). Якщо стіни були плетеними, то між опорними стовпами вбивали жердини, які тримали пліт. Ймовірно, 14 отворів на дні поховальної камери залишилися від опорних стовпів та жердин плоту, залишки якого зафіксовано на стінках поховальної камери, обмазані глиною. Розташування ямок на уступі вказує на те, що дах був двосхилим: жердини спиралися на ґрунт по чотири вздовж кожної з довгих сторін, а жердини вздовж коротких сторін підтримували матицю. Розглянуте поховання було кенотафом; у його південно-західному куті спостерігали скупчення золи, у східному — перегородку з чотирьох вертикально встановлених каменів, всередині якої лежали кістяна мотика, відбійник-розтиральник з гальки й пофарбований вохрою хребець коня²³.

Близько 10 поховань характеризуються безсистемним розміщенням отворів.

Отже, віднести їх до якоїсь із запропонованих груп не можна. Важко інтерпретувати й поховання, де отвори на дні поховальної камери доповнені отворами на стінках та уступі (Білолісся, 3/24; рис. 2, 33). Поховання з Трапівки, 6/7 (рис. 4, 6), де отвори було розташовано на дні (у кутах та посередині сторін) і по кутах ями в стінках на відстані 0,7 м від дна, було вже розглянуто як могила із залишками шатра у вигляді зрізаної піраміди, стінки якої мали форму трапеції²⁴.

Можливо, до залишків жител належить декілька поховань, де по стінках знайдено залишки дощок, як вертикальні, так і горизонтальні (рис. 5, 1—6, 9, 10). Це поховання з Каменки, 3/6, 3/13, 3/14, 6/9, 6/13, 6/27 та з Тирасполя, 3/19.

Виникає ще одне питання: чому житла, ймовірно імітації яких демонструють поховання, самі досі не знайдено? У Північно-Західному Причорномор'ї ще не досліджено жодного поселення доби ранньої та середньої бронзи. Довгочасні поселення тут виникають лише за часів сабатинівської культури. Можливо, населення ямної культури вело рухоме життя, а тому сліди короточасного мешкання на певних місцях швидко зникали. Проте запропоновано й іншу гіпотезу, згідно з якою поселення все ж могли існувати, але вони розташовувалися на високих терасах, де верхній шар ґрунту не зберігся, а тому, якщо житла не були сильно заглибленими у землю, їх неможливо простежити²⁵. Не можна повністю виключити й того, що носії ямної культури зсипали побутові залишки у ями, й на поверхні культурний шар майже не утворювався. Така ситуація, зокрема, мала місце на поселенні усапівської культури Маяки²⁶. Отже, відсутність поселень ямної культури сама по собі не може бути аргументом на користь того, що жител це населення не будувало, тим більше, що на інших територіях вони відомі²⁷. Та й взагалі не зафіксовано жодного скотарського народу, який би не використовував того чи іншого типу жител.

ДОДАТОК

Перелік поховань ямної культури Північно-Західного Причорномор'я з отворами

Україна:

Алканія 33/4; Білолісся, 3/20, 3/23, 3/24, 3/25, 3/27, 4/1, 4/7, 6/4, 7/3, 7/4, 7/8, 11/8; Багате, 2/9; Вишневе, 17/4, 17/19, 17/38, 17/42, 25/4, 52/14, 53/3, 56/4; Гольма, 1/3, 3/2; Градешка, 6/1-1; Дальник, 1/6, 1/7, 2/9; Дивізія, 2/1, 2/7, 2/12, 5/8, 6/1; Єфимівка, 2/2, 2/9; Жовтий Яр, 1/5, 1/6, 1/14, 2/13, 3/7, 3/8, 5/15, 7/3; Кароліно-Бугаз, 1/14, 3/2; Катаржино, 1/9; Кислиця, 8/9; Кочковате, 25/4; Кубей, 22/7; Лиман, 3А 57, 7/3; Маяки, 1/11, 1/16, 2/4; Мирне, 1/8, 1/10; Нерушай, 10/15, 10/16; Нова Долина, 1/3, 1/4; Новокаменка, 1/1, 1/8; Новоселиця, 19/11, 19/16, 19/17, 20/1, 20/8, 21/1, 21/3; Островне, 2/8; Горodne, 13/4, 13/6; Санжейка, 1/8; Семенівка, 8/5, 14/12; Траповка, 4/7, 6/7, 6/18; Турлаки, 2/9; Утконівська, 1/6; Холмське, 1/7, 1/19; Червоний Яр, 1/5; Яськи, 3/2, 3/4, 5/22, 5/23, 5/28, 1/24.

Молдова:

Балабан, 13/12; Балабанешти, 1/12, 2/1; Бичок, 1/6, 1/8; Демени, 3/2, 3/5; Каменка, 1/7, 1/8, 2/5, 3/1, 3/14, 3/17, 6/27, 7/1, 7/3, 7/12; Каушани, 5/2; Кетроси, 1/3, 1/5, 1/8; Корпач, 2/11, 2/15, 3/2, 3/1; Красне, 9/19, 9/20; Медвежа, 5/4; Нікольське, 7/33; Нові Дуруітори, 1/3, 1/5, 2/1, 2/3, 2/4; Оланешти, 1/29; Петрешти, 3/9; Рошкани, 1/1, 1/3, 1/19, 2/3, 4/14; Тараклія, П 1/9, 3/7, 10/18, 10/19; Тирасполь, 1/12, 1/13, 1/18; Чокилтяни, 3/3, 4/4, 5/6, 5/7.

¹ *Иванова С.В.* О конструктивных особенностях погребений ямной культуры // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл. конф. молодых ученых. — Киев, 1987. — С. 59—60.

² *Яровой Е.В.* Погребальный обряд некоторых скотоводческих племен Среднего Прута // Курганы в зонах новостроек Молдавии. — Кишинев, 1984. — С. 68.

³ *Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н.* Ямная культурно-историческая общность (южнобугский вариант). — Киев, 1986. — С. 109, 111; 114, 115.

⁴ *Васильев И.Б.* Могильник ямно-полтавского времени у с. Утевка в Среднем Поволжье // Археология Восточно-Европейской лесостепи. — Воронеж, 1980. — С. 32—59.

⁵ *Рыков П.С.* Погребения в шалашах // Из истории докапиталистических формаций. — М.; Л., 1933. — ИГАИМК. — Вып. 100. — С. 203—209.

⁶ Андросов А.В. Курган эпохи бронзы у с. Новый Мир // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1986. — С. 76.

⁷ Яровой Е.В. Древнейшие скотоводческие племена юго-запада СССР. — Кишинев, 1985.

⁸ Про середньостатистичні параметри ямних поховань див.: С.В. Иванова, В.В. Цимиданов. О социологической интерпретации погребений с повозками ямной культурно-исторической общности // Археол. альманах. — 1933. — № 2. — С. 23—35.

⁹ Яровой Е.В. Древнейшие скотоводческие племена... — С. 77.

¹⁰ Яровой Е.В. Там само. — С. 77.

¹¹ Мухаметшин Ю.Г. Традиционное жилище татар Среднего Поволжья и Приуралья // К вопросу этнической истории татарского народа. — Казань, 1985. — С. 86—100.

¹² Нечаева Л.Г. О жилище кочевников юга Европы в железном веке (I тыс. лет до н. э. — первая половина II тыс. лет н. э.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975. — С. 7—49.

¹³ Вайнштейн С.И. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии // Советская этнография. — 1976. — № 4. — С. 42—62.

¹⁴ Геродот. История в девяти книгах. — Л., 1972. — С. 205.

¹⁵ Плетнева С.А. От кочевий к городам. — М., 1967. — С. 52.

¹⁶ Загинайло А.Г., Черняков И.Т., Петренко В.Г. Каролино-Бугазский могильник // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1987. — С. 99—108.

¹⁷ Народы Кавказа. — М., 1962. — Т. 2. — С. 606—607.

¹⁸ Аристова Т.Ф. Очерк культуры и быта курдских крестьян Ирана // Переднеазиатский этнографический сборник. — М., 1958. — Вып. 1. — С. 237.

¹⁹ Вайнштейн С.И. Вказ. праця. — С. 45.

²⁰ Ковалева И.Ф. Новоалександровский энеолитический курган в Днепровском Надпорожье // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1991. — Вып. 2. — С. 30—38.

²¹ Мельник А.А., Сердюкова И.Л. Реконструкция повозки ямной культуры // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — Киев, 1988. — С. 118—124.

²² Плетнева С.А. Вказ. праця. — С. 59.

²³ Яровой Е.В. Охранные раскопки у с. Кетросы // Первобытные древности Молдавии. — Кишинев, 1983. — С. 110—128.

²⁴ Субботин Л.В., Островерхов А.С., Дзиговский А.Н. Археологические древности Буджака. — Одесса, 1995. — С. 49.

²⁵ Петренко В.Г. Усаговская локальная группа // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — Киев, 1989. — С. 121.

²⁶ Петренко В.Г. Вказ. праця.

²⁷ Шапошникова О.Г. Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. — 1984. — Т. I. — С. 339—343, 349.

Одержано 12.01.2001

С.В. Иванова

ПОГРЕБЕНИЯ С ОТВЕРСТИЯМИ ОТ ЖЕРДЕЙ В ЯМНОЙ КУЛЬТУРЕ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье рассматривается своеобразная группа ямных погребений, которые характеризуются наличием отверстий на дне, стенках или уступе могилы. Всесторонний анализ этих погребений позволяет констатировать их социально-неординарный характер, а также предположить, что отверстия являлись следами деревянных конструкций, которые имитировали жилище. Предполагаются возможные варианты реконструкций различных типов жилищ степного населения ямного времени.

S.V. Ivanova

BURIALS WITH APERTURES FROM POLES IN THE PIT CULTURE OF THE NORTH-WEST BLACK SEA REGION

The article deals with the original group of pit-like burials characterized by apertures from poles on the bottom, walls, and sides of a tomb. The profound analysis of this pattern allows us to fix their socially unordinary character. Maybe, these apertures are the traces of wooden constructions, which imitated a dwelling. Possible variants of reconstruction of various types of dwellings of the steppe population of the pit time are proposed.

ПОХОВАННЯ ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ТА РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. ІВАНІВКА У ПОРОССІ

Публікуються матеріали двох курганів передскіфського та ранньоскіфського часу, досліджених на півдні Київщини у 1983—1984 рр.

У 1983—1984 рр. Лісостепова Правобережна експедиція Інституту археології НАН України¹ провела охоронні розкопки 7 курганів невеликого могильника у 2 км на південь від с. Іванівка Богуславського р-ну Київської обл. Під насипами останніх було виявлено 18 могил, у тому числі 9 — передскіфського та скіфського часу.

Матеріали чотирьох поховань кінця V—IV ст. до н. е. (кургани № 3—5) вже опубліковано². Сумарні відомості про могили (із згаданих 9) скіфської архаїки подано у колективній монографії про пам'ятки скіфського часу Дніпровського Лісостепового Правобережжя³; інформацію про передскіфські поховання у наукових виданнях не наведено.

Стаття присвячена опису матеріалів дослідження курганів № 1, 7⁴.

Курган № 1. Знаходився у 80 м на схід від кургану № 8⁵. Його висота 1 м, діаметр — 34 м (рис. 1, I, II).

Насип складався з чорнозему. В ньому, у 3,7 м на південь від центру, на глибині 0,35 м від поверхні знайдено два невеликих фрагменти ліпних посудин (рис. 2): уламки стінки (1) та вінця (2).

Під центром насипу на глибині 0,8 м від поверхні кургану знаходилися два глиняні викиди, які напівдугами зі сходу та заходу охоплювали розташовану усередині гробницю. Обидва викиди у розрізі мали валоподібну форму. Найбільша їх товщина 0,6 м. Довжина викидів 7,2—7,5 м, найбільша ширина — 3 м (рис. 1, III, IV). Материк — на глибині 1,5 м від вершини кургану.

У кургані було знайдено одне поховання ранньоскіфського часу.

Поховання № 1 знаходилося у центрі кургану. Могильна яма з дромосом мала прямокутну у плані форму. Кути заокруглені. Орієнтована за віссю північ — південь. Довжина ями 3,9 м, ширина — 2,4 м, глибина — 1,8 м від краю ями. Заглиблена у материк на 0,8 м (рис. 1, III—V). У верхній частині яму було перекрито накатом з колод, які покладені впоперек могили у напрямку схід — захід. На заплічках ями збереглися 12 колод завширшки від 0,18 до 0,4 м та завтовшки 0,05—0,1 м (рис. 1, VI). Середню частину накату було зруйновано під час пограбування могили, і лише дві колоди у південній частині гробниці збереглися. Їх довжина 3,1 та 3,8 м. Колоди по краю ями лежали на глині, якою обмазали площадку навколо могили. Товщина глиняної обмазки 3 см. На глині лишилися відбитки колод. Шість колод накату були обвуглені.

Перекриття могили підтримувалося чотирма стовпами, ями від яких із залишками дерева у двох з них знайдені на дні могили. Дві ями (№ 1 та 2) знаходилися біля північної стінки, дві інші (№ 3 та 4), з залишками дерева, — у 80 см від південної (рис. 1, III, VII).

У південній частині гробниці розташовано вхід — дромос. Він був виритий у чорноземі. Його довжина 1,5 м, ширина — 1,2 м, глибина — 0,65 м від краю ями. Дно входу вище, ніж дно могили на 0,85 м (рис. 1, III, V, VI).

Вхід був перекритий сімома колодами, які були покладені вздовж нього. Довжина колод, що збереглися, від 1 до 2,6 м, ширина — від 0,3 до 0,5 м, товщина — 8—20 см. Три центральні колоди просили майже до дна входу, дві лежали по краю зі східної та західної сторін, а дві — вище останніх, під кутом, таким чином, що їх північний край здіймався над краєм нижньої колоди на 0,1 м.

Могила та глиняний викид були вкриті шаром трави, відбитки якої збереглися на чорноземі, яким було перекрито споруду.

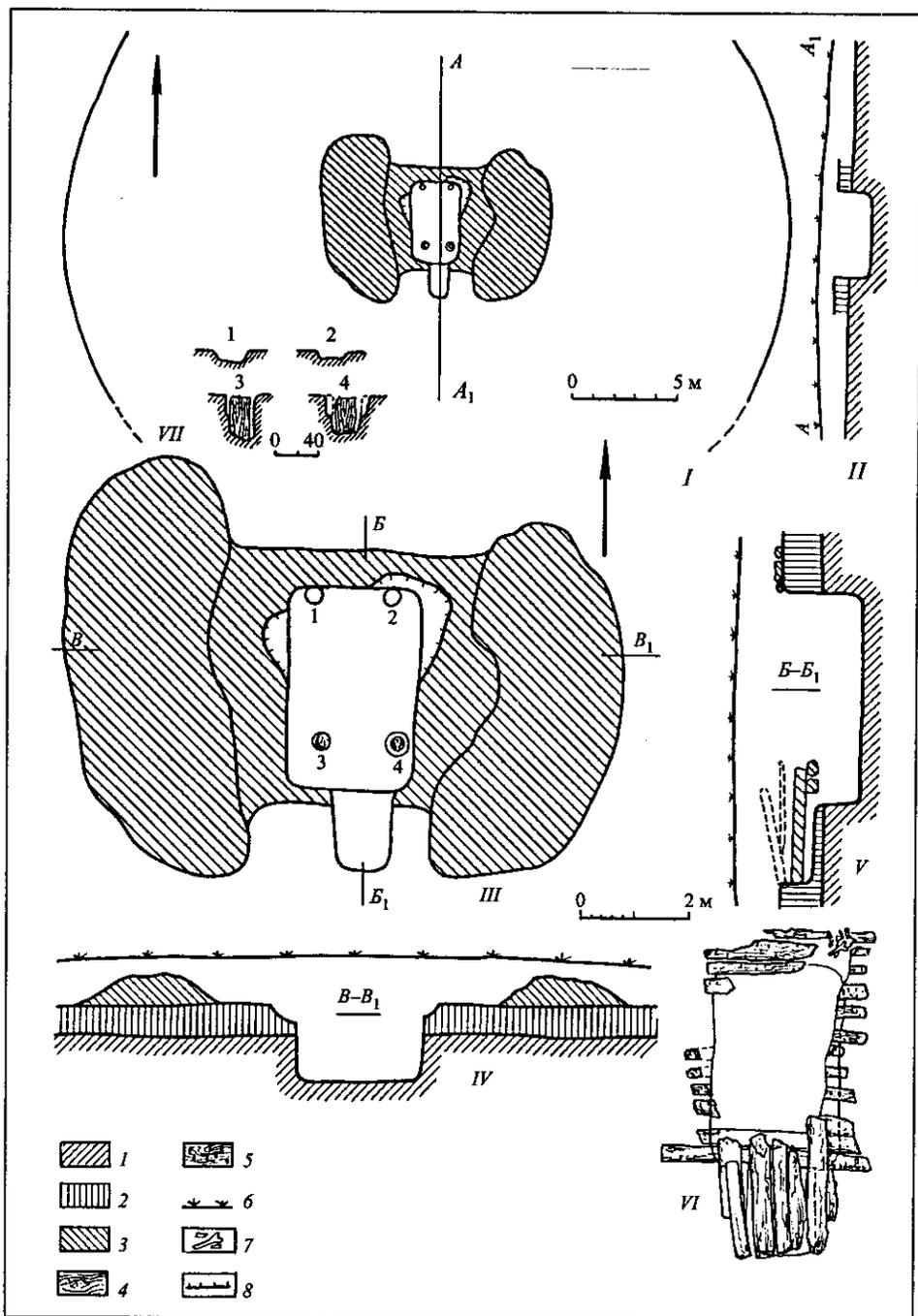

Рис. 1. Іванівка, курган № 1: I, II — план та профіль кургану; III—V — план та розрізи могили; VI — залишки дерев'яного перекриття могили; VII — стовпові ями (1—4). Умовні позначення: 1 — материк; 2 — поховальна почва; 3 — материковий викид; 4 — дерево перекриття; 5 — обпалене дерево; 6 — орний шар; 7 — людські кістки; 8 — обрис грабіжницьких ходів

Стінки ями вертикальні. Західна стінка у верхній частині деформована грабіжницьким лазом.

Могилу було пограбовано, мабуть, двічі. Один грабіжницький хід зруйнував колоди перекриття, що лежали на заплічках ями у північно-східному кутку (рис. 1, III). Тут знайдено уламки черепу похованого, ребра, хребці, кістки рук та половину тазу, а також уламок миски (рис. 2, 3)

5. Фрагмент вінця неглибокого черпака з залощеною до металевому лиску поверхнею (рис. 2, 3).

Поховальна споруда, відкрита у кургані № 1, належить до типу 3 ґрунтових могил, за класифікацією Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонової, С. А. Скорого (яма з дромосом, стовпами та накатом)⁶. Подібні могили широко відомі у Лісостепу та на Правобережжі зокрема, починаючи з часів скіфської архаїки⁷. Особливо добре вони представлені у курганах ранньоскіфського часу Поросся, наприклад у могильнику біля с. Медвин, де мають близькі розміри, аналогічне орієнтування та розташування дромосу, а також сліди ритуального підпалювання перекриття⁸. Останні датуються у межах VII — початок VI ст. до н. е.⁹

Нечисленний інвентар, що зберігся, має архаїчні риси. Насамперед, це стосується фрагмента неглибокого неорнаментованого черпака із слабкопрофільованою шийкою та злегка відігнутими назовні вінцями (група II, тип 1, за класифікацією Г. Т. Ковпаненко)¹⁰. Такі посудини у Лісостеповому Правобережжі знайдено насамперед у похованнях VII ст. до н. е. (наприклад, курган № 4 групи II, курган № 2 групи III біля с. Медвин¹¹, курган № 15 біля с. Костянтинівка, курган № 5 біля с. Рижанівка¹²). Лошчення з металевим лиском, щонайвне у іванівського черпака, зближує його з архаїчним столовим посудом Немирівського городища¹³. Аналогічні височні кільця (або сережки), виготовлені здебільшого із бронзового дроту, відомі у пам'ятках скіфської епохи різних регіонів лісостепу — Поросся, басейн Тясмину, Побужжя, Подністрів'я, Посулля¹⁴. Найбільш близькі до іванівської прикраси екземпляри походять з кургану № 460 біля с. Макіївка (2-га половина VII ст. до н. е.) у басейні Тясмину¹⁵, кургану № 4 групи I, кургану № 1 групи III біля с. Медвин (1-ша половина — середина VII ст. до н. е., VII — початок VI ст. до н. е.¹⁶ у Пороссі, кургану № 6 біля с. Братишів (кінець VII ст. до н. е.)¹⁷ у Середньому Подністрів'ї. Треба зазначити, що у речовому комплексі кургану № 4 групи I біля с. Медвин (1-ша половина — середина VII ст. до н. е.) височні кільця співіснують з черпаками, подібними до іванівського¹⁸.

Усе викладене дозволяє обмежити дату кургану № 1 VII ст. до н. е.

Курган № 7. Знаходився у 3 м на схід від кургану № 8. Дуже розораний. Вершина сплюснена. Висота 0,7 м від сучасної поверхні, діаметр більш ніж 40 м. Насип складався з чорнозему. На глибині 1,1 м від репера, у південній частині кургану простежувався давній чорнозем (рис. 3, Л).

У насипу, на глибині 0,7—0,9 м від репера, лежав тонкий (1—3 см) перепалений шар, від якого на площі розміром 15 × 14 м лишилося 8 плям гарі. Найбільша з них знаходилася у північній частині кургану, у 2—3 м від репера. Мала овальну форму та була простягнута за віссю північ — південь. Краї нерівні. Її довжина 9 м, ширина — 2,5—4 м, товщина — 3—5 см (рис. 3, Л). Вона складалася з вугілля, золи, сажі та перепаленої до червоного кольору глини. На краю, у південній частині плями зафіксовано дві обпалені жердини завдовжки 10—15 см та завтовшки 1,5 см, що лежали радіально щодо центру кургана, по схилу насипу. По усіх площини плями траплялися окремі фрагменти та скопичення розбитого посуду, вочевидь, залишки поховальної трізни, що складалася з 3—20 та більше уламків. Усього на майданчику зафіксовано 49 скопичень, у яких знайдено понад 500 уламків черпаків, корчаг, мисок, горщиків. На краю, у північно-східній частині майданчику лежала половина плити з пісковіку, а у 50 см на північ від неї — уламки вінець та гирла корчаги типа Вілланова. Між скопиченнями кераміки знайдені два обвуглені уламки людського черепа.

Поховання № 1 знаходилося нижче шару гарі на 0,5 м, у 2,2 м на південь від репера. На рівні давнього горизонту знайдено 11 стовпових ямок, які нібито обмежували з одного боку майданчик овальної форми розміром 8 × 5,5 м, орієнтований за віссю схід — захід. Дев'ять ямок були розташовані за периметром майданчика в один ряд з інтервалами від 0,4 до 3,5 м, дві — у другому ряді зі сходу та півночі. З півдня стовпи не зафіксовано (рис. 3, Л). Відстань між крайніми північно-західним та південно-східним стовпами 7,8 м. Більшість стовпових ямок округлої форми з вертикальними стінками, діаметром від 0,26 до 0,45 м та глибиною від 0,15 до 0,42 м, три — овальні, розміром 0,3—0,35 м та глибиною 0,2—0,33 м, одна — прямокутна, 0,62 × 0,53 м та глибиною 0,35 м. Усі ями заповнені м'яким золистим ґрунтом з вугіллям, їх обриси простежені досить добре.

Могилу пограбовано. Грабіжники дісталися до неї з півночі, де у змішаному ґрунті був знайдений розчавлений середньовічний горщик. Дно у центрі гробниці перекопане. Тут знайдено уламок кістки тварини.

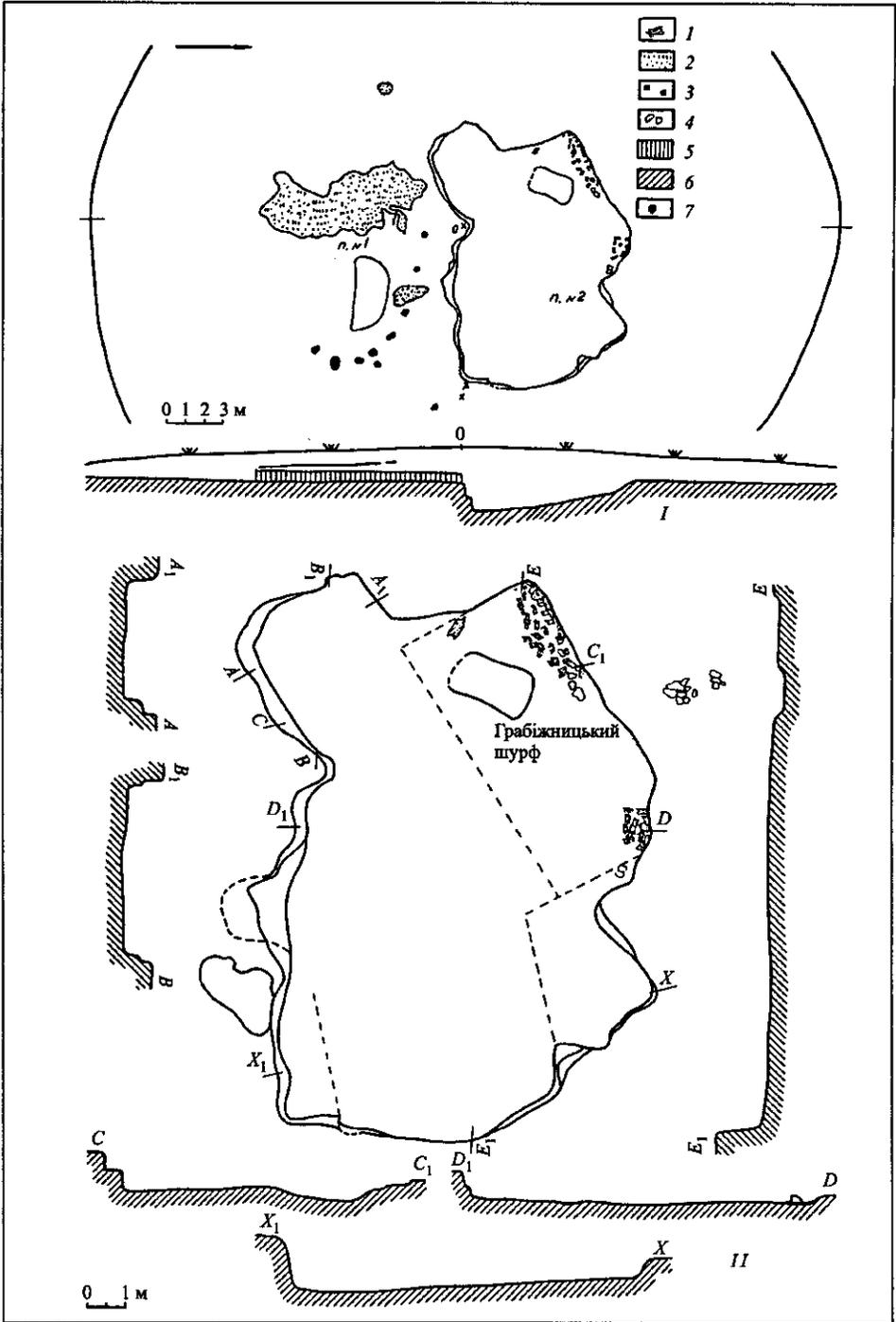

Рис. 3. Іванівка, курган № 7: I — план та профіль кургану; II — план та розрізи поховання № 2; 1 — дерево перекриття; 2 — шар вугілля від спаленої дерев'яної конструкції; 3 — скопичення керміки; 4 — каміння; 5 — поховальна почва; 6 — материк; 7 — стовпові ями

Таким чином, на рівні давнього горизонту знайдені залишки дерев'яного склепу площею 45 м², від якого лишилися стовпові ямки. Шар гарі, який зберігся частково над склепом, західніше та східніше за нього, вірогідно, є рештками легкого перекриття із прутів, хмизу, що були спалені з ритуальною метою. У центральній та північній частинах воно зруйновано грабіжниками. У шарі попелу, вугілля знайдені рештки поминальної трізни.

Опис знахідок. Речі здебільшого походять з тризни, де вони представлені уламками кераміки. Остання настільки фрагментарна, що не піддається не тільки повній, а й частковій реконструкції.

Усього зібрано 558 фрагментів. У їх складі — уламки черпаків, мисок, корчаг та прості горщики.

Черпаки — 122 фрагменти. В її складі 24 вінця, 75 стінок, 12 ручок та 11 днонець. Переважають уламки широко відкритих черпаків (діаметр від 8 до 15 см) з мілкою або більш глибокою чашечкою, підкресленою шийкою, яка плавно переходить у відігнуті назовні вінця. Дно округле. На деяких фрагментах у центрі — ямка. Ручки петельчасті з відростком у верхній частині, виступають над краєм. Більшість фрагментів декорована різним орнаментом по тулубу. Узор складається з трикутників, ромбів, прямокутників, заштрихованих зсередини сіткою. У вершинах кутів — крапки. На деяких фрагментах помітне поділення декору на окремі сектори гладкими вертикальними смугами. Інколи прикрашався також край вінець із зворотного боку короткими різними лініями. Трапляється орнамент і на ручках із зворотного боку. Різний декор заповнений білою пастою (рис. 2, 5—14). Черпаки тонкостінні, виготовлені з чистої глини. Поверхня лощена, чорного кольору.

Уламків *мисок* знайдено 18 : 9 вінець, 9 фрагментів дна від однієї посудини. Усі миски мають злегка заокруглений усередину округлий або косо зрізаний край (рис. 4, 1—5, 8, 14). Вінця однієї з мисок прикрашені напівокруглими виступами (рис. 4, 13, 19), іншої — коротким валиком, що спускається від краю на плечі. Поверхню заглажено. Її колір оранжевий.

Знайдено усього 217 уламків *корчаг*, в їх числі 9 вінець, 209 стінок (64 орнаментованих), 1 дно. Більшість уламків належать корчагам з опуклим тулубом, порівняно невисоким горлом та більш-менш відігнутими назовні вінцями. Різний орнамент з інкрустацією розташований на тулубі. Мотиви його такі самі, як і на черпаках.

Вінця трьох корчаг прикрашені проколами (рис. 4, 10). Знайдений уламок вінець з конічним горлом, що належав, вірогідно, корчазі типу Вілланова (рис. 4, 18). Поверхня лощена, сірого кольору.

Прості горщики — 196 фрагментів. Серед них 8 вінець, 172 стінки та 15 уламків дна від двох посудин (рис. 4, 6—7, 9, 11, 12, 15). Судячи з фрагментів, більшість належать посудинам баночних форм, великих (товщина стінок до 1 см) та менших розмірів. П'ять вінець з прямим краєм прикрашені проколами, а три, із злегка відігнутими назовні краями, проколами та наліпним валиком, на якому були ямки від пальців. Край вінець одного з них декоровані ямками (рис. 4, 6). Поверхню посудин заглажено, інколи злегка підлощено, колір сірий та рожевуватий. У зламі черепок тришаровий.

Виділяється уламок верхньої частини невеликої посудини (5 фрагментів) з високим горлом та злегка опуклим тулубом. Вінця його злегка відігнуті назовні (рис. 4, 7). Поверхня нерівна, з домішком кварцу.

Вищерозглянутий комплекс кераміки знаходить прямі аналогії серед матеріалів жаботинського етапу на поселеннях біля с. Хрещатик на р. Рось¹⁹, на Тарасовій Горі біля с. Жаботин (пізній шар)²⁰, біля с. Орловець (урочище Бражино)²¹ у басейні Тясмина, час яких може бути визначений не пізніше кінця VIII — початку VII ст. до н. е. Вірогідно, що подібним чином слід датувати і поховання, що було описано.

Поховання № 2 знаходилося у північній половині кургану. Пляма ями зафіксована у материку на глибині 1,1 м від умовного центру. Під час розчищення ями з'ясувалося, що вона має розмір 15 × 11 м (площа 165 м²) та неправильну геометричну форму (рис. 3, II). Заповнена, головним чином, чорноземом, хоча трапляються окремі ліззи глини. У заповненні, у різних місцях, знайдено нечисленні поламани людські кістки, кістки тварин (козя, вівці), уламки пізньої кружалної кераміки, фрагментовані вудила та підкову пізнього часу. Розмір ями, її форма, виразні сліди пограбування — усе це наводить на думку, що перед нами лише рештки могили, що була зруйнована грабіжницькою ямою значно більшого розміру.

У західній половині ями, біля південної стіни, на глибині 1,9 м від указанного місця знайдено частини двох чи трьох черепів, які належали людям молодого віку. У 3,7 м на захід від умовного центру виявлено скопичення кісток двох дитячих кістяків. Розташування кісток одного з них наводить на думку, що він знаходився у сидячому положенні. Рядом з кістяком знайдено невідразний уламок вінця червоноглиняної посудини.

У 1,5 м на північ від середини північної стіни ями серед невеликого скопичення каменів знайдено поламани кістки ніг дорослої людини. У 3,78 м на захід від умов-

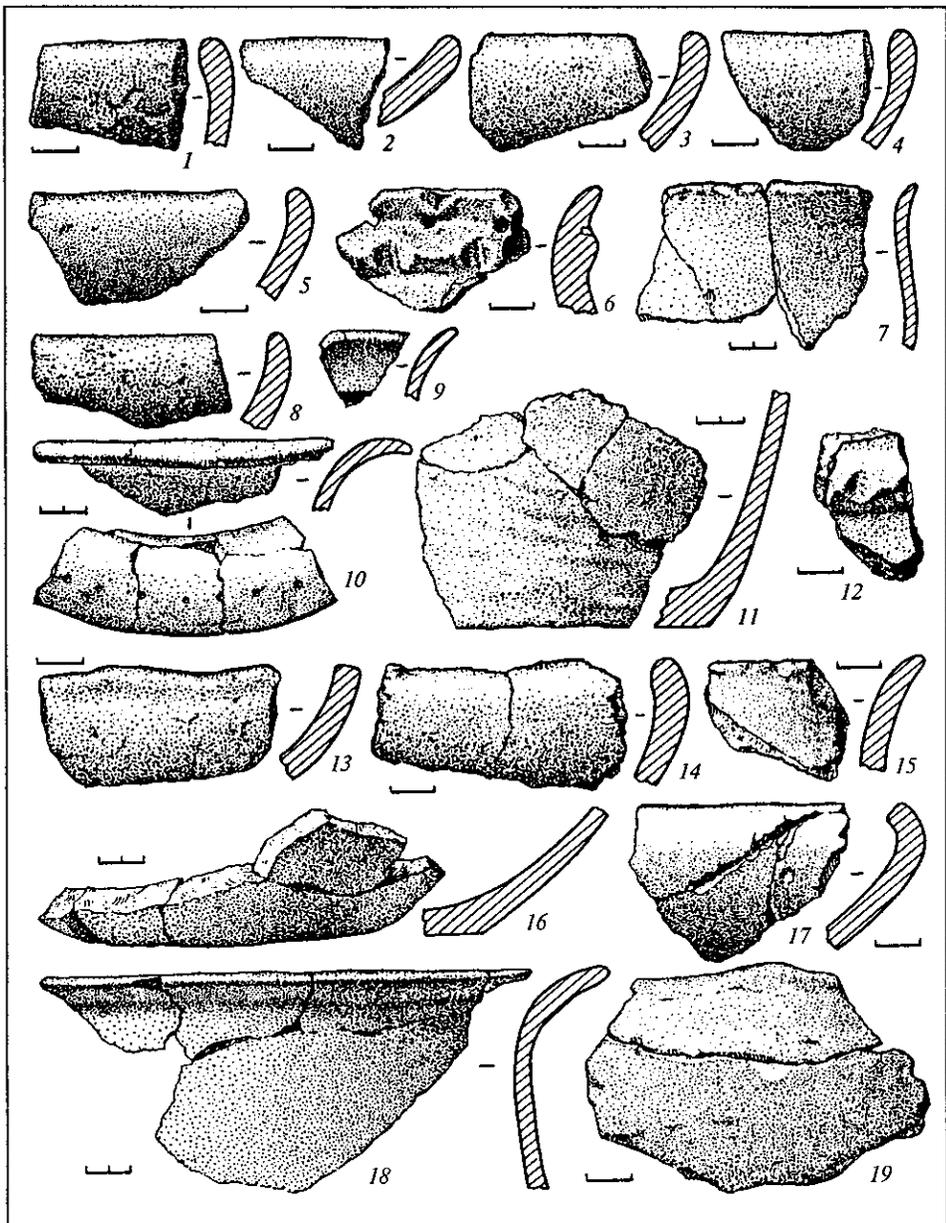

Рис. 4. Іванівка, знахідки з кургану № 7: 1—16, 18, 19 — поховання № 1; 17 — поховання № 2

ного центру та у 1,76 м від південної стіни (на глибині 1,9 м від умовного центру) зафіксовано невелике скопичення фрагментів лощеної кераміки жаботинського часу — миски (рис. 4, 17), чорнолощеного черпака (рис. 2, 11).

Подібність згаданої кераміки до кераміки, знайденої серед уламків тризни, наводить на думку, що вона потрапила у цю яму випадково з поховання № 1 під час риття грабіжницької ями.

У східній половині ями, приблизно в центрі (на глибині 3,15 м від умовного центру) виявлено великі кістки ніг дорослої людини зрілого віку.

У північно-східному секторі східної половини ями знайдено фрагмент миски (див. опис знахідок, 3). Материкове дно ями знаходиться не на одному рівні, а плавно знижується з півночі на південь. Більш-менш однаковий рівень дна ями фіксується лише у північно-західному кутку ями. Найменш глибока яма — у північній частині: тут вона заглиблена у материк на 0,15—0,20 м. Найглибша яма — у південно-східному кутку — 1,5 м від рівня материка.

Уздовж північної стіни ями, починаючи від північно-західного кута, на глибині 0,27—0,37 м від материкової поверхні на дні зафіксовано ділянку із зотлілими дерев'яними плахами. Довжина ділянки 3,5 м, ширина — до 1 м. Окремі плахи мають сліди дії вогню. Деякі з них покладені перпендикулярно до стіни, інші — паралельно та, мабуть, знаходяться у переміщеному стані. Враховуючи погану збереженість плах, встановити їх розмір важко. Під ними знайдено шматки березової кори. Під час розчищення плах на них у різних місцях зафіксовано фрагменти черепа дорослої людини, уламки довгих кісток, фрагмент вінець чорнолощеної миски.

На схід від зазначеної ділянки з залишками дерева було відкрито ще одну з аналогічними плахами. Її ширина 1 м, довжина — 0,80 м. Залишки плах лежать у безладі. Деякі з них, як і в першому випадку, обпалені. Серед зотлілого дерева — шматки березової кори.

Припускаємо, що розглянуті ділянки плах були частиною могильного перекриття, що провалилося на материкову підлогу. Частина перекриття, що збереглася, дозволяє уважати, що могила знаходилася у північній частині розчищеної ями. Її північна (продольна) стіна майже цілком збігається з більшою частиною північної стіни великої ями. Західна (поперечна) стіна збереглася, приблизно, до середини. Межі східної стіни якоюсь мірою фіксуються другою ділянкою плах перекриття, що утворювали ніби кут. Найбільш гіпотетичним є питання щодо розташування південної продольної стіни. Можна гадати, що її межі проходять там, де дно ями втрачає свою горизонтальність та починає знижуватися на південь.

Отже, приблизний розмір могили 8×4 м. У плані вона мала прямокутну форму (або підпрямокутну) та орієнтацію південний захід — північний схід. У материк яму було впущено на глибину не більше 0,7 м. На глиняній підлозі зафіксовано сліди грабіжницьких щупів (отвори круглої форми). У західній половині могили, у дні, відкритий грабіжницький шурф завдовжки понад 2 м та завширшки 1 м (рис. 3, II).

Не виключено, що у межах розкопаної ями знаходилася ще одна могила. На користь цього, нібито, свідчить ділянка східної стіни ями з двома досить добре зберегшимися кутами. Довжина ділянки понад 6 м. У цілому ж розмір могили, її орієнтація не встановлюються. Складається враження, що вона цілком зруйнована грабіжницькою ямою значно більшої площі, що попала на неї згори.

Опис знахідок. 1. Фрагмент верхньої частини лощеної миски (рис. 4, 17). Край відігнутий майже під прямим кутом. Лощіння сіре.

2. Частина чорнолощеного черпака жаботинського типу (рис. 2, II). Черпак, судячи з частини, що збереглася, був неглибокий, вінця плавно відігнуті. Ручка висока, петельчаста, з відростком-упором. Тулуб був покритий різним геометричним орнаментом (у вигляді ялиночок та заштрихованих трикутників), затертих білою пастою. На ручці, нижче відростка-упора також орнамент у вигляді заштрихованого ромба.

3. Фрагмент верхньої частини залощеної миски. Край миски слабко відігнутий усередину. Лощіння темно-сіре.

На жаль, говорити про конкретну дату цієї могили (або могил) не доводиться, що, безперечно, не виключає її близькості до дати поховання № 1. Через велику зруйнованість насипу не зрозуміле також стратиграфічне співвідношення поховань.

Матеріали досліджень курганів, що були описані, незважаючи на пограбування, містять важливі риси поховального обряду (особливо курган № 1), а також виразний комплекс кераміки жаботинського етапу (курган № 7).

¹ Начальник експедиції Г. Т. Ковпаненко.

² Ковпаненко Г. Т., Скорий С. А. К изучению погребального обряда скифского времени в Поросье // СА. — 1988. — № 2. — С. 73—83; Ковпаненко Г. Т., Скорий С. А., Батуревич Е. Ю. Кургани скифского часу поблизу с. Іванівка на Київщині // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 101—114.

³ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорий С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989. — С. 147—148, 200, 276.

⁴ Опис поховань № 5, 6 кургану 2 (VI—V ст. до н. е.) через їх значну зруйнованість та невелику інформативність не наведено. Сумарні дані про них див.: Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорий С. А. Указ. соч. — С. 147—148, 200, 276.

⁵ Схематичний план курганної групи див.: Ковпаненко Г. Т., Скорий С. А., Батуревич Е. Ю. Вказ. праця. — С. 102. — Рис. 1.

- ⁶ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники... — С. 165.
- ⁷ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Указ. соч. — С. 32, 43.
- ⁸ Ковпаненко Г. Т. Курганы скифского времени у с. Медвин в Поросье // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 65—66.
- ⁹ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники... — С. 206—209, 280—285.
- ¹⁰ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981. — С. 84.
- ¹¹ Ковпаненко Г. Т. Курганы скифского времени... — С. 51. — Рис. 5, 7, 8; — С. 62. — Рис. 13, 8, 9.
- ¹² Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975. — Табл. XIV, 8; Табл. XXII, 16—17.
- ¹³ Смирнова Г. И. Немировское городище — общая характеристика памятника VIII—VI вв. до н. э. // Археология. — 1996. — № 4. — С. 78.
- ¹⁴ Петренко В. Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ. — 1978. — Вып. Д4-5. — Табл. 27, 1—3, 5, 7.
- ¹⁵ Петренко В. Г. Указ. соч. — С. 115. — Табл. 27, 1—2.
- ¹⁶ Ковпаненко Г. Т. Курганы скифского времени... — С. 50. — Рис. 5, 5.
- ¹⁷ Sulimirski T. Scytowie na Zachodniem Podolu. — Lwow, 1936. — S. 48. — Tabl. VIII.
- ¹⁸ Ковпаненко Г. Т. Курганы... — С. 50. — Рис. 5, 5, 7, 8.
- ¹⁹ Покровська Є. Ф., Петренко В. Г., Ковпаненко Г. Т. Поселення VII—VI ст. до н. е. поблизу с. Хрещатик на Канівщині // Археологія. — 1971. — № 2. — С. 102—105. — Рис. 7, 2, 9.
- ²⁰ Покровская Е. Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. — 1973. — № 4. — С. 182. — Рис. 7; — С. 184. — Рис. 9.
- ²¹ Ковпаненко Г. Т. Поселение у с. Орловец на Черкащине // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. Междунар. конф. — Запорожье, 1994. — С. 86—81.

Одержано 08.10.2000

Г. Т. Ковпаненко, С. А. Скорый, Е. Ю. Батуревич

ПОГРЕБЕНИЯ ПРЕДСКИФСКОГО И РАНЕСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ У с. ИВАНОВКА В ПОРОСЬЕ

В ходе раскопок в 1983—1984 гг. курганов № 1, 7 небольшого могильника у с. Ивановка на юге Киевщины были обнаружены погребения предскифского (VIII—VII вв. до н. э.) и раннескифского (VII в. до н. э.) времени. Несмотря на ограбление, оба кургана содержали важные данные о погребальной обрядности, а курган № 7 — выразительный комплекс лепной керамики жаботинского этапа.

H. T. Kovpanenko, S. A. Skoryi, E. Yu. Baturevych

INTERMENTS OF THE PRE-SCYTHIAN AND EARLY SCYTHIAN TIMES AT THE IVANIVKA VILLAGE IN POROSSYA

In 1983—1984, in the course of excavations of burial mounds No. 1, 7 of a small sepulcher at the Ivanivka village in the south of the Kyiv region, the interments of the pre-Scythian (VIII—VII centuries BC) and early Scythian (VII century BC) were discovered. Despite a robbery, both burial mounds gave important data on burial rite, and burial mound No 7 included the expressive complex of moulded ceramics of the Zhabotinsky stage.

АРХЕОЗООЛОГІЯ ПОСЕЛЕННЯ ВЕЛИКА АКАРЖА (матеріали до реконструкції господарсько-культурного типу пізньопалеолітичних степових мисливців)

У статті підведено підсумки багаторічних досліджень фауністичного комплексу поселення Велика Акаржа, який репрезентований виключно рештками бізонів. На цій підставі зроблені висновки щодо сезонного характеру полювання на цих тварин та тривалості використання пізньопалеолітичними мисливцями головної частини поселення та його окремих господарсько- побутових комплексів.

Поселення Велика Акаржа доби пізнього палеоліту було відкрито В. І. Красковським у жовтні 1955 р. Воно розташоване на правому березі р. Акаржа в 6 км від узбережжя Чорного моря і є однією з найцікавіших пам'яток того часу на території всієї степової зони Східної Європи.

Поселення досліджено практично на всій площі, яка збереглась, Одеським палеолітичним загonom Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР і Одеського археологічного музею під керівництвом професора П. Й. Борисковського (1959 та 1961 рр.) та Буго-Дністровською новобудівною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом І. В. Сапожникова (1988—1993).

Однією з характерних рис цієї пам'ятки є наявність на ній фауністичних решток тільки одного виду тварин – бізона, що дозволяє поставити її в один ряд з такими визначними поселеннями степу, як Амвросіївка, Золотівка I, Анетівка II та ін. Репрезентована стаття присвячена детальній публікації кісткових решток, знайдених під час розкопок Великої Акаржі.

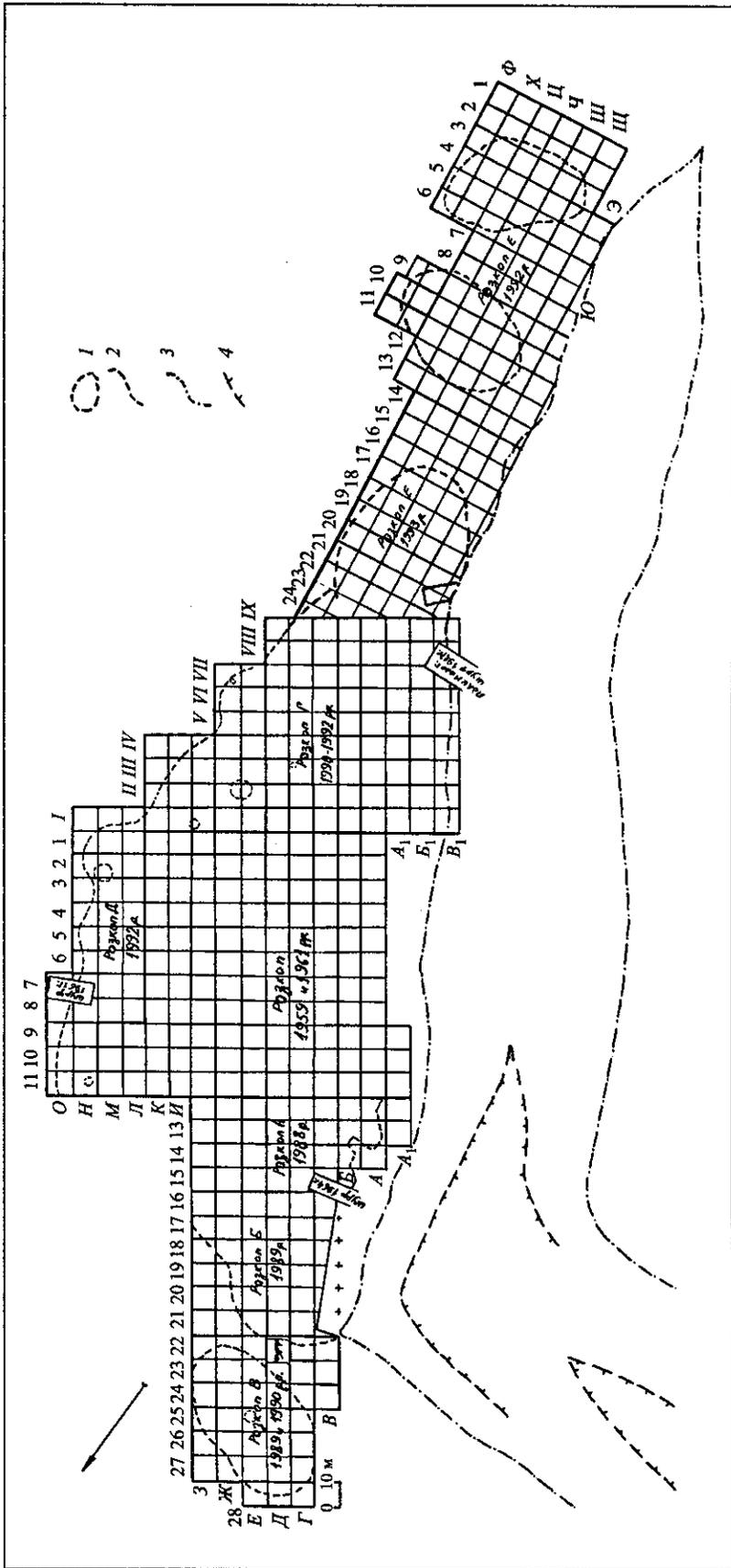
Слід зауважити, що фауністичні матеріали зазначеного поселення досліджували найвидатніші палеозоологи України та Росії. Так, вже перші знахідки кісток, у 1955 р., під час відкриття поселення, були визначені І. Г. Підоплічком. На жаль, до нас не дійшли опис та характеристика. Відомо тільки, що дослідник відніс ці рештки «до бика-бізона»¹.

В 1959 р. у розкопі II на площі 40 м² (рисунок) було знайдено близько 1700 фрагментів кісток тварин. Цю частину колекції досліджував М. К. Верещагін, який визначив лише 15 кісток. Всі вони належали зубам первісних биків або зубрів. Виходячи з великих розмірів цих зубів, М. К. Верещагін припустив, що, скоріш за все, це були тури, які, на його думку, не зазнали такого здрібнення у пізньому палеоліті, як зубри².

В 1961 р. у тому ж розкопі на площі близько 80 м² (рисунок) було зібрано майже 3400 фрагментів кісток. Вони були відразу ж вивчені В. І. Бібіковою, яка виділила з них 40 діагностичних екземплярів. Ці визначення також не збереглися, але виходячи з загального плану розміщення знахідок у розкопі можна припустити, що серед них було не менш ніж 5—6 зубів³. В. І. Бібікова уважала, що всі визначені кістки є рештками великих биків, але не вказала, їх родову приналежність, обмежившись визначенням *Bos sp.* або *Bison sp.* Крім того, вона зауважила, що діагностичні уламки походять від двох-трьох дорослих самців щонайменше, а також зробила припущення, що значна ступінь утилізації кісток «являється следствием недостаточного и нерегулярного поступления мяса в результате ограничения охотничьих возможностей»⁴.

З урахуванням характеру культурного шару та аналізу залишків фауни П. Й. Борисковський дійшов висновку, що Велика Акаржа не була місцем короткочасної зупинки групи мисливців. «Такому предположению противоречит обилие расколотого кремня, найденного во время раскопок. Но это не было и долговременное поселение, в котором существовали постоянные зимние жилища. Вероятно, это было сезонное стойбище палеолитических охотников, существовавшее не очень долго»⁵.

В іншій праці вчений додав, що люди жили тут просто неба. На думку П. Й. Борисковського, матеріали Великої Акаржі, Амвросіївки та Кам'яних Балок I та II свідчать про існування особливої степової області розвитку пізньопалеолітичної

Загальний план розкопок поселення Велика Акаржа у 1959, 1961, 1988—1993 рр.: 1 — вогнище; 2 — межа культурного шару; 3 — стіна балки на глибині 1,1 м; 4 — межа балки на глибині 1,1 м; 5 — 1,25 м; 6 — 1,5 м; 7 — 2 м; 8 — 2,5 м; 9 — 3 м; 10 — 3,5 м; 11 — 4 м; 12 — 4,5 м; 13 — 5 м; 14 — 5,5 м; 15 — 6 м; 16 — 6,5 м; 17 — 7 м; 18 — 7,5 м; 19 — 8 м; 20 — 8,5 м; 21 — 9 м; 22 — 9,5 м; 23 — 10 м; 24 — 10,5 м; 25 — 11 м.

культури. «Она характеризуется особыми формами хозяйства, связанными с условиями окружающей природной среды (массовая облавная охота на стада диких быков), отсутствием постоянных жилищ, распространением недолговременных охотничьих стоябищ в открытых степных пространствах»⁶.

Через декілька років В. І. Бібікова знову переглянула усю фауністичну колекцію Великої Акаржі, яка на той час налічувала понад 5000 фрагментів. На цей раз «среди них В. И. Бибикова выделила несколько лучше сохранившихся фрагментов, которые по деталям строения имеют зуброобразный облик. Можно полагать, что и остальные кости принадлежат этому же виду. Остатков каких-либо других животных на этой стоянке не встречено»⁷.

Вивчення фауністичних матеріалів з розкопок Великої Акаржі 1988—1993 рр. було проведено А. В. Старкіним⁸ та О. П. Секерською⁹. На жаль, нині неможливо перевірити дані досліджень А. В. Старкіна щодо кількості недиагностичних кісток та їх планіграфії в розкопах А, Б, В і Г 1988—1990 рр.¹⁰ Однак всі діагностичні кістки цієї серії збереглися, і в 1991 р. їх було ще раз переглянуто¹¹.

Слід підкреслити, що більша частина кісткових решток з Великої Акаржі представлена досить дрібними, розколотими в давнину фрагментами дуже поганої збереженості. Багато з них було вкрито шаром вапнякового натіку, який не завжди вдавалося змити розчином соляної кислоти. Однак завдяки численності знахідок кісток у культурному шарі та ретельній праці лаборантів експедиції у польових умовах археозоологічна колекція Великої Акаржі уявляється досить виразною. Розглянемо матеріали по окремих розкопах та локальних господарсько-побутових комплексах (ГПК).

Розкоп А 1988 р. На цій ділянці поселення площею близько 28 м² (рисунок) було знайдено понад 200 фрагментів кісток, з яких визначено 35. Серед останніх А. В. Старкін назвав 34 кістки бізонів, більшість з яких — зуби (премоляри та моляри напівдорослої особини) та ще 24 дрібні фрагменти зубів. Крім того, зафіксовано три фрагменти діафізів плечових кісток, фрагмент діафізу променевої кістки та дві перші фаланги. А. В. Старкін діагностував також верхній моляр коня¹². Під час подальшого вивчення колекції цей факт не підтвердився, хоча інформацію про знахідку єдиного зуба коня у матеріалах пам'ятки з монобізоновою фауною вже було опубліковано, і вона навіть отримала поширення в літературі¹³. Тому автори вважають за необхідне ще раз наголосити на тому, що поселення Велика Акаржа на теперішній час має характеризуватися як пам'ятка з фауною, репрезентованою виключно бізоном — *Bison priscus*.

Розкоп Б 1989 р. На цій ділянці основної частини поселення площею близько 33 м² (рисунок) було зібрано 288 уламків кісток, з яких визначено один фрагмент зуба, праву половину нижньої щелепи дорослого бізона та фрагмент рогового стрижня¹⁵.

Розкоп В 1988—1989 рр. (ГПК І). З ГПК І походить 406 фрагментів кісток, з яких тільки 43 було визначено. Вони представлені цілими та фрагментованими зубами (премолярами та молярами), два з яких (Р₂ та М₃) належали дорослому самцю. Серед інших кісток визначено фрагменти таранної кістки, лопатки, гомілки та нижньої щелепи. Розміри та морфологія згаданих кісток не протирічають висновку щодо їхньої належності до однієї особини дорослого самця. Таким чином, цілком вірогідно, що мешканцями цієї частини поселення була утилізована мінімально одна тварина — дорослий самець, що свідчить про дуже нетривалий час функціонування комплексу¹⁶.

Розкоп Г 1990—1992 рр. На цій ділянці основної частини поселення загальною площею близько 87 м² було знайдено 373 уламки кісток, з яких лише 14 є діагностичними. Десять з них представлені зубами та їх фрагментами, переважно нижніми молярами. У чотирьох випадках можна стверджувати, що зуби належали дорослим та одній зрілій особинам. Серед інших кісток зафіксовано фрагменти ребер, променевої та двох плечових кісток дорослої тварини. Невелика кількість кісткових решток у цій частині поселення, яка пов'язана з лінією з трьох вогнищ (рисунок), та їх належність мінімально двом бізонам (дорослому та зрілому) свідчать на користь висновку щодо короткочасності використання ділянки¹⁷.

Розкоп Д 1992 р. На територію цього невеликого за площею розкопа (близько 30 м²), розташованого на східній околиці основної частини поселення (рисунок), було знайдено тільки 290 уламків кісток. Діагностичними виявилися лише 42 фрагменти від 18 кісток. Більшість визначених уламків — зуби бізона (11 екз.; верхні та нижні премоляри та моляри), які належали мінімально трьом дорослим тваринам. Інші кістки

представлені фрагментами діафізів гомілкової та тазової кісток, двома уламками ребер, епіфізами та діафізом променевої кістки¹⁸.

Розкоп Є 1992 р. (ГПК II). На території господарсько-побутового комплексу II, розташованого на південно-східній околиці Великої Акаржі (рисунок), було знайдено 360 уламків кісток, з яких діагностичними виявились 85 фрагментів від 18 кісток. Серед останніх зафіксовано 16 зубів, які належали мінімально двом дорослим бізонам. Інші кістки представлені діафізом гомілкової кістки та фрагментами метаподій¹⁹.

Розкоп Є 1992—1993 рр. (ГПК III). У культурному шарі ГПК III, розташованого поряд з попереднім ГПК II (рисунок), знайдено 58 уламків кісток, серед яких визначено 19 фрагментів від 6 кісток. Виявлено чотири зуби (премоляри та моляри) від дорослої-І особини, а також епіфіз і діафіз лівої плечової кістки. Можливо, що два останні фрагменти походять від однієї кістки. Виходячи з кількості уламків й того факту, що мешканці цього ГПК утилізували мінімально одну тварину, згаданий комплекс використовувався найменше з усіх чотирьох ГПК Великої Акаржі²⁰.

Розкоп Є 1993 р. (ГПК IV). На місці комплексу (рисунок) знайдено 159 уламків кісток, з яких лише 10 було визначено. Майже всі вони репрезентовані зубами (9 екз., всі моляри), що належали мінімально чотирьом особинам тварин, забитих у віці від напівдорослої до дорослої-II. Ще одним діагностичним уламком виявився фрагмент діафіза плечової кістки. Крім того, виділено ще 10 відносно крупних фрагментів трубчастих кісток великих копитних тварин, які за розмірами та структурою також можуть належати бізонам²¹.

Таким чином, зібрана у 1988—1993 рр. колекція археозоологічних матеріалів Великої Акаржі налічує понад 2100 фрагментів кісток, проте діагностичними виявилися лише 156 з них. Підкреслимо, що значна частина виявленого матеріалу представлена верхніми та нижніми зубами (разом 119 екз.), причому переважають останні. Якщо додати до них ще два уламки нижніх щелеп та фрагмент рогового стрижня, можна дійти висновку, що понад 77 % усіх діагностичних кісток становлять кістки черепа. Інші визначені екземпляри представлені уламками плечових, променевих, гомілкових, тазових, таранних, п'ясткових та плюсневих кісток, а також ребер і фаланг, причому плечові та променеві кістки знайдено у більшій кількості, ніж інші частини посткраніального скелета²².

Пояснити наведене відсоткове співвідношення між різними частинами скелета бізонів в археозоологічних матеріалах Великої Акаржі поки що важко. Можливо, тут мав місце навмисний відбір певних частин забитих тварин. Втім пояснення може полягати у крапцюму збереженні зубів, а також їх непридатності (як і щелеп, рогових стрижнів, тазових і таранних кісток) для добування кісткового мозку. Останній же, як відомо, був одним з необхідних компонентів пеммікану. В будь-якому разі наявність значної кількості кісток черепа свідчить на користь того, що місце забою та початкового розбирання туш бізонів знаходилось дуже близько до поселення, як це характерно для Амвросіївки²³ та цілої низки сезонних kill sites північноамериканських прерій²⁴.

Підкреслимо, що на Великій Акаржі у більшості випадків діагностичні кістки належали дорослим тваринам, переважно самцям. Відомо, що відбір об'єктів полювання за ознаками віку та статі тварин відображає мисливський сезон. Так, самок бізонів набагато важче добувати навесні та на початку літа внаслідок їх обережності та агресивної поведінки, яка пояснюється присутністю молочних телят. У цей період року основною здобиччю й були бики. Восени, в період гону, агресивна та нестабільна поведінка характерна для биків. Крім того, в цей час вони сильно втрачають свою масу, через що восени та взимку мисливці віддавали перевагу самкам і молодим бичкам. Можна додати, що саме в ці пори року шкури самок та бичків досягали своєї найвищої якості. Тому різне співвідношення впольованих самців та самок на окремих поселеннях найчастіше відбиває не стільки склад стада, скільки певний сезон полювання²⁵.

Отже, проведений археозоологічний аналіз підтверджує думку одного з авторів розкопок, що Велика Акаржа була короточасним сезонним весняно-літнім поселенням, яке використовувалось протягом декількох років однією общиною пізньопалеолітичних мисливців. Остання налічувала кілька окремих сімейних груп, які залишили нам рештки локальних ГПК, що існували один-два місяці. Легко помітити, що така інтерпретація є нічим іншим, як подальшим розвитком позиції П.Й. Борисовсь-

кого, хоча наявність чотирьох ГПК та заглиблених у землю вогнищ суперечить його тезі про повну відсутність жител на Великій Акаржі²⁶.

З висновками щодо сезонного характеру Великої Акаржі набагато пізніше погодився Г.Є. Краснокутський, однак він визначає його скоріш як літній. Крім того, він припускає, що полювання на бізонів проходило на місці їх переправи через річку лише тому, що поселення розташоване на її березі²⁷. Не вважаючи доцільним дискутувати з приводу цього питання, зауважимо тільки, що палеогеографічні дані свідчать про те, що Велика Акаржа під час свого існування була розташована не на самому березі долини, хоча і нині вона підвищена над нею на 11—12 м, а на висоті понад 20²⁸ і навіть 35 м над її тальвегом. Це було зумовлено регресією Чорного моря в період максимуму розвитку останнього льодовика (ранньпричорноморський підгоризонт р₁, схеми М.Ф. Веклича). Таким чином, поселення не можна уважати типовою прибережною стоянкою. Отож, всі розмови щодо полювання на бізонів на місці їх переправи через річку лишаються гіпотетичними. Слід зауважити, що висновки авторів розкопок Великої Акаржі щодо характеристики поселення в останні роки підтримані іншими провідними археологами-палеолітознавцями²⁹.

Геологічні (В.Ф. Петрунь) та палінологічні (С.І. Медяник) дані дозволяють впевнено датувати час існування Великої Акаржі максимумом вюрму (близько 19 тис. років до наших днів). У зразках ґрунту з культурного шару поселення різко переважає пилок трав і чагарників (94 %), що свідчить про існування ксеротичних степів. Поряд з маревими трапляються також полинь з домішками злаків та різнотрав'я. Лісові рідкостійні ділянки були представлені березою та сосною, а у низинах траплялись вільха і ліщина. Знайдено навіть пилок ефедри — ксерофільної рослини, типової для пустиль, напівпустель та посушливих степів. Наявність чагарників у вигляді карликової берези дозволило припустити, що середня температура у січні дорівнювала –7 °С, а в липні була близько +12 °С. Важливо, що кількість пилку рудералів та антропохорних рослин (подорожника, пасльону чорного, кропиви та ін.) у зразках з культурного шару не була аномальною, що зайвий раз підтверджує тезу про дуже нетривалий час перебування людей на Великій Акаржі³⁰.

Згідно з вищенаведеним виникає питання щодо правомірності розподілу так званого степового фауністичного варіанта, виділеного в рамках єдиного пізньопалеолітичного теріокомплексу Південно-Східної Європи, на дві групи — бізонову (степову) та бізоново-рангіферну (надпорозьку)³¹. Передусім йдеться про наявність залишків північного оленя на Анетівці I та II³². Крім того, північний олень є ще далі — на Кам'яній Балці II (другий шар) на нижньому Дні³³, в Криму на стоянках Сюрень I (нижній шар) та Аджи-Коба (2 шар)³⁴. З урахуванням того, що кістки цих тварин знайдені навіть у Румунській Добруджі на стоянці Ла Адам³⁵, виділення надпорозької, або бізоново-рангіферної, групи у межах степового фауністичного варіанта стає надто проблематичним.

Недарма О.К. Маркова включила все степове Причорномор'я, Приазов'я та Кримський півострів, назвавши такі пам'ятники, як Велика Акаржа, Володимирівка, Амвросіївка, Кам'яна Балка II, Сюрень I та ін., до області розповсюдження степових видів тварин разом з північним оленем. Ще північніше розташовувалась область тундрових та степових видів за участю лісових. На спеціальній карті О.К. Маркова окреслила ареал мешкання північного оленя в пізньому валдаї, але не включила до нього берегову смугу Північного Причорномор'я і Приазов'я³⁶.

Дослідники І.О. Борзіяк та Т.Ф. Обаде на спеціальній карті окреслили «предполагаемую степную зону позднего палеолита с фауной бизона», до якої включили стоянки Калфу, Велику Акаржу, Анетівку II, Амвросіївку, Муралівку, Кам'яні Балки I та II, Золотівку I та ін., кримську зону з мішаною фауною, а північніше — третю нерозділену зону зі стоянками з переважаючою фауною мамонта та стоянками з переважаючою фауною північного оленя³⁷.

Викладене свідчить, що питання про зоологічне районування степової зони в пізньому палеоліті потребує детальнішого вивчення. Поки що очевидно, що бізон є єдиним або фоновим видом для більшості пам'яток перигляціальних степів у період середнього етапу пізнього палеоліту. В південній підзоні степів до нього додається дикий кінь (нижній шар Сагайдака I, Муралівка, низка стоянок нижнього Дніпра), а у північній підзоні — ще й північний олень (Анетівка I та II, Кайстрові Балки I та II, низка шарів Осокорівки)³⁸. Проте і таке розподілення є певною мірою умовним, оскільки всі зазначені види великих стадних тварин здійснювали сезонні міграції на

досить далекі відстані, що треба враховувати в процесі розробки загальних палеозоологічних та палеоекономічних схем і концепцій.

З нашого погляду, відмінності у складі степових фауністичних комплексів, вірно помічені В.І. Бібіковою та Н.Г. Белан, скоріше за все не стільки пов'язані з територіальними особливостями розповсюдження різних видів тварин, хоча, як бачимо, і це мале місце, скільки свідчать про різну сезонну стратегію мешканців стоянок. Можна вважати доведеним, що присутність північного оленя, коня і деяких інших тварин у фауністичних матеріалах Сагайдака I, Муралівки, Осокорівки, Кам'яних та Кайстрових Балок вказує на перебування там людей переважно в осінньо-зимовий період поселення. Велика Акаржа, Амвросіївка та Золотівка I із монобізоновою фауною, навпаки, функціонували протягом весни й літа. Певною мірою до них має бути віднесена і Анетівка II, в якій кількість кісток бізонів становить понад 97%³⁹. Стоянка Золотівка I, без сумніву, використовувалася мисливцями неодноразово, наявність на ній невеликої кількості решток північного оленя та коня свідчить лише про те, що якась невелика група людей залишилася на ній на осінньо-зимовий період⁴⁰.

Отже, в результаті багаторічних розкопок Великої Акаржі було здобуто досить презентабельну археозоологічну колекцію на підставі вивчення якої можна дійти низки цікавих висновків щодо сезонності поселення, терміну використання його окремих ГПК, навколишнього середовища та способу життя мешканців. За своїм науковим значенням Велика Акаржа, безумовно, входить в коло найважливіших та найвиразніших пізньопалеолітичних пам'яток України, а її матеріали заслуговують на монографічне видання.

¹ Красковский В.И. Стоянка позднепалеолитического времени вблизи Одессы // КСИА АН УССР. — 1957. — Вып. 7. — С. 6.

² Борисковский П.И. Отчет Одесского палеолитического отряда Института истории материальной культуры АН СССР и Одесского археологического музея об археологических разведках в 1959 г. — Л., 1960. — 24 с. / Архив ИИМК РАН. — Ф. 35. — Оп. 1., 1959. — № 155. — С. 14; *Его же*. Палеолитическая стоянка под Одессой (раскопки 1959 г.) // КСИА. — 1961. — Вып. 86. — С. 32,34; *Его же*. Позднепалеолитическая стоянка Большая Аккаржа по раскопкам 1959 г. // КСОГАМ 1959 г. — 1961. — С. 22.

³ Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днестра и Приазовья // САИ. — 1964. — Вып. А 1—5. — Табл. XX.

⁴ Борисковский П.И. Отчет Одесского палеолитического отряда Ленинградского отделения Института археологии АН СССР и Одесского археологического музея об археологических разведках и раскопках в 1961 г. — Л., 1962. — 17 с. / Архив ИИМК РАН. — Ф. 35. — Оп. 1., 1961. — № 138. — С. 8; *Его же*. Раскопки позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа в 1961 г. // КСОГАМ 1961 г. — 1963. — С. 8; *Его же*. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области // Материалы VII Междунар. конгр. антропол. и этногр. наук. — М., 1964. — С. 2 (окр. відбиток).

⁵ Борисковский П.И. Раскопки... — С. 8—9.

⁶ Борисковский П.И. Проблема развития... — С. 2, 8.

⁷ Бибикина В.И., Белан Н.Г. Локальные варианты и группировки позднепалеолитического терриоконтекста Юго-Восточной Европы // БМОИП. — 1979. — Т. 84, вып. 3. — С. 7—8.

⁸ Старкин А.В. Фаунистические остатки, обнаруженные при раскопках стоянки Большая Аккаржа в Овидиопольском районе Одесской области в 1988 г. // Сапожников И.В. Отчет о работе Буго-Днестровской новоостроечной экспедиции Института археологии АН УССР в 1988 г. — Одесса, 1989 / Архив ИА НАНУ. — 88/24. — С. 114; *Его же*. Фаунистические остатки стоянки Большая Аккаржа, поселений Майнова Балка, Майнова Балка II и Одаи, исследованных БДЭ ИА АН УССР в 1989 г. // Сапожников И.В. Отчет о работе БДЭ ИА АН УССР в 1990 г. — Одесса, 1991 / Архив ИА НАНУ. — 90/6. — С. 95—98.

⁹ Секерская Е.П. Фаунистические остатки стоянки Большая Аккаржа из раскопок 1991 г. // Сапожников И.В. Отчет о работе БДЭ ИА АН УССР в 1991 г. — Одесса, 1992 / Архив ИА НАНУ. — 91/3—4. — С. 49—51; *Ее же*. Фаунистические остатки из раскопок БДЭ ИА АН Украины 1992 г. // Сапожников И.В. Отчет о работе БДЭ ИА АН Украины в 1992 г. — Одесса, 1993 / Архив ИА НАНУ. — 92/4. — С. 77—84; *Ее же*. Фаунистические остатки стоянки Большая Аккаржа из раскопок 1993 г. // Сапожников И.В. Отчет о работе БДЭ ИА АН Украины в 1993 г. — Одесса, 1994 / Архив ИА НАНУ. — 93/24. — С. 49—51.

¹⁰ Усі вони, крім даних за 1988 р., є в звітах про польові дослідження Буго-Дністровської новобудівної експедиції ІА НАН України, але цікаві переважно для спеціалістів-палеозоологів і тому тут нами не наведені.

¹¹ *Секерська Ол.* Фауністичний комплекс пізнього палеоліту Нижнього Дніпра та Присивашья // Археологічна збірка Херсонської інспекції охорони пам'яток. — Херсон, 1999. — С. 46.

¹² *Старкин А.В.* Фаунистические остатки, обнаруженные... — С. 114.

¹³ *Сапожников И.В.* К характеристике аккаржанской культуры // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. XX республ. конф. — К., 1989. — С. 199; *Борзьяк И.А.* Рашковская, аккаржанская и анетовская позднепалеолитические культуры на Юго-Западе СССР // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. конф. Ч. 1. — Херсон, 1990. — С. 19.

¹⁴ *Сапожников И.В.* Причерноморские степи в позднем палеолите: природно-хозяйственная и культурная специфика // *Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В.* Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. — Одесса; СПб., 1995. — С. 160; *Секерська Ол.* Фауністичний комплекс... — С. 46.

¹⁵ *Сапожников И.В., Сапожникова Г.В.* Новые данные о позднепалеолитической стоянке Большая Аккаржа // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья: Тез. докл. конф. Ч. 1. — Белгород-Днестровский, 1990. — С. 84—86.

¹⁶ *Сапожников И.В., Частников А.Н.* Исследования позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа в 1990 г. // Археологічні дослідження в Україні 1990 р. — К., 1991. — Вып. 2. — С. 13—14; *Сапожников И.В.* Локальный хозяйственно-бытовой комплекс на позднепалеолитической стоянке Большая Аккаржа // АВ. — 1994. — № 3. — С. 42.

¹⁷ *Сапожников И.В.* Раскопки позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа в 1991 г. // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. — Луцьк, 1993. — С. 108—109, 171.

¹⁸ *Сапожников И.В., Сапожникова Г.В.* Большая Аккаржа — стоянка охотников на бизонов в степях Северного Причерноморья // Археол. вестник. — Запорожье, 1992. — № 3. — С. 3—7.

¹⁹ *Сапожников И.В.* Основные итоги раскопок стоянки Большая Аккаржа // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья: Тез. докл. конф. — Белгород-Днестровский, 1995. — С. 64—65.

²⁰ *Сапожников И.В.* Основные итоги... — С. 64—65.

²¹ *Там же.* — С. 65.

²² З розкопок 1959 та 1951 років походить близько 5000 уламків кісток, з яких визначено 55. Таким чином, увесь комплекс археологічних матеріалів налічує понад 7000 фрагментів кісток, близько 210 з яких були діагностичними.

²³ *Сапожников И.В.* Еще раз об интерпретации амвросиевского костяка // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. семинара. — Донецк, 1989. — С. 72—73; та ін.

²⁴ *Kehoe T.F.* The Gull Lake Site: A Prehistoric Bison Drive Site in Southwestern Saskatchewan. — Milwaukee Public Museum, 1973. — P. 191, Fig. 10; *Frison G.C.* Prehistoric Hunters of the High Plains. — N.Y.; S.F.; L., 1978. — P. 150, 237—239; та ін.

²⁵ *Speth J.D.* Bison Kills and Bone Counts. — Ch.; L., 1983. — P. 1—3; *Сапожников И.В.* Причерноморские степи... — С. 167.

²⁶ *Дворянинов С.А., Сапожников И.В.* О возможной интерпретации двух типов геоморфологического расположения стоянок позднего палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья // 150 лет Одесскому археологическому музею: Тез. докл. юбил. конф. — К., 1975. — С. 16—18; *Сапожников И.В.* Локальный хозяйственно-бытовой комплекс... — С. 43—44; *Его же.* Причерноморские степи... — 1995. — С. 160—162; и др.

²⁷ *Krasnokutsky G.* Bison Hunting and Human Adaptations: A Case of Comparative Study of the Upper Paleolithic of Southern Ukraine. — O., 1996. — P. 103, 107—108.

²⁸ *Петрунь В.Ф.* Заключение о результатах геологической рекогносцировки окрестностей раскопа 1991 г. позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа и визуального изучения последнего // *Сапожников И.В.* Отчет о работе БДЭ ИА АН УССР в 1991 г. — Одесса, 1992 // Архив ИА НАНУ. — 91/3—4. — С. 62—63.

²⁹ *Станко В.Н.* Промысел бизонов в палеолите Северного Причерноморья // ЗІФ. — 1997. — Вып. 5. — С. 8; *Залізняк Л.* Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 83.

³⁰ *Петрунь В.Ф.* Заключение... — С. 63; *Медяник С.И., Сапожников И.В.* Палеогеографические условия позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа // Изв. АН Республики Молдова. Биол. и хим. науки. — 1992. — № 3. — С. 66—69.

³¹ *Бибикова В.И., Белан Н.Г.* Локальные варианты... — С. 6, 8; и др.

³² *Смольянинова С.П.* Палеолит и мезолит Степного Побужья. — К., 1990. — Табл. 1.

³³ *Леонова Н.Б.* Планиграфическое исследование свидетельств утилизации охотничьей добычи на материалах верхнепалеолитической стоянки Каменная Балка II // КСИА. — 1985. — Вып. 181. — С. 13.

³⁴ *Бонч-Осмоловский Г.А.* Итоги изучения крымского палеолита // Тр. II Междунар. ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. Вып. 5. — Л.; М.; Новосибирск,

1934. — С. 127—128; *Векилова Е.А.* Каменный век Крыма: Некоторые итоги и проблемы // МИА. — 1971. — № 173. — Табл. 3.

³⁵ *Маркова А.К.* Терниофауна позднего валдая (Карты 12, 13) // Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет (атлас-монография). — М.: Наука, 1982. — С. 111.

³⁶ *Там же.* — С. 111—112, карты 12, 13-1.

³⁷ *Борзьяк И.А., Обаде Т.Ф.* Мамонт в палеолите Карпато-Днестровского региона // SP. — 1999. — № 1. — Рис. 2.

³⁸ *Бибикова В.И.* Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // КСИА. — 1985. — Вып. 181. — С. 18; *Сапожников И.В.* Хозяйственная специфика степной историко-культурной области // КСИА. — 1992. — Вып. 206. — С. 43—48; *Его же.* Причерноморские степи... — 1995. — Табл. 1; и др.

³⁹ *Бибикова В.И., Старкин А.В.* Характеристика остеологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка II. — К.: Наук. думка, 1989. — Табл. 1.

⁴⁰ *Сапожников И.В.* Хозяйственная специфика ... — С. 43—48, табл. 1; *Его же.* Причерноморские степи... — 1995. — С. 161—165, табл. 1.

Одержано 15.06.2000

И.В. Сапожников, Е.П. Секерская

АРХЕОЗООЛОГИЯ ПОСЕЛЕНИЯ БОЛЬШАЯ АККАРЖА (материалы к реконструкции хозяйственно-культурного типа позднепалеолитических степных охотников)

В статье подведены итоги многолетних исследований фаунистического комплекса позднепалеолитического поселения Большая Аккаржа. Согласно определениям И.Г. Пидопличко, Н.К. Верещачагина, В.И. Бибикиной и других, он представлен исключительно костями бизонов, среди которых преобладали взрослые самцы. На основании этого сделаны выводы о сезонном характере охоты на этих животных и о длительности использования древними охотниками основной части стоянки и ее отдельных хозяйственно-бытовых комплексов.

В настоящее время можно утверждать, что Большая Аккаржа была кратковременным сезонным весенне-летним поселением, которое использовалось на протяжении нескольких лет одной общиной. Последняя состояла из нескольких отдельных семейных групп, которые оставили остатки четырех локальных хозяйственно-бытовых комплексов (ХБК), существовавших один-два месяца.

Кроме того, в статье рассмотрены общие вопросы палеозоологического районирования степной зоны Украины в позднем палеолите и интерпретации основных памятников данного региона.

I.V. Sapozhnykov, O.P. Sekers'ka

ARCHAEOZOOLOGY OF THE BOL'SHAYA AKARZHA SETTLEMENT (materials to reconstruction of a settlement of the economic-cultural type of steppe hunters in the Late Paleolithic age)

The paper summarizes the many-year studies of the faunistic complex of the Late Paleolithic settlement of Bol'shaya Akarzha. According to the definition of I. G. Pidoplychko, N. K. Vereshchagin, V. I. Bibikova, et al., it is represented exceptionally by bisons' bones, among which those of adult bison-males dominate. Based on this fact, we infer about both the seasonal character of the hunt for these animals and the duration of using the main part of the site and its separate economic-household complexes by ancient hunters.

At present, one may assert that the settlement of Bol'shaya Akarzha was in a short-term seasonal spring-summer use and was occupied by a single community for several years. The last included a few separate families, which remained the remnants of four local economic-household complexes existed for one-two months.

In addition, we consider a number of general questions of the paleozoological division into regions of the steppe zone of Ukraine in the Late Paleolithic age and the interpretation of principal sites of this region.

МОГИЛЬНИК ТА ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. ДІДІВЩИНА (за матеріалами розкопок Валерії Козловської)

В статті подано спроби відновлення археологічних комплексів могильника та поселення черняхівської культури біля с. Дідівщина. Для цього було використано попередні публікації, архівні матеріали, які ще не залучалися, та колекцію речей, що походять з цієї пам'ятки. Це дозволило відновити опис індивідуальних поховань, окремих об'єктів і знахідок, досліджених на могильнику та поселенні. Результати, що отримано, надали змогу детальнішого аналізу культурно-етнічної належності пам'ятки, особливостей поховальних звичаїв її мешканців та часу існування могильника і поселення.

Звернення до матеріалів розкопок попередніх років зумовлене, на наш погляд, двома головними причинами. Розвиток археології з одного боку, потребує впорядкування першоджерел згідно з сучасним станом науки, з іншого — проведення широкомасштабних розкопок, яке набуло обвальних темпів після Другої світової війни, не завжди залишало час дослідникам належним чином приділити увагу повноцінному виданню матеріалів розкопок. Ще у 1930-х роках в Україні було заплановано роботу з перевидання матеріалів попередніх досліджень. Фактично її було розпочато на початку 1960-х років у вигляді серії републікацій пам'яток, виконаних В.П. Петровим, М.Ю. Брайчевським, Є.В. Махно та ін., які здійснили перевидання результатів польових досліджень В.В. Хвойка, С.Г. Гамченка, М. Рудинського. Серед них такі класичні пам'ятки, як Черняхів, Маслово, Зарубинці, Ромашки, Корчак та ін. На жаль, у подальшому цей напрям в археологічній науці був вимушений поступитися під тиском необхідності видання нових матеріалів або через розробку «концептуальних» засад культурно-етнічного розвитку. За цих обставин у черняхівській проблематиці утворилася серія пам'яток, які так і залишилися у стані «легендарних». Серед таких пам'яток поселення та могильник біля с. Дідівщина, які досліджувала В. Козловська.

Історія дослідження могильника досить звичайна всупереч подальшій долі публікації отриманих результатів. Матеріали розкопок зазнали декілька варіантів підготовки їх до друку, на жаль, так і не доведених до рівня повного видання інформації щодо досліджених об'єктів. Перші відомості про могильник пов'язані з надходженням у 1926 р. до НМГУ «знахідок з глинища», які були передані мешканцем села Т.К. Борисом. У нього було придбано для РЦМ (пізніше КІМ, нині НМГУ) низку речей¹. У 1929 р. В.Козловська на місці цих знахідок біля с. Дідівщина провела розкопки некрополя черняхівської культури. У 1959 р. Е.О. Симонович оглянув територію могильника, обробив архівні матеріали та колекцію знахідок, що зберігається у НМГУ.

Подальша історія матеріалів розкопок В. Козловської мала дві форми прояву — видання окремих відомостей про могильник та підготовки їх до друку. Від останніх спроб на сьогодні залишилися досить розрізнені архівні матеріали.

Стосовно публікацій слід назвати попередню інформацію про досліджені поховання та вогнище загального характеру самої В. Козловської², коротку інформацію в карті черняхівських пам'яток Є.В. Махно³, публікацію Е.О. Симоновичем рисунків та фотографій речей з архіву В. Козловської та знахідок, що збереглися у фондах НМГУ⁴, і, нарешті, видання окремих поховань у зібранні могильників культури, виконаний Е.О. Симоновичем та Н.М. Кравченко⁵. В останній роботі у кодованій формі подано інформацію про всі 19 (навіть 21) досліджених поховань та окремо — опис глинобитного вогнища. Можна уважати, що остання редакція могильника найповніша, але і вона має деякі джерелознавчі хиби. Наприклад: п. 1,10 подано під питанням як подвійні поховання з трупопокладенням та трупоспаленням. Це суперечить повідомленню В. Козловської про «окремі» кальциновані кістки в п. 1,10. Наявність перепалених кісток у заповнених ям з трупопокладенням — явище, досить розповсюджене на черняхівських могильниках⁶. Проте з'ясувати, походять вони з культового шару могильника чи дійсно належать до певного типу поховання, як це вважа-

ють польські дослідники ⁷, встановити досить важко. В окремих похованнях не наведено глибини, неточно визначено кількість інвентарю. Поховання б визначено як на боку, хоча воно випростане. Нарешті, майже відсутня інформація стосовно тих поховань, які не описала В. Козловська, але збереглися їх фотографії у фотоальбомі та інших документах. Отже, з урахуванням того що надрукована інформація про пам'ятку є неповною та розкидана по різних джерелах, виникла необхідність зведення її до єдиного видання.

Під час підготовки матеріалів нами було виявлено декілька документів у науковому архіві ІА НАНУ (зокрема, у фонді ВУАК, І ІМК та особистому фонді В.П. Петрова), які, ймовірно, не були використані попередніми дослідниками. Серед цих документів — звіт та фотоальбом з розкопок могильника В. Козловської, чернетки абрису топоціймки місцевості в ур. Дальня Понора, виконаний професійним топографом на прохання авторки. Матеріали до черняхівського зведення пам'яток виконані С.В. Коршенком, збірка матеріалів щодо могильника у с. Дідівщина — В.П. Петровим. Матеріали архіву останнього дослідника досить важливі, оскільки вони єдині після свідчень самої В.С. Козловської подають нову інформацію про окремі поховання та речі.

Також слід згадати і третє джерело інформації, що дозволяє відновити комплекс пам'ятки для подальшого її використання. Йдеться про знахідки, які зберігаються у фондах НМГУ. Окрім фотографій, зібраних В.П. Петровим, підбірки малюнків та їх публікації, виконаних Е.О. Симоновичем, досі не маємо повних свідчень про ці матеріали. Отже, враховуючи важливість пам'ятки та нові свідчення, нижче пропонується спроба відновити опис окремих поховань могильника за архівними даними та опис речей, які зберігаються у фондах НМГУ.

Могильник черняхівської культури біля с. Дідівщина. У вересні — жовтні 1929 р. В. Козловська дослідила комплекс пам'яток біля с. Дідівщина, у тому числі могильник черняхівської культури. Останній проходить у звіті В.С. Козловської як розкоп І, а синхронне йому поселення — як розкоп ІІ. Під час робіт біля с. Дідівщина дослідниця також провела невеликі розкопки на хут. Млинок (розкоп ІІІ) та археологічні розвідки на околиці села.

Могильник черняхівської культури розташований у північно-західній частині села, за описом В. Козловської, поблизу кута «Заріччя» с. Дідівщина, біля глинища. Місце розташування могильника пов'язане з устям балки Дальня Понора, по дну якої протікає безіменний струмок (ліва притока р. Ірпень — правої притоки Дніпра). Через пам'ятку проходила ґрунтова дорога на с. Томашівка та знаходилося глинище розміром приблизно 70 × 20 м та глибиною 1,5 м. Окремі поховання знайдено з південно-східної сторони зазначеної дороги, ближче до ур. Заріччя. По той бік долини струмка поховань не виявлено. Під час обстеження могильника Е.О. Симоновичем через 30 років місця розкопів В. Козловської виявилось, що селяни зрили тут глинище, яке, на думку дослідника, знищило могильник майже повністю ⁸.

В. Козловською розкопки проведено навкруги звуженого північно-східного кінця глинища: тут прокладено 5 котлованів і 2 траншеї, в яких виявлено 19 поховань та глинобитну площадку-вогнище. За даними дослідниці, 10 небіжчиків орієнтовано на захід, сім — на північ, два — на північний захід. Відхилення здебільш на південь та захід від зазначених сторін світу становило 15—30°. Також під час розкопок знайдено окремі речі, які не пов'язані з конкретними похованнями ⁹.

Нижче нами наведено спробу встановити опис окремих поховань згідно з наявними документами. Примітки загального характеру:

всі поховання за обрядом — трупопокладення;

із поховань 4,5—8 орієнтованих на захід — один жіночий, один поруйнований дитячий, три чоловічих ¹⁰;

два дитячі поховання — у шарі чорноземної землі. Глибина могил була від 1,29 до 1,4 м, у деяких випадках — 1 м і нижче;

намистини знайдені у п'яти похованнях, з яких два — дитячі ¹¹.

Опис індивідуальних поховань

Поховання 1. Трупопокладення. Дорослий (?) Кістяк зберігся в анатомічному порядку, відсутня лише більша частина кісток хребта та грудної клітини. Скелет випростаний на спині. Права рука витягнута, долоня притулена до стегна поверх. Ліва рука ви-

тягнута, долоня притулена до стегна знизу. Ноги випростані, зведені в колінах та ступені в ступнях. Череп дещо нахилений до лівого плеча. Розкоп 1, котлован II, пох. 1¹². У похованні знайдено окремі кальциновані кістки¹³.

Поховання 2. Чоловік, років 25—30. Головою на північ. Довжина кістяка 1,54 м. Речей не було, крім двох черепків. Глибина черепа 1,04 м¹⁴. Трупопокладення. Дорослий. Кістки не порушені (відсутні лише фаланги долоней та ступней). Скелет випростаний на спині, головою на північ (стрілка компаса). Череп на потилиці. Обидві руки витягнуті вздовж тулуба. Ноги перехрещені в ступнях (права під лівою). За слідами заступа по стінці приблизна глибина 0,7—1,0 м. Розкоп 1, котлован I, пох. 2¹⁵. Зуби нижньої щелепи всі з зубами мудрості. Потерті, особливо передні, які стерті косо. Верхня щелепа відсутня. Шви на черепі не заросли, кістки не грубі. У заповненні два фрагменти лощеного посуду.

Поховання 3. За 2—3 м на захід від пох. 2. Трупопокладення. Дитя-підліток. Збереглися кістки черепа та гомілок, які залягають в анатомічному порядку. Окремі довгі кістки помітні на схід від поховання і дещо нижче. Череп роздавлений. Ймовірно небіжчика поховано випростаним на спині. Головою орієнтований на північ (стрілка компаса). На захід у 20—30 см від ніг стоїть миска, за нею впритул горщик. На захід від черепа у 50—60 см стоїть горщик, дещо більших розмірів, ніж попередній. Весь посуд гончарний. Миска закритого типу. Горщик поруч з мискою майже такої висоти, що й миска, другий горщик дещо більший. За відбитками заступа на стінці глибина приблизно 0,7—0,8 м. Розкоп 1, котлован I, пох. 3¹⁷. Рештки немовляти, орієнтованого на північ. Череп розпався по шву. Щелепи не збереглися. Довжина решток кістяка 0,5 м. Зі східного боку за 30—36 см містилися три глиняні посудини. Проти голови — горщик, у ньому кальциновані кістки, проти тулуба — невелика миска, коло неї маленький горщик. Усі три посудини грубого виробу на колі зі слідами зрізування на денцях. Череп на глибині 0,22 м (нерозбірливо, можливо 0,82 м. — *О.П.*), ноги на глибині 0,8 м, посуд — 0,73—0,74 м¹⁸.

Поховання 4. Трупопокладення. Збереглися всі кістки. Дорослий. Скелет витягнутий на спині. Руки вздовж тіла, ноги витягнуті і зведені в ступнях. Поруч з похованням містилося глиняне вогнище. Розкоп 1, котлован II, пох. 4²⁰. У радіусі 3—4 м знаходилось вогнище. Кістяк орієнтовано на захід. Біля кістяка або під ним знайдено вуглики. Чоловік²¹.

Поховання 5. Трупопокладення. Збереглися всі кістки. Дорослий. Череп на тмені, дещо завалений на ліве плече. Руки витягнуті вздовж тулуба. Ноги витягнуті, зведені в ступнях. За відбитками заступа глибина 0,8—1,0 м. Розкоп 1, котлован II, пох. 5²². У радіусі 3—4 м знаходилось вогнище. Кістяк орієнтовано на захід. Зафіксовано пляму зеленого металічного оксиду на тазу кістяка. Чоловік²³.

Поховання 6. Трупопокладення. Відсутні кістки хребта та грудної клітини. Дорослий. Череп роздавлений. Руки вздовж тулуба, ноги витягнуті паралельно. На задньому плані (приблизно 2—3 м) — залишки вогнища, між ним та похованням — два скупчення вугілля. Вогнище розташоване на глибині 0,8—1,0 м. Розкоп 1, котлован II, пох. 6²⁴. У радіусі 3—4 м знаходилось вогнище. Кістяк орієнтовано на захід. Біля кістяка або під ним містилися вуглики. З лівого боку на грудях кістяка молодій жінки знайдено кілечко з золотого дроту із зв'язаними кінцями (на манер кілечка для підвищування раковини-каури)²⁵.

Поховання 7. Трупопокладення. Збереглися всі кістки. Дорослий. Скелет випростаний на спині. Головою орієнтований на північ з відхиленням на схід (компас). Череп дещо завалений до лівого плеча. Руки вздовж тулуба, ноги випростані паралельно. Розкоп 1, котлован II, пох. 7²⁶. У радіусі 3—4 м знаходилось вогнище. Кістяк орієнтовано на захід. Чоловік²⁷.

Поховання 8. Трупопокладення. Дитя. У радіусі 3—4 м знаходилось вогнище. Кістяк орієнтовано на захід. Біля кістяка або під ним спостерігались вуглики²⁸.

Поховання 9. Трупопокладення.

Поховання 10. Трупопокладення. Дитя. Половина 16-гранної намистини з білорожевого каміння (перепалена) знаходилась при рештках кістячка малої дитини, при якій знайдено шматочки кальцинованих кісток та вуглики. У похованні виявлено окремі кальциновані кістки²⁹.

Поховання 11. Трупопокладення. Жінка. На місці кістяка дуже молодій жінки — 46 дрібних (від 5 до 3,5 мм завширшки) плоских намистин з гострим ребром, серед них одна подвійна намистина білого скла, обтягнута золотою обкладинкою³⁰ (рис. 1, 5).

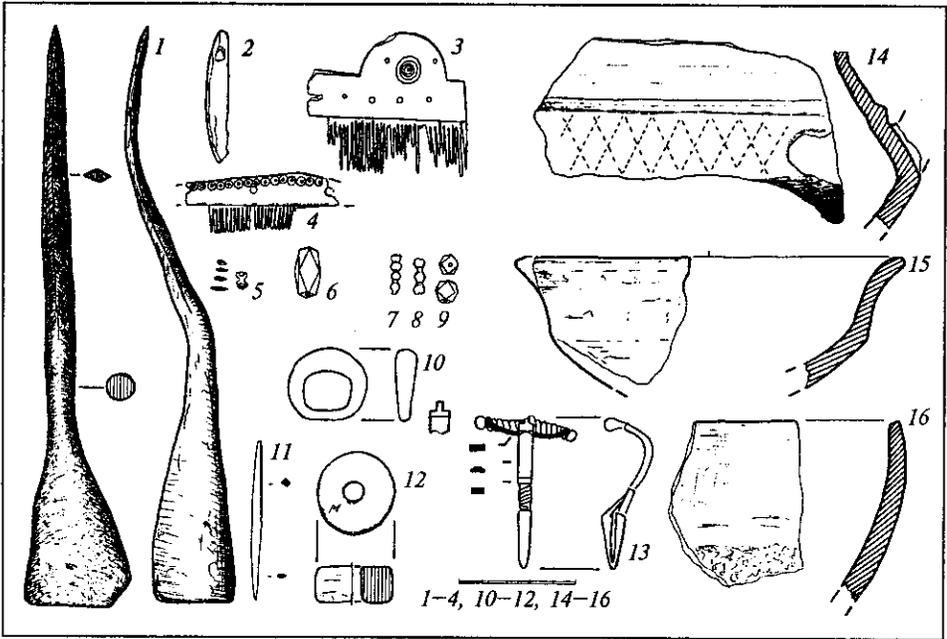

Рис. 1. Знахідки з могильника та поселення біля с. Дідівщина: 1 — наконечник залізного списа. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 33470, р 4520/147; 2 — прикраса з ікла або пазура тварини. Архів В.П. Петрова, ф. 16, № 53, креслення та масштаб за фотографією. Встановити достовірно походження речі або з могильника, або з поселення за документами неможливо; 3 — гребінець кістяний багаточасний з дзвоноподібною спинкою. Архів В.П. Петрова, ф. 16, № 53, креслення за фотографією, могильник; 4 — гребінець кістяний з рівною спинкою. Архів В.П. Петрова, ф. 16, № 53, креслення за фотографією, поселення; 5 — поховання 11, зразки намистини. Креслення зроблені за малюнками в чернетках В. Козловської (ф. 12, 40 рис. 1, а, б); 6 — поховання 13, сердолікова бусина. Креслення зроблені за малюнками в чернетках В. Козловської (ф. 12, 40 рис. 2, а, з); 7, 8 — поховання 17, намистини. Креслення зроблені за малюнками в чернетках В. Козловської (ф. 12, 40 рис. 2, а, б); 9 — поховання 18, намистини. Креслення зроблені за малюнками в чернетках В. Козловської (ф. 12, 40 рис. 2, в, з); 10 — залізна пряжка. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр ІМ 33496, р 11880, в 4520/148, можливо, могильник; 11 — шильце із заліза. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 2788, могильник; 12 — пряслице глиняне. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 36659, в 4520/146, могильник або поселення; 13 — бронзова фібула. Фонд ВУАК, № 687, ХраМ (рукопис), ч. 2, «фото на обложку», поселення; 14 — миска-ваза в уламках. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр в 4520/51, деякі з уламків мають надпис «Дідівщина, некропіль», могильник; 15 — уламок верхньої частини ліпної миски. НМІУ, Дідівщина, селище, Ч—2, II, в 4520/121, селище; 16 — горщик ліпний, фрагмент верхньої частини. НМІУ, Дідівщина, селище, Ч—2, II, в 4520/122, селище; малюнки 5—9, 13 — без масштаба

Поховання 12. Трупопокладення. Збереглися всі кістки. Дорослий. Випростаний на спині. Руки вздовж тулуба, права рука дещо зігнута. Ноги витягнуті, зведені в колінах та ступнях. Розкоп 1, котлован III, пох. 12³¹.

Поховання 13. Трупопокладення парне. Дорослий та дитина. Головами на північний захід. Скелет дорослої людини зберігся повністю. Череп на правому боці, руки вздовж тулуба, дещо розкинуті вбік, ноги паралельно. Дитя з лівої сторони. Зберігся тільки череп без нижньої щелепи.

Розкоп 1, котлован IV, пох. 13³². Молода жінка та дитина віку заміни молочних зубів на постійні. Сердолікова бусина червоно-рудуватого кольору знаходилася ззаду шийних хребців³³ (рис. 1, б). Біля лівої ноги жінки була покладена головешка, а під всім кістяком присипано вугілля. Молода жінка. Орієнтація на північ з відхиленням на 30°. Біля черепа, за 10 см на схід, череп дитини (орієнтований точно на північ). За шийними кістками жінки — довга сердолікова бусина, на місці шлунка — шматочок стопленого жовто-коричневого скла. Біля лівої гомілки, вище її на 22 см, обгоріла головина (завдовжки 17 см). Під кістяком присипано дрібними вугликами, тут

знайдено фрагмент глиняного посуду. Довжина кістяка 1,54 м. Глибина черепа 0,79 м, довжина ніг — 1,22 м ³⁴.

Поховання 14. Трупопокладення.

Поховання 15. Трупопокладення.

Поховання 16. Трупопокладення. Дорослий. Збереглися всі кістки скелета. Випростаний на спині. Череп на темені. Обидві руки вздовж тулуба. Ноги паралельно. Розкоп 1, котлован V, пох. 16 ³⁵.

Поховання 17. Трупопокладення. Дитина. Біля шиї дівчинки знаходилося 6 темно-синіх намистин — скляних пронизок завдовжки 1,9—2,2 см у вигляді 3—4 злитих разом круглих намистин ³⁶ (рис. 1, 7, 8).

Поховання 18. Трупопокладення. Молода жінка з підігнутими нагору колінами. Біля шиї знайдено 6 скляних ромбічно-гранчастих темно-синіх намистин ³⁷. Збереглися всі кістки скелету. Череп на потилиці, підтягнутий до грудей. Ліва рука — передпліччя вздовж тулуба, променева на животі, долоня на правій половині таза. Права рука — зігнута та притулена до плеча, долоня на плечі. Ноги зігнуті і поставлені колінками догори. Права дещо сильніше, стегно під кутом 90 ° щодо дна ями. Ліва дещо менше і спирається (завалена) на праву. Рівень ступней вище таза, приблизно на рівні голови. Розкоп 1, котлован VI, пох. 18 ³⁸. Молода жінка, орієнтація на північний захід. Під шийними кістками знайдено 4 темно-сині ромбічно-гранчасті намистини, ще дві такі намистини виявлено під час зачистки місця поховання (рис. 1, 9). Глибина залягання черепа 0,86 м, колін — 0,5, лівої ступні — 0,82 м ³⁹.

Поховання 19. Трупопокладення. Дорослий. Збереглися всі кістки скелету. Випростаний на спині. Череп на темені, дещо завалений на лівий бік. Ліва рука вздовж тулуба, права покладена долонею на таз. Ноги паралельно. Розкоп 1, котлован VI, пох. 19 ⁴⁰.

Вогнище. Біля глинища, із західного боку котловану II на глибині 0,69 м виявлено вогнище у вигляді круглої (діаметром 1,15 м), начерно перепаленої глини товщиною до 10 см. У північно-західному краї вогнища, за 0,3 м від центральної частини його суцільного шару перепаленої глини, констатовано декілька прошарків дрібного вугілля. Окремі вуглики та його вкраплення заповнювали майже весь квадрат. З південно-західного боку знаходилися окремі кальциновані кістки, дві половини розколотої кістки тварини і досить велика кількість черепків різного посуду. Недалеко від вогнища — фрагменти тонкостінної посудини з темно-сірою, майже чорною поверхнею, прекрасного виробу, вуглики, окремі кальциновані кістки і черепки посуду, розкидані на схід та південний схід від вогнища, на площі близько 3 × 3,5 м від нього. В деяких місцях вуглики лежали купками, а в одному місці — досить велика головешка. Приблизно за 5 м від вогнища лежав кістяк великої тварини, а поблизу неї — дві кальциновані кістки.

У південно-східному, північно-східному і північному напрямках від вогнища по радіусу за 3—4 м розташовано 5 людських кістяків, орієнтованих на захід (4, 5, 6, 7, 8, з них 1 — жіночий, 1 — поруйнований дитячий, 3 — чоловічих) ⁴¹.

Опис речей

За даними В. Козловської, у 1926 р. до НМГУ надійшли глиняні сосуди та їх фрагменти, а також уламки кістяного гребеню (за опитом жителів вони походили з глинища) ⁴².

В збірці С.В. Коршенка повідомляється, що 1926 р. до НМГУ від мешканця с. Дідівщина Т.К. Бориса надійшла колекція знахідок із зборів біля глинища — три горщики, глек, миска, 12 уламків посуду, пряслице та два залізні фрагменти. Також С.В. Коршенко засвідчує знахідку гребінця та залізного шильця під час вибирання глини ⁴³. У матеріалах В.П. Петрова наведено опис фотографій предметів, які були придбані у Т.К. Бориса, тобто тих, які описує С.В. Коршенко ⁴⁴. Серед них фрагмент глека, три горщики та дві миски, за словами мешканця села всі згадані посудини викопано в глинищі (тобто могильнику. — *О.П.*). Також В.П. Петровим наведено колекційний перелік речей з розкопок 1929 р. з музейними шифрами та їх описом (виключно уламки гончарного посуду).

Отже, підсумовуючи наявну інформацію до початку робіт у 1929 р. на могильнику до музею надійшли такі речі: глек (або його крупний фрагмент), три горщики, одна миска (друга, ймовірно, помилково віднесена В.П. Петровим із розкопок 1929 р.), пряслице та два уламки виробів із заліза.

Під час розкопок у 1929 р. крім речей з поховань В. Козловська наводять дані й про інші знахідки. В прирізці до котловину II біля самого глинища, очевидно, із зовсім зруйнованого поховання, на глибині менше 1 м знайдено залізну застібку, залізне шильце, майже цілий кістяний гребінець із залізними цвяхами. Між шильцем і гребінцем, нижче їх знаходився уламок людської кістки. На глибині 1,06—0,4 м у котловані II знайдено 2 залізні ножі, один з яких мав трохи вигнуту спинку, а другий, з рівною спинкою, був зігнутий⁴⁵. У межах розкопів у місцях поховань, починаючи з I штика, знайдено фрагменти посуду різного типу, в місцях, де поховань не було, черепки не траплялися⁴⁶.

Отже, колекцію знахідок з могильника складають речі, які були передані у 1926 р. мешканцями села, та знахідки з розкопок 1929 р. Останні складаються з предметів, які безпосередньо походять з поховань, та речей, знайдених у культовому шарі.

Опис колекції знахідок біля с. Дідівщина, що зберігається у фондах НМІУ

1. *Залізна пряжка* (ІМ 33496, р 11880, в 4520/148). Зберіглася лише рамка, яка сильно кородована. Форма калачикоподібна, в перетині округла із значним потовщенням у передній частині (рис. 1, 10). В. Козловська вказує, що в прирізці до котл. II біля самого глинища, очевидно, із зовсім зруйнованого поховання, на глибині менше 1 м знайдено залізну застібку (див. вище). Отже, можливо, йдеться про цю пряжку.

2. *Глиняне пряслице* (36659, в 4520/146). Циліндричної форми, поверхня залощена, чорно-червоного кольору (рис. 1, 12). Про пряслице згадує С.В. Коршенко, але наведений музейний номер не збігається з описаним вище.

3. *Залізне шильце* (2788). Черенок чогирикутний, голка овальна в перетині (рис. 1, 11). Знахідку шильця описує В. Козловська (див. вище).

4. *Горщик гончарний* (33381, ас 13082, р. 23256, в 4520/143)⁴⁷. Невеликих розмірів вінчик, краплеподібний відігнутий, тулуб округлий, дещо кільцеве. Поверхня сіра шерстка, верхня частина заглажена, нижня із слідами підрізки. Тісто щільне з домішками шамоту та жорстви (рис. 2, 3). У В.П. Петрова та С.В. Коршенка під цим номером за аналогічними розмірами подається горщик, який був придбаний у мешканця села Т.К. Бориса⁴⁸.

5. *Миска гончарна* закритого типу (33386, ас 13075, в 4520/145). Поверхня залощена, сірого кольору, відсутні лише частина бочка та вінчика. Тісто щільне без домішок (рис. 2, 5). У В.П. Петрова та С.В. Коршенка під цим номером за аналогічними розмірами подається миска (у фрагментах), яка придбана у мешканця села Т.К. Бориса⁴⁹.

6. *Миска гончарна* відкритого типу (33385, ас 13073, в 4320/132). Поверхня залощена зверху та шерстка знизу, світло-сірого кольору, відсутня лише частина вінчика. Тісто щільне з домішками дрібної жорстви (рис. 2, 6). У В.П. Петрова та С.В. Коршенка під цим номером за аналогічними розмірами подається миска, придбана у мешканця села Т.К. Бориса⁵⁰.

7. *Глек гончарний* — верхня частина (33384, ас 13072, в 4520/133). Під горловиною залишилися сліди від кріплення тонкої ручки. Горловина раструбоподібна, шийка вузька, стрімко переходить у випуклий тулуб. Поверхня чорна, добре залощена. Тісто без домішок (рис. 2, 4). У В.П. Петрова та С.В. Коршенка під цим номером за аналогічними розмірами подається глек, придбаний у мешканця села Т.К. Бориса⁵¹.

8. *Горщик гончарний* без денця (33382, ос 13071, в 4520/1). Поверхня темно-сірого кольору, шерстка. Верхня частина заглажена, нижня підроблена горизонтальними зрізами. Тісто щільне з домішками піску (рис. 2, 2). У В.П. Петрова та С.В. Коршенка під цим номером за аналогічними розмірами подається горщик, придбаний у мешканця села Т.К. Бориса⁵².

9. *Миска-ваза* представлена численними уламками (в 4520/51, деякі з них мають шифр «Дідівщина, некропіль») великих розмірів, біконічної форми, з ручками. У верхній частині між кільцевим виступом під вінчиком та ребром нанесено штампований орнамент у вигляді сітки. Всі уламки сильно перепалені і мають червоний колір. Тісто щільне без домішок (рис. 1, 14). Безумовно, посудина походить з розкопок В. Козловської на могильнику і, виходячи з її стану — крупні фрагменти, вторинне перепалення, безперечно, пов'язана із залишками трупопалення.

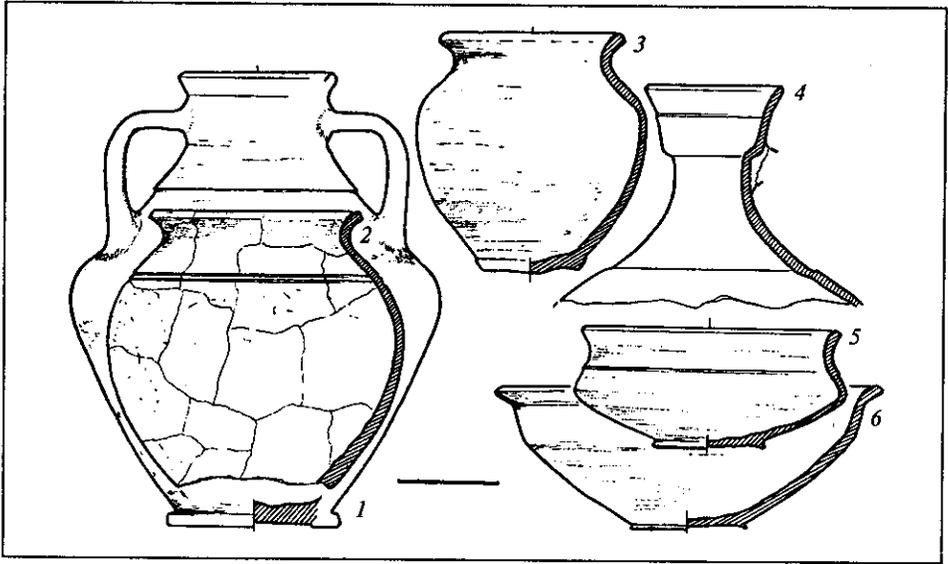

Рис. 2. Знахідки з колекції: 1 — глечик гончарний. НМІУ, колекція Дідівщина, паперова бірка «Васильковський уезд»; 2 — горщик гончарний. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 33382, ос 13071, в 4520/1, могильник, поруйновані поховання; 3 — горщик гончарний. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 33381, ас 13082, р. 23256, в 4520/143, могильник, поруйновані поховання; 4 — глечик гончарний, фрагмент верхньої частини. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 33384, ас 13072, в 4520/133, могильник, поруйновані поховання; 5 — миска гончарна закритого типу. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 33386, ас 13075, в 4520/145, могильник, поруйновані поховання; 6 — миска гончарна. НМІУ, колекція Дідівщина, шифр 33385, ас 13073, в 4320/132, могильник, поруйновані поховання

10. *Глек гончарний* (16966, № 4520, на тулубі олівцем написано «Васильків», всередині посудини паперова бірка «16966 Васильковський уезд»). Дворукий з вузькою низькою горловиною. Поверхня сірого кольору, верх заглажджений, низ із слідами горизонтальної підрізки. Тісто із незначними домішками дрібного шамоту та жорстви (рис. 2, 1). Жоден з респондентів стосовно могильника біля с. Дідівщина не повідомляє про подібний глек. Можливо, він потрапив до цієї колекції випадково і належить до могильника досить умовно.

11. *Наконечник залізного списа* (33470, р 4520/147). Лезо вузьке, довге, ромбовидне в перетині, ближче до втулки переходить у кругле. Втулка коротка, всередині збереглися два чотиригранні цвяхи для закріплення ратища, обпалені залишки якого добре помітно всередині втулки. Наконечник помітно зігнутий в двох місцях (рис. 1, 1). У жодному документі стосовно знахідок із могильника с. Дідівщина про нього не згадується. За своїми рисами він належить до озброєння давньоруського та пізньосередньовічного часу. За класифікацією давньоруської зброї такі піки датуються у межах Х—XVII ст.⁵³ Оскільки він зберігається в колекції матеріалів із с. Дідівщина, умовно цю знахідку можна пов'язувати з пам'ятками давньоруського та пізньосередньовічного часу в околиці села.

Вся інша частина колекції із шифром могильника із с. Дідівщина репрезентована виключно уламками гончарної кераміки від столового та кухонного посуду. Переважна частина з них має сліди вторинного обпалу.

Речі з могильника за архівом В.П. Петрова 1. Гребінець кістяний багаточасний з дзвоноподібною спинкою. В центрі спинки нанесено орнамент у вигляді концентричних кілець. Пластини з'єднані заклепками (рис. 1, 3)⁵⁴. За опосередкованими даними про знаходження гребенів на могильнику можна припустити, що він походить або з розкопок самої В. Козловської (котлован II), або із зборів селян на «глиниці». Найбільш певне перше, оскільки селянами були передані уламки гребеня.

Поселення біля с. Дідівщина. Синхронне могильнику поселення знаходилося дещо нижче по схилу, ближче до долини р. Ірпень (247 м за прив'язкою В. Козловської «розкоп II») на південний схід від могильника (від «розкопу I»), біля неглибокого урвища понад р. Ірпень, на його лівому березі; наскільки можливо судити за фото-

графією, описом та абрисом топозйомки, розкоп було закладено в безпосередній близькості від берега Ірпеня⁵⁵.

До проведення розкопок на лівому березі р. Ірпень та на городах кутка с. Заріччя селянами знайдені монети: з них дві срібні (Адріана та Фаустини) були придбані В. Козловською. За словами селян, тут вони відкопували печі з черенями та сводами.

За даними В. Козловської, культурний шар зафіксовано вздовж схилу першої надзаплавної тераси, біля неглибокого урвища понад Ірпенем, який тут робить круті закрути. У зрізі берегів траплялися численні знахідки. На поселенні у 1929 р. закладена розвідкова траншея за 4 м від урвища. Розмір траншеї 4×12 м, до неї з південно-західного боку прирізано площу 8×4 м. Тут відкрито рештки житла у вигляді скупчення перепаленої глини завтовшки 0,25 м та розміром $1,39 \times 1,25$ м. По краях скупчення знаходилось каміння. Із заповнення походять уламки гончарної черняхівської кераміки, залізні ножі та бронзова фібула.

Під час обстеження пам'ятки Є.О. Симоновичем встановлено довжину поселення (150—200 м) вздовж лівого берега Ірпеня та ширину (70 м). У зрізах берега річки культурний шар мав товщину близько 1,5 м. Згідно з підйомним матеріалом та колекцією знахідок 1930-х років Е.О. Симонович не відзначає знахідок давньоруського часу, але вказує на наявність ліпного посуду вельбарського типу (ельбські горщики з хрпаватою поверхнею) із розкопок⁵⁶.

В архіві В.П. Петрова зберігаються фотографії деяких речей, позначених як знахідки з Дідівщини, які з певним ступенем ймовірності можна пов'язувати з розкопками на поселенні. Крім того, збереглося фото бронзової фібули з поселення, яке було використане під час підготовки макета випуску «Хроніки археології та мистецтва». В цій публікації ми наводимо креслення, зроблені за цими фотографіями.

1. *Гребінець кістяний* (обламаній) з рівною, дещо підвищеною спинкою та короткими зубцями. Вздовж верхнього краю спинки нанесено орнамент у вигляді кіл. На поверхні помітні дві заклепки, що з'єднують пластини. За описом В.П. Петрова, гребінець складався з двох пластинок, між якими було встановлено кістяну пластину, а в ній прорізано зубці. Пластини з'єднані залізним цвяхом. Довжина виробу 6 см, ширина — 2 см⁵⁶. За записом В.П. Петрова, гребінець знайдено в рештках землянки на 2-му штику за 7,4 м від вогнища. Найбільш певні аналогії подібних форм гребенів є серед матеріалів давньоруського часу (рис. 1, 4).

2. *Прикраса з ікла* або пазура тварини. На одному з кінців просвердлено отвір для підвішування. Поверхня добре залощена⁵⁷. Встановити достовірно походження речі — з могильника або з поселення — за документами неможливо (рис. 1, 2).

3. *Бронзова фібула*. Двочастна з підв'язним приймачем, ціла з обламанною голкою. Пружина має 12 обертів, на кінцях встановлено кільця-фіксатори, спинка має два вузькі прямокутні майданчики на голівці та біля приймача. Спинка в перетині сфероподібна⁵⁸. За описом В.П. Петрова, довжина фібули 5,5 см. Знайдено її в рештках землянки на 2-му штику, за 2,39 м на схід від вогнища, біля попелу⁵⁹ (рис. 1, 13).

5. *Намистина* з темного прозорого скла круглої форми діаметром 1 см. Знайдено в рештках землянки біля вогнища, у шарі попелу з північно-східного його боку⁶⁰.

6. *Кільце* неправильної, близької до овалу форми з бронзового дроту (3 мм), з'єднане в одному місці. Знайдено на 2-му штику за 3 м на схід від купи попелу біля вогнища⁶¹.

Колекція знахідок з поселення, фонд НМІУ. Матеріали, які зберігаються в музеї, представлені виключно уламками глиняного посуду. Загалом у керамічному комплексі поселення приблизно 50 % становить ліпний посуд. Колекція дуже однорідна за ознаками — тістом, кольором поверхні, характером її обробки. Серед профільних частин — уламки горщиків з прямим або загнутим до середини вінчиком з комбінованою поверхнею (рис. 1, 16), а також фрагмент миски невеликих розмірів (рис. 1, 15). Вся кераміка знаходить паралелі серед північно-західних культур, зокрема вельбарської. Гончарний посуд вироблений або дуже добре, або зовсім погано і представлений уламками горщиків та мисок.

Таким чином, поселення та могильник черняхівської культури біля с. Дідівщина являють собою досить цікавий комплекс, який, попри певні джерелознавчі недоліки, може бути використаний більшою мірою, ніж до цього часу.

Насамперед значимим, що могильник є одним із північніших для черняхівської культури. Незважаючи на те, що під час розкопок були досліджені поховання тільки з трупопокладеннями, наявний матеріал з культового шару могильника вказує на факт

поховань з трупоспаленнями. Методика ведення розкопок, брак досвіду стосовно різних типів черняхівських трупоспалень не дозволили дослідниці задокументувати комплекси із залишками кремацій. Досліджені на могильнику біля с. Дідівщина трупоспокладення репрезентують дуже цікаві поховальні традиції. Зокрема, випадки перехрещених гомілок (пох. 2) свідчать про впливи сарматських звичаїв. Унікальне поховання жінки з прямопоставленими колінами (пох. 18) є поки що єдиним документованим випадком подібного поховання в черняхівській культурі. Схожим на нього є поховання багатой жінки з вельбарського могильника в Сковарче⁶². Цей елемент обряду добре узгоджується з вельбарським характером поселення.

Підв'язана фасетована фібула (найбільш певно Гороховський / Б16), багаточасний гребінь з дзвоноподібною спинкою (Нікітіна / Ш В26-1а), корпус овальної пряжки з потовщенням (Гороховський / серія Б) датують поселення і могильник у межах IV ст., більш за все його другою половиною⁶³. Цьому не суперечать і знахідки інших предметів характерних для зазначеного етапу культури — фрагменти амфори, намісто, а також особливості гончарної кераміки.

¹ Їх опис з інвентарними номерами зберігається в особистому фонді В.П. Петрова та ненадрукованій праці В.С. Коршенка. За В.П. Петровим (ф. 16, 53), всі речі, передані Т.К. Борисом, були викопані в глинищі ур. Дальня Понора, тобто на могильнику.

² Козловська В.С. Новіші археологічні дослідження на території Білоцерківщини // ХрАМ. — К., 1930. — С. 39—40.

³ Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты) // МИА. — 1960. — № 82. — С. 33—34.

⁴ Сымонович Э.А. Северная граница памятников черняховской культуры // МИА. — 1964. — № 116. — С. 38; рис. 10, 1—7; 7, 13; 3, 4—5).

⁵ Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. — 1983. — Вып. Д1-22. — С. 62—63. 76—78.

⁶ Кравченко Н.М. Косановский могильник (по материалам раскопок В.П. Петрова и Н.М. Кравченко в 1961—1964 гг.) // История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. — М., 1967. — С. 82; Сымонович Э.А. Новые работы в селе Черняхове // Там же. — С. 20.

⁷ Kokowski A. Das Problem der Wiederöffnung der Gräber in den Friedhöfen der Maslomecz-Gruppe (aus der Studien über die Kulturveränderungen bei den Goten während ihrer Wanderung) // *Peregrinatio Gothica III*. — Oslo, 1992. — S. 115—116.

⁸ Сымонович Э.А. Отчет о работах Средне-Днепровской экспедиции Института археологии АН СССР в 1959 // НА ІА НАНУ. — 1959/7а. — С. 40.

⁹ Козловська В.С. Могильник і селище культури полів поховань у с. Дідівщина Фастівського р-ну Білоцерківщини // Рук. Архів ІА НАНУ. — Ф. 12. — № 40; Козловська В.С. Розкопки у с. Дідівщина Фастівського району // ХрАМ. — Ч. 2. — Рукопис. НА ІА НАНУ. — Фонд ВУАК. — 687.

¹⁰ В індивідуальних описах шляхом зіставлення цих та інших свідчень вдалося атрибуувати статево належність пронумерованих поховань.

¹¹ Козловська В.С. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.

¹² Козловська В.С. Археологічні дослідження на Білоцерківщині 1929 р. Розкопки В. Козловської у с. Дідівщина, с. Ромашки і Черепина // Фотоальбом. НА ІА НАНУ. — Фонд ВУАК. — 309/22. Кожний елемент опису наведено згідно з певним джерелом, посилання на який подається в описі. Інформація або доповнює різні між собою джерела, або дозволяє встановити послідовність «редакцій» першоджерела.

¹³ Козловська В.С. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Козловська В.С. Фотоальбом. — 309/22.

¹⁶ Петров В.П. Черняхівська культура. Виписки. Малюнки. Фото // НА ІА НАНУ. — Ф. 16. — 53. — 319 с.

¹⁷ Козловська В.С. Фотоальбом. — 309/22.

¹⁸ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53.

¹⁹ Козловська В.С. Фотоальбом. — 309/22.

²⁰ Козловська В.С. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.

²¹ Козловська В.С. Фотоальбом. — 309/22.

²² Там само.

²³ Козловська В.С. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.

²⁴ Козловська В.С. Фотоальбом. — 309/22.

²⁵ Козловська В.С. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.

²⁶ Козловська В.С. Фотоальбом. — 309/22.

- ²⁷ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Козловська В.Є. Фотоальбом. — 309/22.
- ³² Там само.
- ³³ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40, рис. 1, в, г.
- ³⁴ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.
- ³⁵ Козловська В.Є. Фотоальбом. — 309/22.
- ³⁶ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40, рис. 2, а, б.
- ³⁷ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40, рис. 2, в, г.
- ³⁸ Козловська В.Є. Фотоальбом. — 309/22.
- ³⁹ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53, рис. 2, в, г.
- ⁴⁰ Козловська В.Є. Фотоальбом. — 309/22.
- ⁴¹ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.
- ⁴² Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12, 40.
- ⁴³ Коршенко С.В. Матеріали для складання карти розповсюдження культури полів погребених на території УРСР // Рукописний архів ІА НАНУ. — Ф. 12. — 47. — С. 3. Наведено інвентарні номери всіх предметів.
- ⁴⁴ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53.
- ⁴⁵ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40. Стосовно предметів, знайдених поза похованнями в інших джерелах, є повторення — під час розкопок на місці одного поруйнованого поховання знайдено кістяний гробінець та залізне шильце (Козловська В. Розкопки у с. Дідівщина... — 687), в місцяхзовсім поруйнованих поховань знайдено дві залізні застібки (Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40).
- ⁴⁶ Козловська В.Є. Могильник і селище... — Ф. 12. — 40.
- ⁴⁷ Речі з колекції мають по декілька номерів, які збереглися від різних часів їх перерестрації в музеї. Ми наводимо всі номери. Кераміка з колекції с. Дідівщина, на жаль, не завжди дозволяє з впевненістю твердити, чи дійсно вона походить з цієї пам'ятки. Крім того, іноді досить важко встановити, походить кераміка з поселення чи з могильника. Тому подаємо опис усіх цілих форм та профільних фрагментів, що зберігаються у цій колекції.
- ⁴⁸ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53, фото 3; Коршенко С.В. Матеріали... — Ф. 12. — 47. — С. 3.
- ⁴⁹ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53, фото 4; Коршенко С.В. Матеріали... — Ф. 12. — 47. — С. 3.
- ⁵⁰ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53, фото 6; Коршенко С.В. Матеріали... — Ф. 12. — 47. — С. 3.
- ⁵¹ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53, фото 2; Коршенко С.В. Матеріали... — Ф. 12. — 47. — С. 3.
- ⁵² Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53, фото 5; Коршенко С.В. Матеріали... — Ф. 12. — 47. — С. 3.
- ⁵³ Археология СССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село. — Москва, 1985. Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение. — Гл. 7. — С. 309, тип V, X—XVII вв.; Табл. 125, 15; 126, 15, 17.
- ⁵⁴ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53.
- ⁵⁵ Козловська В.Є. Про відмежування ур. «Млинок» при с. Веприк та ур. «Дальня Понора» при с. Дідівщина Фастівського р-ну // НА ІА НАНУ. — Фонд ВУАК. — 336.
- ⁵⁶ Сьмонович Э.А. Северная граница... — 1959. — С. 40; 1964. — С. 38, рис. 3, 4, 5.
- ⁵⁷ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Фонд ВУАК, № 687, ХрАМ, ч. 2, «фото на обложку».
- ⁶⁰ Петров В.П. Черняхівська культура... — Ф. 16. — 53, фото 1, а.
- ⁶¹ Там само. — Фото 1, б.
- ⁶² Там само. — Фото 1, в.
- ⁶³ Могильников В.А. Погребальный обряд культур III в. до н. э. — III в. н. э. в западной части Балтийского региона // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э. — I тысячелетии н. э. — М., 1974. — С. 155.
- ⁶⁴ Никитина Г.Ф. Гребни черняховской культуры // СА. — 1969. — № 1. — С. 159; Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V Международ. конгр. археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 44—45.

Одержано 16.07.97

**МОГИЛЬНИК И ПОСЕЛЕНИЕ
ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОЗЛЕ с. ДЕДОВЩИНА
(по материалам раскопок Валерии Козловской)**

Изучение предыдущих материалов этого памятника в сравнении их с архивными материалами показало, что информация об этом памятнике не достаточно полная и может быть дополнена из источников, которые по разным причинам не были использованы в предыдущих публикациях. Во многих случаях эти материалы дали возможность почти полностью восстановить комплексы отдельных погребений, объектов и вещей, обнаруженных при исследовании памятника. Архивные материалы, в частности, позволили детализировать особенности погребальных обрядов могильника. Все исследованные В. Козловской погребения совершены по обряду труположения. Тем не менее наличие кальцинированных костей, вторично пережженной керамики и индивидуальные находки в культовом слое могильника позволяют утверждать о том, что могильник был биритуальным по своему характеру. Среди труположений ориентация на запад и север распределена приблизительно поровну. Из особых случаев следует отметить парное погребение, погребение с перекрещенными ступнями и погребение с подогнутыми прямыми коленями.

Лепная керамика из могильника и поселения находит аналогии в северо-западных культурах, в частности вельбарской. Комплекс датированных вещей позволяет определить существование памятника в IV в. н. э., вероятнее всего во второй его половине.

O.V. Petrauskas

**A BURIAL GROUND AND SETTLEMENT OF THE CHERNYAKHOVIAN
CULTURE NEAR THE DIDIVSHCHYNA VILLAGE
(by the materials of excavations by Valeriya Kozlovska)**

The study of the previous publications about this site and comparison between them and the archival materials have shown that the information about this site is not enough complete and can be supplemented from the sources which were not used in the previous publications for various reasons. In many cases, these materials allowed one to almost completely restore the complexes of individual burials, objects, and things which were found during the research of the site. In particular, the archival materials allowed one to detail the peculiarities of funeral rites of the burial ground. All burials investigated by V. Kozlovs'ka are performed by the rite of corpse laying. Nevertheless, the presence of calcined bones, the pottery burned for the second time, and individual finds in the cultural layer of the burial ground allow us to assert that the burial ground was biritual by its character. The corpse laying orientations toward the West and the North are distributed approximately in equal parts. Between the special cases we have to note a pair burial, burial with contralateral soles, and burial with bent straight-standing laps.

The hand-made pottery from the burial ground and settlement has analogies in the Northwestern cultures, particularly in the Wielbark one. The complex of dating things allows us to determine the existence of the site in the limits of the IV century AD, very likely in its second half.

До історії стародавнього виробництва

Г.А. Вознесенская

ТЕХНОЛОГИЯ ЖЕЛЕЗООБРАБОТКИ НА ДРЕВНЕРУССКИХ ГОРОДИЩАХ ЮЖНОГО БУГА

В статье сообщается о результатах технологического изучения коллекции кузнечных изделий из раскопок древнерусских городищ в лесостепном Побужье.

Древнерусские городища X—XI вв. в лесостепном Побужье обязаны своим возникновением племенам уличей, которые мигрировали из Поднепровья под натиском печенегов. В составе Древнерусской державы уличи около двух столетий смогли противостоять постоянным угрозам кочевников, но половецкое нашествие привело к гибели большинства из них во второй половине X в. ^{1,2} Именно эти обстоятельства — внезапность гибели и кратковременность существования — позволили иметь представительную коллекцию кузнечных изделий с узкой хронологической датой X—XI вв. из раскопок П.И. Хавлюка городищ Червоное и Сажки в Немировском р-не Винницкой обл. Технологическая характеристика такой коллекции очень важна для решения вопроса о региональных различиях в производственных традициях древнерусского кузнечного ремесла, так как значительная часть южнорусских материалов, изученных нами, имела широкую дату — XI—XIII или XII—XIII вв.

Часть коллекции, о которой идет речь, изучал В.Д. Гопак. Аналитические материалы о городище Червоное он опубликовал в виде кратких итогов ³, а о городище Сажки — более подробно ⁴. Вопросы о своеобразии технологических традиций в севернорусском и южнорусском кузнечном производстве В.Д. Гопак не ставил, так как южнорусская кузнечная технология была изучена очень фрагментарно, но одно важное наблюдение он сделал: сварных ножей, характерных для Севера, не выявлено ³ (с. 100).

Из коллекции кузнечных изделий побужских городищ мы взяли на структурное исследование 16 предметов из городища Червоного и 14 — из городища Сажки. Ниже кратко изложены результаты металлографического изучения.

Городище Червоное. Изучены: 9 хозяйственных ножей, серп, тесло втульчатое, стержень — товарный полуфабрикат железа, топорик боевой (?), 3 наконечника стрел разных типов (рис. 1).

Ножи. Один экземпляр (ан. 3130) откован из кричного железа, местами слабо науглероженого, с включением длинных игол нитридов, микротвердость 170—180 кг/мм². Два экземпляра (ан. 3123, 3131) откованы из сырцового стали с неравномерным содержанием и распределением углерода, имеют феррито-перлитную структуру клинка, без следов термообработки, микротвердость 221—236, 206—254 кг/мм². Шлаковых включений мало.

Нож — ан. 3128 — откован из твердой стали (С 0,5—0,7 %). Структура клинка феррито-перлитная, мелкозернистая, без следов термообработки, микротвердость 254—322 кг/мм².

Четыре ножа (ан. 3124, 3125, 3127, 3126), откованные целиком из сырцовой стали, были термообработаны: закалка и закалка с отпуском (ан. 3126). У закаленных ножей микроструктура клинка неоднородная: от феррито-перлитной до грубого мартенсита. Микротвердость мартенсита 383—572 кг/мм². У ножа — ан. 3126 — микроструктура клинка однородная: сорбит со следами мартенситового строения, микротвердость 254—322 кг/мм².

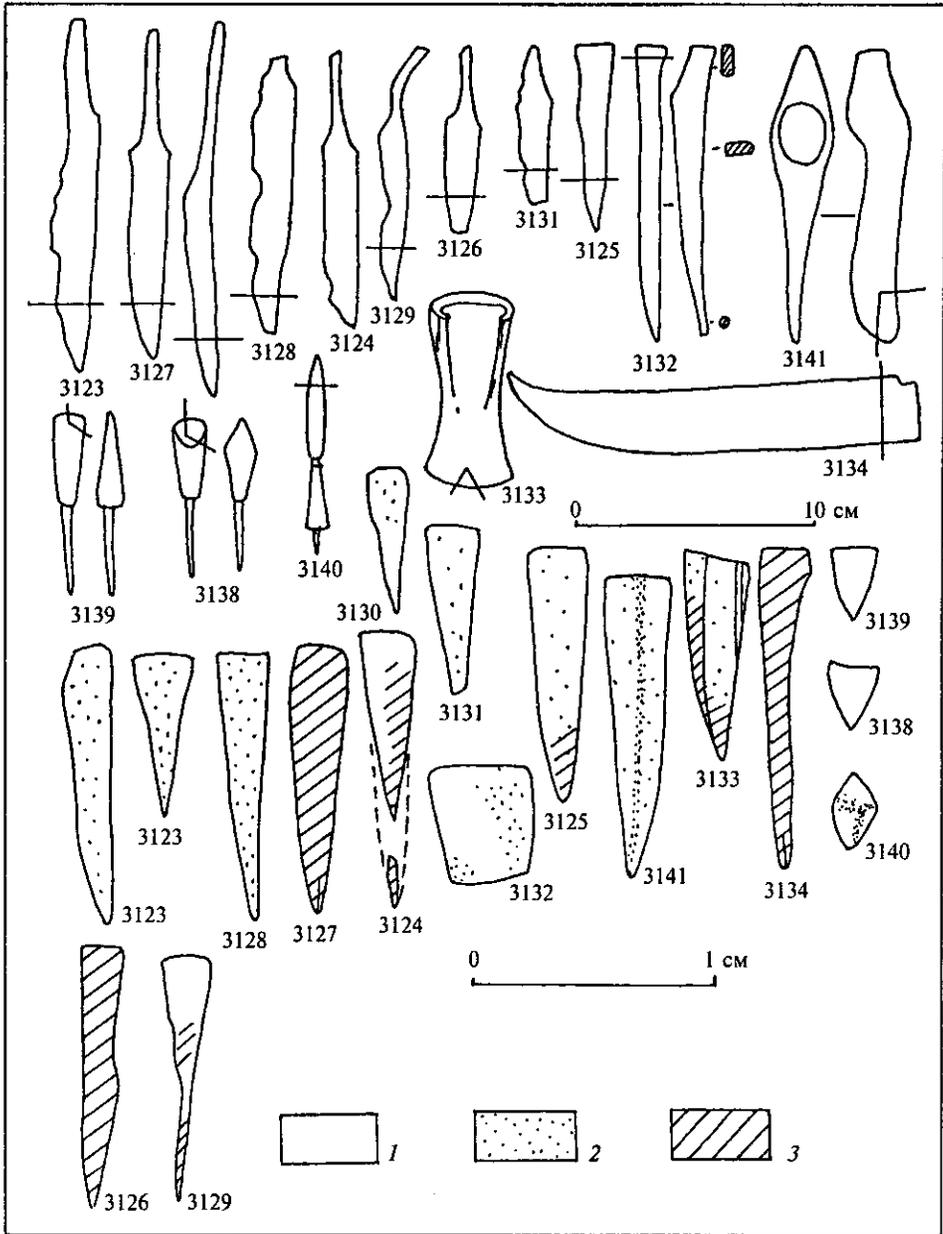

Рис. 1. Технологические схемы кузнечных изделий из городища Червоное: 1 — железо; 2 — сталь; 3 — термически обработанная сталь

Нож — ан. 3129 — откован из кричного железа; острие лезвия подвергнуто цементации с последующей закалкой клинка: микроструктура мартенсита, микротвердость 350—514 кг/мм².

Серп (ан. 3134) откован целиком из твердой стали и закален. Микроструктура поперечного сечения клинка — мартенсит, мартенсит с трооститом, микротвердость 642—824 кг/мм².

Втульчатое тесло (ан. 3133) отковано из пакетного металла (слои с феррито-перлитной структурой, науглерожность слабая, микротвердость 206 кг/мм²). Лезвие тесла подвергнуто цементации и закалено, микроструктура закаленной зоны — мартенсит, микротвердость — 572—724 кг/мм².

Железный стержень, прямоугольный в сечении, один конец которого заострен, а другой слегка сплюснен, представляет собой товарную форму железного полуфаб-

риката (ан. 3132). Стержень откован из кричного железа, местами науглероженного (С 0,1—0,5 %), структура феррито-перлитная, микротвердость 143—221 кг/мм².

Топорик проушной узколезвийный (ан. 3141) откован целиком из сырцової стали, микроструктура лезвия феррито-перлитная, мелкозернистая, содержание и распределение углерода неравномерны — от 0,3 до 0,7—0,9 %. Есть чисто ферритные зоны. Микротвердость феррита 170, перлита — 236—274 кг/мм². Следов термообработки не отмечено.

Три *черешиковых наконечника стрел* разных типов (ан. 3138—3140) откованы из кричного железа, довольно чистого в отношении шлаковых включений. В одном случае (ан. 3140) железо местами сильно науглерожено (С 0,7—0,9 %), микротвердость 236—322 кг/мм². В двух других (ан. 3138, 3139) — чистое железо, микротвердость соответственно 206, 170 кг/мм².

Таким образом, большая часть кузнечной продукции из городища Червоное представляет собой цельнометаллические конструкции, т. е. изделия ковались целиком из кричного железа или сырцової стали. В некоторых случаях разделение на кричное железо и сырцовую сталь условное, так как кричное железо в силу своей природы всегда в какой-то степени может быть науглерожено. Несомненно, к цельносталным относятся изделия, имеющие термообработанные рабочие лезвия, а также изделия с однородной микроструктурой клинка — феррито-перлитной с высоким содержанием углерода.

При изготовлении ножа (ан. 3129) и втульчатого тесла (ан. 3133) была использована операция сквозной цементации режущего острия с последующей термообработкой.

Сварных конструкций среди рассмотренных изделий не обнаружено (рис. 1).

Соотношение технологических схем в изученной коллекции (в подсчет не включаются наконечники стрел) выглядит так: цельножелезных изделий — 15 %, цельносталльных — 70, цементированных — 15 %.

Городище Сажки. Изучено 9 хозяйственных ножей, 2 топора и 3 наконечника стрел (рис. 2).

Ножи. Два клинка откованы целиком из кричного железа (ан. 3118, 3122). В обоих случаях микроструктура — феррит со следами перлита, зерно мелкое, шлаковых включений мало, микротвердость 206—221 и 170 кг/мм² соответственно. Четыре клинка — цельносталльные (ан. 3115, 3117, 3120, 3121). Микроструктура клинка (ан. 3115) — однородная, мартенсит и мартенсит с трооститом, микротвердость 420—464 кг/мм². Клинок (ан. 3117) откован из менее однородной стали: микроструктура от мелкодисперсной феррито-перлитной до мартенсито-трооститной и мелкоигльчатой мартенситной, микротвердость колеблется соответственно от 206 до 1100 кг/мм². Клинок (ан. 3120) откован из однородной твердой стали и закален. Микроструктура — мартенсит, мартенсит с трооститом, микротвердость 724—946 кг/мм². Клинок (ан. 3121) также откован из твердой стали, микроструктура феррито-перлитная, содержание углерода 0,7—0,8 %, микротвердость перлита 254—274 кг/мм², следов термообработки не отмечено.

В этой небольшой коллекции ножей из городища Сажки представлены по одному экземпляру еще три технологические схемы. Клинок (ан. 3114), откованный из железа, имеет цементированное лезвие. Микроструктура стенки клинка — феррит со следами перлита, микротвердость 181 кг/мм². Микроструктура лезвия — перлит с ферритом, содержание углерода 0,6—0,7 % микротвердость 206—221 кг/мм². Клинок (ан. 3119) откован из пакетной двуслойной заготовки: полоса кричного железа, структура мелкозернистого феррита, микротвердость 206 кг/мм² и полоса стали феррито-перлитной структуры с содержанием углерода 0,4—0,6 %, микротвердость 236—297 кг/мм². Клинок (ан. 3116) имеет наварное стальное лезвие на железную основу. Основа клинка имеет ферритную со следами перлита структуру, микротвердость 236 кг/мм². Микроструктура лезвия — мартенсит, перлит сорбитообразный с ферритом, микротвердость 383—514 кг/мм².

Топоры (2 экз.), прекрасной сохранности, узколезвийные. Большой из них (ан. 3112) имеет насквозь цементированное и закаленное лезвие. Микроструктура лезвия — мартенсит, перлит сорбитообразный, микротвердость соответственно 420—946 кг/мм², 322—350 кг/мм². Тело топора имеет феррито-перлитную структуру, перлит сорбитообразный, микротвердость 193 кг/мм².

Меньший по размерам топор (ан. 3113) имеет такую же технологию изготовления: сквозная цементация лезвия с последующей закалкой. Микроструктура лезвия —

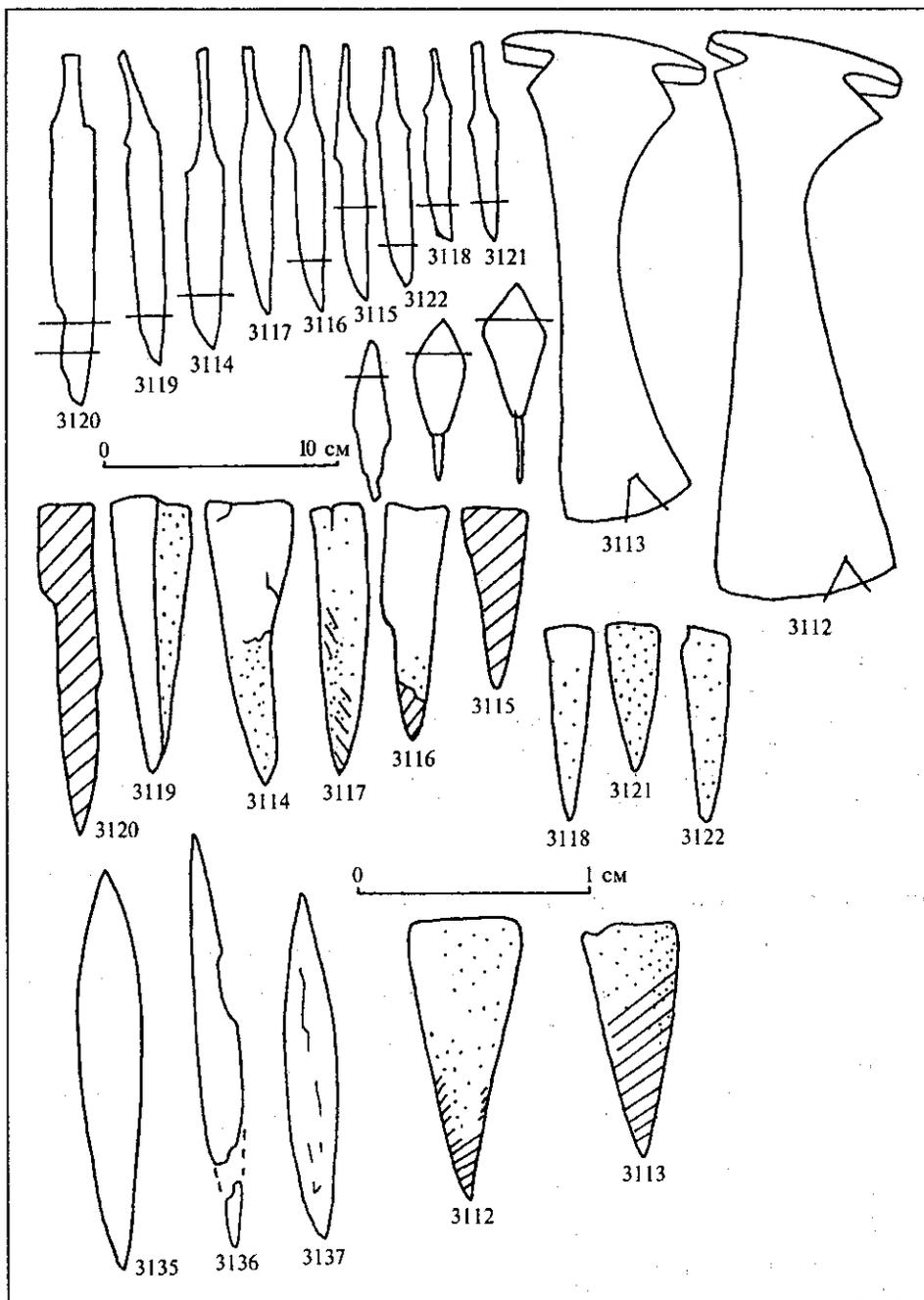

Рис. 2. Технологические схемы кузнечных изделий из городища Сажки. Условные обозначения те же, что и к рис. 1

мартенсит мелкоигльчатый, микротвердость 572—724 кг/мм². Микроструктура тела топора — перлит сорбитообразный, перлит и ферритная сетка по границам зерен. Микротвердость 350 кг/мм².

Три плоских ромбовидных *черешковых* наконечника *стрел* (ан. 3135, 3136, 3137) откованы из кричного железа, сильно загрязненного шлаком. Микротвердость соответственно 206—254, 170, 143—170 кг/мм².

Таким образом, большая часть кузнечных изделий из г. Сажки откована по простейшей технологической схеме и представляет собой цельнометаллические изделия. Как и в коллекции из городища Червоного, среди изделий из городища Сажки

отмечается операция сквозной цементации лезвий с последующей закалкой. Отмечены и другие технологические приемы, основанные на конструктивной сварке железа и стали в одном изделии, а именно: двухслойный пакет и наварка стального лезвия на железную основу ножа (рис. 2).

Для определения процентного соотношения технологических схем среди кузнечной продукции из городища Сажки были суммированы результаты данного исследования и аналогичные материалы В.Д. Гопака, причем только изделий одинакового характера (ножи, сельскохозяйственный и ремесленный инструментарий). Наконечники стрел в подсчетах не учитывались, как заведомо откованные из кричного железа без каких-либо операций по улучшению их рабочих качеств, равно как массовые некачественные изделия (гвозди, пряжки и пр.).

Распределение технологических схем среди учтенных 30-ти кузнечных изделий таково: цельножелезных — 30 %; цельностальных — 47; цементированных — 16; двухслойных — 3,5; с наварным стальным лезвием — 3,5 %.

Итак, суммируя результаты исследования, приходим к заключению, что технологическую характеристику древнерусских городищ Побужья X—XI вв. определяют прежде всего цельнометаллические конструкции. Заметна также доля изделий, при изготовлении которых использовались вторичная цементация (науглероживание рабочих частей инструментов). Конструктивная сварка железа и стали в одном изделии как основа технологической схемы встречена в единичном экземпляре. Самое главное, не обнаружена технологическая схема трехслойного пакета при изготовлении ножей, а также других изделий, которая занимает ведущее положение в кузнечной продукции Северной Руси в X—XI вв.⁵ (с. 293). Это наблюдение очень важно для определения традиционных особенностей южнорусской железообработки, которые заключаются в преимущественном использовании цельнометаллических конструкций (ковка предмета целиком из железа или стали) и сохранении древней технологической традиции цементации готового изделия или заготовки. Изученный материал полностью соответствует этой характеристике и подтверждает ее справедливость.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Инвентарные номера коллекции. Винницкий краеведческий музей

Городище Сажки			Городище Червоное		
Номер анализа		Номер изделия	Номер анализа		Номер изделия
3112	Топор	T ₃ 1721	3123	Нож	T ₃ 1674
3113	«	T ₃ 1722	3124	«	T ₃ 1675
3114	Нож	T ₃ 1701	3138	Наконечник стрелы	T ₃ 1692
3115	«	T ₃ 1702	3139	«	T ₃ 1693
3116	«	T ₃ 1703	3140	«	T ₃ 1695
3117	«	T ₃ 1704	3141	Топорик	T ₃ 1700
3118	«	T ₃ 1705			
3119	«	T ₃ 1706			
3120	«	T ₃ 1707			
3121	«	T ₃ 1708			
3122	«	T ₃ 1709			
3135	Наконечник стрелы	T ₃ 1713			
3136	«	T ₃ 1718			
3137	«	T ₃ 1720			

¹ Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яноруські старожитності. — К., 1969. — С. 156—174.

² Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР. — М., 1982. — С. 132.

³ Гопак В.Д. Технологія обробки заліза уличами в X—XI ст. // Археологія. — 1973. — № 9. — С. 99—100.

⁴ Гопак В.Д., Хавлюк П.І. Про технологію обробки заліза в уличів // Археологія. — 1973. — № 12. — С. 33—41.

⁵ Терехова Н.Н., Розанова Л.С., Завьялов Я.М., Толмачева М.М. Очерки по истории древней железообработки в Восточной Европе. — М., 1997. — 316 с.

Одержано 15.05.98

Г.О. Вознесенька

**ТЕХНОЛОГІЯ ЗАЛІЗОБРОБКИ НА ДАВНЬОРУСЬКИХ
ГОРОДИЩАХ ПІВДЕННОГО БУГУ**

Визначення технологічних особливостей ковальських виробів із південноруських городищ X—XI ст. є важливим елементом для розв'язання питань існування виробничих традицій в давньоруській металообробці. Результати дослідження ковальської продукції з городищ Червоне і Сажки (Вінницька обл.) показують, що її технологічну характеристику визначають передусім суцільнометалеві конструкції, а також використання повторної цементації готових виробів. Ці особливості властиві південноруській залізообробці загалом і були традиційними для неї у подальші століття.

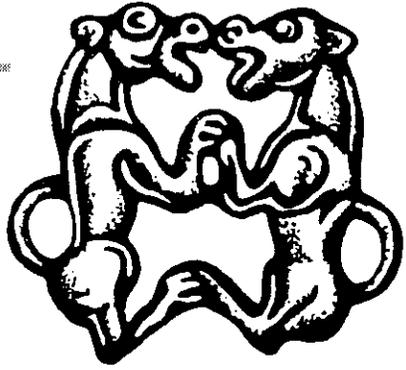
Н.А. Voznesenskaya

**TECHNOLOGY OF METAL-WORKING AT OLD RUSSIAN
SETTLEMENTS ON THE SOUTH BUG**

Determination of technological peculiarities of blacksmith's wares from Old Russian settlements of the X-XI centuries AD is an important element for solving the problems of existence of productive traditions in the Old Russian metal-working. The results of study of the blacksmith's production from the settlements of Chervone and Sazhky (Vinnytsa region) show that its technological characteristic is defined, first of all, by all-metal constructions and the use of repeated carburizing of ready-made wares. These peculiarities are generally inherent in south-Russian metal-working and are traditional for it during the subsequent centuries.

В.П. Алексеев

О «СКИФСКОМ ОРУЖИИ» НА ОЛЬВИЙСКИХ МОНЕТАХ И ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ЛУЧНИКА НА МОНЕТАХ С ИМЕНЕМ ΣΩΣΤΡΑ

В статье на основе анализа нумизматических памятников рассматриваются отношения Ольвии с местным населением в эллинистическую эпоху.

Для изучения проблемы взаимоотношений ольвиополитов и местного населения в эллинистическую эпоху исследователи использовали различные источники — от сообщений античных авторов и ольвийских декретов до антропологических наблюдений и сведений об экологических изменениях в Побужье и Приднепровье. В статье для освещения некоторых сторон данной проблемы сконцентрировано внимание на нумизматических памятниках, при этом привлечены и другие источники.

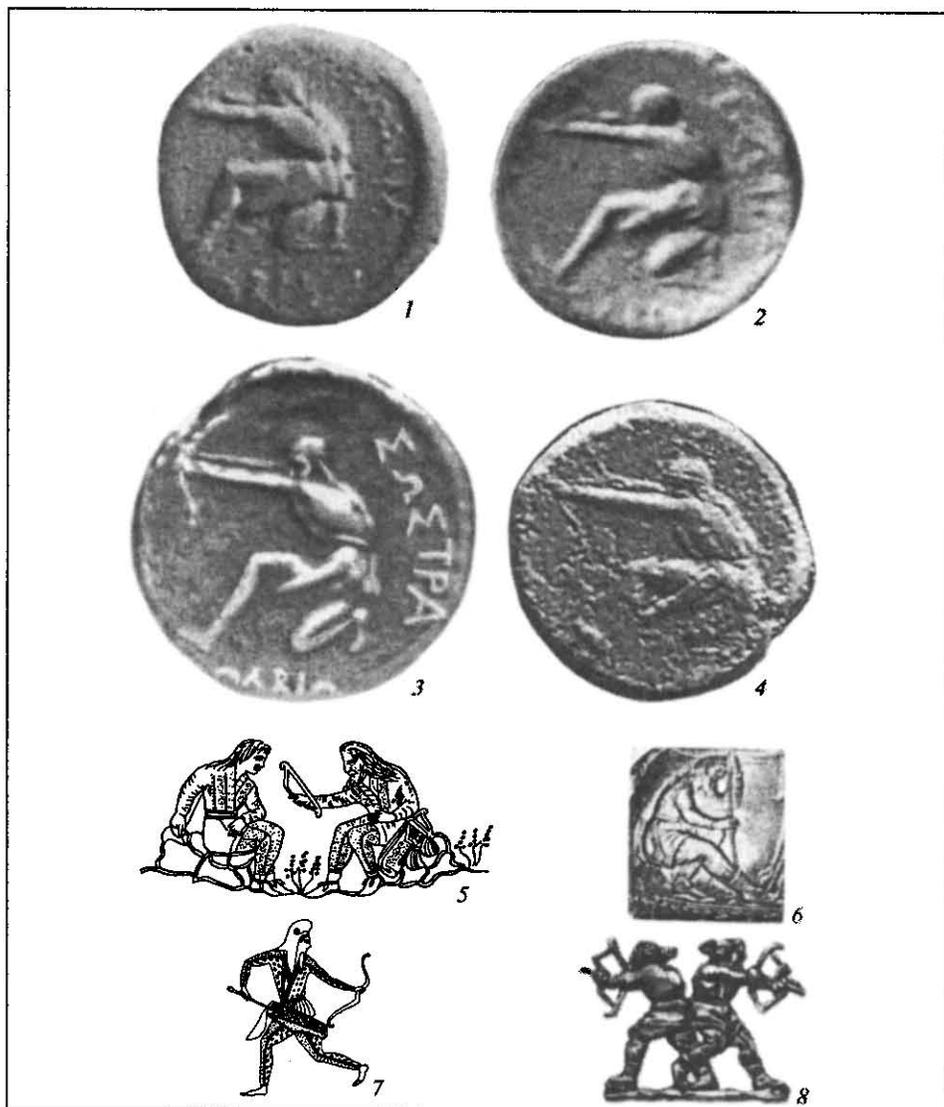
На реверсах ольвийских медных монет, чеканенных в период с последней четверти IV в. до конца III в. до н. э., изображено скифское оружие — секира и лук в горите¹. На некоторых из них лук представлен без сокиры — либо действующим (в изображении коленапреклоненной мужской фигуры, стреляющей из лука), либо уложенным в футляр². Особо следует отметить, что секира и лук в горите заняли место, которое до этого на медных монетах предназначалось для «герба» Ольвии — орла, терзающего дельфина, а также и то, что скифское оружие оставалось монетным типом на протяжении более столетия. Следовательно, эти факты свидетельствуют о том, что данное изображение имело важное значение для ольвиополитов. Однако хотя секира и лук в горите на реверсах указанных монет по материальной природе, безусловно, являются скифскими, это вовсе не означает того, что изображенное на них оружие олицетворяло обязательно скифские воинские силы. Попытаемся выяснить, что конкретно символизировало это оружие и причину его появления на монетах Ольвии в рассматриваемую эпоху.

Скифское оружие в комплекте двух видов — секиры и лука в горите — впервые появляется на так называемых борисфенах. Начало их чеканки приходится на период, близкий ко времени отражения ольвиополитами агрессии македонского войска во главе с Зопирионом — 330—325 гг. до н. э.⁴ В сообщении Юстина указывается, что отступающее войско македонян вместе с их военачальником было уничтожено скифами или гетами⁵. Вряд ли этим возможно объяснить появление изображения скифского оружия на ольвийских монетах (как знака благодарности ольвиополитов своим союзникам скифам). На протяжении большого периода времени — более 100 лет — мемориальный характер изображения скифского оружия на монетах (в том числе отчеканенных после борисфенов в последних десятилетиях III в. до н. э.⁶) не смог бы удержаться. Для разъяснения поставленных выше вопросов обратимся к некоторым этапам истории скифов в III в. до н. э.

Великая Скифия приходит в упадок примерно со второй четверти III в. до н. э.⁷ В середине того века скифы перемещаются с освоенной территории в Нижнее Приднепровье и в долины предгорья Крыма⁸. Утерянные земли скифские племена пытаются возместить набегами на античные города Северного Причерноморья⁹. Из декрета в честь Антестерия, относящегося к середине III в. до н. э., можно заключить, что превращение, в основном, добрососедских отношений ольвиополитов с варварским миром во враждебные началось еще в первой половине III в. до н. э.¹⁰ и скорее всего длилось, как полагают, до 70—60-х годов¹¹. В конце второй четвер-

ти — середины III в. до н. э. прекращает существование большинство поселений и усадеб ольвийской хоры¹². Виновником этих насильственных разрушений некоторые исследователи считают не скиров и галатов, а скифов¹³. Из второй части декрета в честь Протогена¹⁴, датированного 220—210 гг. до н. э.¹⁵ или рубежом III—II вв. до н. э.¹⁶, можно, вслед за другими авторами, заключить, что жители Ольвии не доверяли скифам и опасались их, отказав им в убежище за стенами своего полиса перед общей угрозой нашествия галатов и скиров¹⁷. Изучение исторической обстановки в рассматриваемое время привело специалистов к выводу о том, что в III в. до н. э. античные государства Северного Причерноморья, в частности Ольвия, лишились «своеобразного гаранта в системе взаимоотношений с варварским миром в лице скифской знати» и вступили в сложный период приспособления к новым условиям¹⁸. На фоне указанных исторических событий, нового характера отношений Ольвии со скифскими племенами невозможно представить, что скифское оружие на ольвийских монетах того времени являлось символом военных сил скифов или дружественного союза с ними. Противоречие очевидное, и парадоксальность ситуации заставляет предполагать, что это оружие использовалось другими этносами. Понимать запечатленные на реверсах ольвийских монет секиру и лук в горите как предметы вооружения ольвиополитов сомнительно. Легковооруженная часть пехоты Ольвии применяла, главным образом, лук и стрелы скифского типа, но основу пехоты составляли гоплиты, оружием которых были копья и мечи¹⁹. В силу этого именно данные предметы были бы изображены на монетах, а не лук и стрелы — оружие малоимущего свободного населения полиса. Поэтому наиболее вероятно, что секира и лук в горите — предметы вооружения миксэллинов²⁰. В отличие от ополчения граждан, которое собиралось только в случае войны, миксэллины постоянно в течение долгого времени охраняли хору, границу Ольвийского полиса. Вследствие того что процесс смешения эллинов с варварами особенно усилился в эллинистическую эпоху²¹ и среди варварских племен, окружавших Ольвию, преобладали скифские племена, вполне вероятно, что и примесь скифского этнического элемента в миксэллинах присутствовала в большей мере, нежели других этнических групп местного населения²².

На широком историческом фоне Н.В. Шафранская убедительно показала, что термин «миксэллины» применялся для обозначения какой-то военной группы населения²³. Полагают, что местом проживания ольвийских миксэллинов были коллективные усадьбы с элементами фортификации, служащие целям обороны²⁴. Возникнув еще в последней трети V в. до н. э., они получили широкое распространение после осады Ольвии войском Зопириона в конце IV в. до н. э.²⁵ В тот период миксэллинам было вменено в обязанность оборонять хору Ольвии. В какой-то войне Ольвия вместе с миксэллинами, как явствует из декрета Антестерия, одержала победу, вероятно в первой половине III в. до н. э.²⁶ Но уже в середине III в. до н. э. ольвиополитам пришлось подкупом, дарами ублажать военачальников миксэллинов, дабы склонить их на свою сторону в борьбе с врагом. А в конце III в. до н. э., согласно декрету в честь Протогена, миксэллины «были возвращены» неприятелем²⁷. При сравнении динамики отношений ольвиополитов и миксэллинов с очередностью выпусков медных монет Ольвии за тот же период — с 330—325 гг. до конца III в. до н. э. — устанавливается соответствующее изменение монетных типов. На первом, союзническом, этапе отношений на монетах изображалось местное божество реки — Борисфен, или Гипанид, в трактовке которого на последующих выпусках подчеркиваются этнические черты скифов²⁸ или жителей ольвийской хоры, местного населения региона, оружие скифов — секира и лук в горите. Обух секир на некоторых монетах из ранних выпусков борисфенов (I, II, и IV групп, по классификации П.О. Карышковского) трактуется декоративно в подражание обухам парадных скифских секир, исполненным в «зверином стиле» — в виде голов грифона, коня и орла²⁹. На монетах, одновременных II и III группам борисфенов, с типами Деметра в стеной короне — лучник³⁰ подчеркивается мотив защиты, а стрелок предстает одетым на некоторых монетах этой эмиссии в скифский костюм. На втором, промежуточном, этапе, в период вынужденного задабривания ольвиополитами военачальников миксэллинов дарами (которое став, как полагают, традиционной практикой³¹, имело место во второй половине III в. до н. э. до измены миксэллинов), местное божество на лицевых сторонах монет вытесняется изображениями голов эллинских богов — Геракла, Зевса, Аполлона и Деметры (230—210 гг. до н. э.), но секира и лук сохраняются на одних монетах, на реверсах других палица Геракла заменяет секиру, на третьих — остается

Нумизматические и другие памятники эллинистической эпохи: 1—4 — реверсы ольвийских монет с именем Сострата; изображения скифов: 5 — на Воронежском сосуде, 6 — на сосуде из Куль-Обы, 7 — на античной вазе, 8 — на бляшке из Куль-Обы. Источники: 1 — В.А. Анохин. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989. — Табл. V, 60; 2 — В. Pick. Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. — Berlin, 1898. — I, t. 1 — Taf. X, 1; 3 — частное собрание (Одесса); 4 — А. Подшивалов. Московский публичный и Румянцевский музеи. Нумизматический кабинет. — М., 1884. — Вып. 1. — Табл. 88а; 5 — Е.В. Черненко. Скифские лучники. — К., 1981. — С. 89. — Рис. 67; 6 — Там же. — С. 84. — Рис. 62 (первый фрагмент в нижнем ряду); 7 — Там же. — С. 134. — Рис. 93; 8 — Там же. — С. 119. — Рис. 87.

только один лук в горите или в руках лучника³². На третьем, заключительном, этапе, в период перехода миксэллинов в стан врагов Ольвии, с ее монет полностью исчезают мотивы, связанные с какими-либо представлениями местного населения.

Проведенная нами параллель и сведения, полученные из декретов Ангестерия и Протогена, указывают на важное значение миксэллинов для Ольвийского государства. Миксэллины представляли собой внушительную силу по количеству как населения³³, так и воинов — контингент боеспособных представителей мужского пола в 1500 человек (ко времени декрета Протогена). В связи с этим ольвиополитам приходилось считаться с миксэллинами, особенно в период частых военных конфликтов с варварскими племенами³⁴. Поэтому согласиться с мнением некоторых авто-

ров о миксэллинах как о зависимом населении³⁵ мы можем только отчасти. Помимо указанного выше соображения зависимое население не называют «союзниками», причем в таком официальном документе, как декрет, а предводителей их военных отрядов не задабривают подарками в надежде склонить на свою сторону. К тому же, если наше предположение о принадлежности скифского оружия миксэллинам недалеко от истины, то оружие подневольного слоя населения ольвиополиты не стали бы помещать на своих монетах. Нам представляется более приемлемым определение социального положения миксэллинов как группы населения, обладавшей личной свободой, но не имевшей политических прав³⁶, т. е. как чужеродный, изолированный от граждан полиса элемент.

Подтверждение нашей гипотезы видится в раскрытии содержания реверсной стороны ольвийских монет Деметра-лучник с надписью ΣΩΣΤΡΑ, чеканенных с конца IV в. — вначале в начале III в. до н. э.³⁷ Следует подчеркнуть, что в отношении описания внешнего вида стрелка (и связанные с этим определение его этнической принадлежности и объяснение изображения в целом) мнения специалистов расходятся. Одни полагают, что стрелок показан на монетах обнаженным (или почти таковым)³⁸, и видят в нем эллина³⁹. Другие усматривают на лучнике одежду — короткую куртку⁴⁰, скифский костюм⁴¹, а некоторые определяют стрелка по форме одеяния как скифа⁴². Тем не менее оба эти взаимно исключающие мнения оказываются верными. Согласно нашей таблице (1—4), действительно существуют монеты с лучником и именем Сострада, на некоторых мужская фигура показана обнаженной (или почти таковой — № 1), и монеты с тем же именем и лучником, но уже одетым в короткую куртку (2—4). Эта одежда почти полностью совпадает с костюмом скифов, изображенных на произведениях торевтики из различных центров Северного Причерноморья (таблица, 5, 6, 8) и на античной вазе (таблица, 7). Это короткий кожаный (или шерстяной) кафтан, туго стянутый поясом, и штаны, в одних случаях широкие, в других — узкие, плотно облегающие ноги (таблица, 5), как и на скифе, изображенном на монетах Керкинитиды.

Отмеченное совпадение усиливается родством и других существенных деталей. Так, на одной из представленных ольвийских монет длинные волосы у стрелка собраны на затылке в узел (таблица, 2), как у двух, стреляющих из луков скифов на золотой бляшке из кургана Куль-Оба (таблица, 8), на другой монете — длинные и прямые волосы спускаются ниже плеч (таблица, 4), как обычно в изображениях скифов (таблица, 5, 6), причем на данной монете на голове стрелка четко видна налобная повязка, которую обнаруживаем и у скифов (таблица, 6).

Таким образом, на тех ольвийских монетах, на которых лучник показан одетым, его фигуре присущи многие типичные черты, характеризующие этнический облик скифов. Однако видеть в этом изображении именно скифа, по нашему мнению, затруднительно по двум причинам. Во-первых, историческая обстановка конце IV — первой половины III в. до н. э., в период обращения рассматриваемых монет, свидетельствовала, как показано выше, о том, что отношения Ольвии со скифскими племенами изменились — из мирных, добрососедских, превратились во враждебные. Во-вторых, ядро скифского войска и в то время составляла конница (конные стрелки), а пехоту представляли лучники, собранные из подвластных кочевым скифам земледельческих, оседлых скифских племен⁴³. Исходя из приведенных доводов кажется невероятным, чтобы ольвиополиты на своих монетах изображали воина вражеских сил либо рядового скифского пехотинца, подневольного дружине знатных скифских всадников, а не самого представителя «царских скифов».

Интересно, что о мужской фигуре на исследуемых нами ольвийских монетах А.Н. Зограф говорит не как об изображении скифа, а только как о «стрелке в скифском костюме» и, сопоставляя этот местный мотив с посвяительной эпитафией Анаксагора Димагорова, полагает, что эти два фактора, дополняя друг друга, свидетельствуют «о существовании в Ольвии состязаний в стрельбе из лука»⁴⁴. В тех случаях, когда лучник на монетах представлен обнаженным, в нем видят ольвиополита на состязаниях в честь Ахилла Понтарха⁴⁵. Но кто же мог принимать участие в этих ольвийских агонах, будучи облаченным в скифскую одежду, да к тому же с присущими, как мы показали, скифам некоторыми типичными этническими признаками⁴⁶? Ольвиополиты только с II—I вв. до н. э., как полагают, стали заимствовать у варваров одежду, в частности плотнооблегающие шерстяные штаны и мягкие полусапожки⁴⁷.

Поэтому мы полагаем, что на тех из рассматриваемых ольвийских монет, на которых лучник представлен в скифской одежде, с длинными волосами (иногда с на-

лобной повязкой), вероятнее всего, изображен миксэллин. Представителям именно этой группы населения, как указано выше, в большой мере были присущи этнические черты скифских племен, а роль миксэллинов в военном деле Ольвии и в истории ее войн была значительной.

В эллинистическую эпоху кризис полиса был и кризисом его военных институтов. Военная опора полиса в виде гражданского ополчения, видимо, также была трансформирована, как и система полисной демократии, — формально действовали органы ее управления, но они уже наполнились другим содержанием. Дело не в терминологическом определении новой формы военной организации Ольвии — «наемничество», «военнообязанные земледельцы», — а безусловно, в констатации самого создания таковой по своей новой сути. Для содержания новых воинских формирований, оплаты службы воинов-миксэллинов, по нашему мнению, возможно и предназначались монетные выпуски, так называемые борисфены (и монеты с изображением Деметра-лучник). Рассмотрим основания для такого предположения ⁴⁸.

Археологические работы, проводимые на хоре Ольвии, на античных поселениях Бутского лимана, где находились коллективные усадьбы, принадлежавшие, как полагают, миксэллинам, показали, что среди всех обнаруженных на ней монет были почти исключительно монеты двух типов — борисфены и Деметра в стеной короне — лучник ⁴⁹. Причем, если в период с последней трети IV в. до середины III в. до н. э. интенсивность обращения указанных типов монет возрастает, то со второй половины III в. до н. э. она резко сокращается ⁵⁰. Это явление, по нашему мнению, симптоматично, так как изменение интенсивности обращения данных монет синхронно отражает перемены в отношениях Ольвии и миксэллинов. Время гибели коллективных усадеб на западном берегу лимана (около 240 г. до н. э.) ⁵¹ совпадает с временем последних выпусков борисфенов. Наша гипотеза согласуется с этими факторами и с той ролью борисфенов в денежном хозяйстве Ольвии, которую определил А.Н. Зограф и позже — П.О. Карышковский ⁵². Авторитетные нумизматы отмечают экстраординарную специфику выпусков борисфенов: обращение как денежных знаков, имевших номинальную стоимость, которая превышала их фактическую металлическую ценность; строгий контроль производства монет. Подобный характер выпусков борисфенов был вызван необычным явлением в жизни ольвиополитов, которое нами определяется как оплата воинской службы особой группы населения, специализировавшейся в этой области — миксэллинов. Финансовые возможности Ольвии в период ее расцвета — последняя четверть IV в. до н. э. — первая половина III в. до н. э., в течение которого чеканились борисфены, — были достаточно велики ⁵³, чтобы стало возможным содержать специальные военные отряды миксэллинов для охраны границ своего полиса. В период же кризиса (с середины III в. до н. э.) ольвиополиты, не имея возможности регулярно оплачивать службу миксэллинов (на что, по нашему мнению, указывает прекращение чеканки борисфенов в 240 г. до н. э.), стали отправлять, как явствует декрет Ангестерия, «дары» военачальникам отрядов миксэллинов.

Обобщим основные положения статьи. Анализ отношений ольвиополитов с местным населением и развития типологии ольвийских монет в период последняя четверть IV в. — конец III в. до н. э. не позволяет рассматривать скифское оружие на данных монетах как символ военных сил скифов (или ольвиополитов) и приводит нас к пониманию его как эмблемы вооруженных сил дружественных Ольвии миксэллинов. На одном из вариантов монетных выпусков Деметра-лучник в изображении на реверсе мужской фигуры, одетой в скифский костюм, мы видим не скифа, а миксэллина, представителя новой формы военной организации в вооруженных силах Ольвии.

Обнаруженная нами зависимость типологии борисфенов (отчасти монет Деметра-лучник), характера их обращения от содержания отношений Ольвии с миксэллинами, по нашему мнению, подтверждается следующим: оригинальностью монетных типов, отражающих различные представления местного населения о мире (и миксэллинов); находками почти исключительно только этих двух видов монет в зонах, где проживали в коллективных усадьбах миксэллины; совпадением степени интенсивности обращения данных монет в местах обитания миксэллинов с уровнем лояльности последних к ольвиополитам; прекращением чеканки борисфенов, которое приходится на время гибели коллективных усадеб миксэллинов. Вытеснение с ольвийских монет, чеканенных после борисфенов, изображений божества реки происходит в момент ухудшения отношений ольвиополитов с миксэллинами (период задабривания их дарами), а исчезновение с реверсов скифского оружия совпадает с переходом миксэллинов на сторону врагов Оль-

вии (конец III — начало II в. до н. э.). Изложенное выше позволило нам трактовать в качестве рабочей гипотезы чеканку борисфенов как специальных выпусков, предназначенных для оплаты воинской службы миксэллинов за охрану границ Ольвийского полиса.

¹ Как теперь доказано, это не боевая, а декоративно-парадная секира, служащая атрибутом военачальников каких-то подразделений скифского войска (см. *Іллінська В.А.* Скифські сокири // Археологія. — 1961. — Т. XII. — С. 46 сл.); См.: *Карышковский П.О.* Монеты Ольвии. — К., 1988. — С. 60. — Рис. 6, 10. — С. 91. — Рис. 8; *Анохин В.А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989. — Таблицы и каталог монет. — 127—215, 229—231, 243—245, 248—257.

² См. *Карышковский П.О.* Указ. соч. — С. 68, 83. — Рис. 7, 10, 11; *Анохин В.А.* Указ. соч. — Табл. V, 60, 61. — Табл. XVI, 232—236.

³ См. *Карышковский П.О.* Указ. соч. — С. 60. — Рис. 6, 1, 3, 10. — С. 66.

⁴ *Карышковский П.О.* Ольвийские «борисфены» // НСФ. — 1968. — Вып. 3. — С. 75.

⁵ *Just.* II, 3, 4; *Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. VII—I вв. до н. э. — М., 1989. — С. 151, примеч. 57.

⁶ *Карышковский П.О.* Монеты Ольвии. — С. 90—92. — С. 91. — Рис. 8.

⁷ *Полін С.В.* Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я // Археологія. — 1984. — № 45. — С. 25.

⁸ Одни исследователи полагают, что это переселение произошло под натиском сарматов с востока и гето-фракийских племен с запада (*Виноградов Ю.Г.* Указ. соч. — С. 180. См. литературу по этой версии на с. 181, примеч. 13). Другие трактуют данное явление как следствия ухудшившихся климатических условий, засухи, истощения почвы (*Полін С.В.* Вказ. праця — С. 31; *Крыжицкий С.Д.* Про вплив змін оточуючого середовища на історичний розвиток Ольвійської держави // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 20, 22).

⁹ *Артамонов М.И.* Узловые вопросы скифской истории и археологии // Тезисы пленарных и секционных доповідей. XV Наук. конф. Ін-ту археології УРСР. — Одеса, 1972. — С. 22.

¹⁰ *Виноградов Ю.Г.* Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 54, 57 стк. 13—31.

¹¹ *Виноградов Ю.А., Марченко К.К.* Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации истории // СА. — 1991. — № 1. — С. 153. Ю.Г. Виноградов полагает, что упомянутую в декрете Антестерия войну, из которой Ольвия вышла победительницей, скорее всего следует связывать с войной с каким-то варварским набегом, нежели с конфликтом с одним из понтийских греческих государств: *Виноградов Ю.Г.* Декрет в честь... — С. 68; *Он же.* Политическая история... — С. 180.

¹² *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — С. 100.

¹³ *Смирнов К.Ф.* О начале проникновения сарматов в Скифию // Проблемы скифской археологии. — М., 1971. — С. 196; *Полін С.В.* Вказ. праця — С. 27.

¹⁴ IOSPE, I², 328, стк. 5—11.

¹⁵ *Виноградов Ю.Г.* Политическая история... — С. 182, примеч. 16.

¹⁶ *Карышковский П.О.* Монеты Ольвии. — С. 93.

¹⁷ *Симоненко А.В., Лобай Б.И.* Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — К., 1992. — С. 77.

¹⁸ *Виноградов Ю.А., Марченко К.К.* Указ. соч. — С. 153.

¹⁹ *Блаватский В.Д.* Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1954. — С. 74, 75, 79.

²⁰ Считается доказанным, что это название получила группа людей, возникшая от смешанных браков эллинов с местным варварским населением: *Шафранская Н.В.* О миксэллинах // ВДИ. — 1956. — № 3. — С. 38, 45.

²¹ Там же. — С. 45.

²² Ведь еще в V в. до н. э. каллипиды, в которых видят скифское племя, жили на земле, принадлежавшей Ольвии (*Шафранская Н.В.* Указ. соч. — С. 43).

²³ *Шафранская Н.В.* Указ. соч. — С. 45—47. Другие исследователи видят в миксэллинах не насеников, а военнообязанных земледельцев (*Карышковский П.О., Клейман И.Б.* Древний город Тира. — К., 1985. — С. 74) или «зависимое военно-земледельческое население... посаженное некогда для обработки ольвийской хоры и охраны границ полиса» (*Виноградов Ю.Г.* Политическая история... — С. 183, примеч. 18).

²⁴ *Отрешко В.М.* З історії Ольвійського поліса в IV—I ст. до н. е. // Археологія. — 1982. — № 41. — С. 40—42; *Крыжицкий С.Д. и др.* Сельская округа... — С. 100.

²⁵ *Крыжицкий С.Д. и др.* Там же. — С. 124.

²⁶ *Виноградов Ю.Г.* Декрет... — С. 57.

²⁷ IOSPE, I², 323, стк. 15—20; *Виноградов Ю.Г.* Декрет... — С. 66 сл.

²⁸ *Карышковский П.О.* Ольвийские «борисфены»... — С. 67. — Табл. IV, 2—10.

²⁹ Алексеев В.П. К вопросу о семантике скифского оружия на «борисфенах» // Древнее Причерноморье / III чтение памяти проф. П.О. Карышковского. — Одесса, 1996. — С. 5,6. — Рис. 1; см. *Ditrich K. Antike Münzen aus Olbia und Pantikaraum.* — Prag, 1959. — Taf. 28.

³⁰ Карышковский П.О. Монеты Ольвии... — С. 83. О подтверждении одновременности выпуска этих монет указанным группам борисфенов см.: *Рубан В.В., Урсалов В.Н.* История денежного обращения на сельской территории Борисфениды и Ольвии догетского времени // ВДИ. — 1986. — № 4. — С. 46.

³¹ Виноградов Ю.Г. Декрет... — С. 67.

³² Карышковский П.О. Монеты Ольвии... — С. 90—92. — С. 91. — Рис. 8, 3—7; *Анохин В.А.* Указ. соч. — Табл. XVI, 229—236, 243. — Табл. XVII, 259—262.

³³ По подсчетам одних исследователей оно составляло 7500 человек (*Отреико В.М.* Указ. соч. — С. 40), по подсчетам других — 6000 (*Крыжицкий и др.* ... — С. 148).

³⁴ Виноградов Ю.Г. Декрет... — С. 67, примеч. 49.

³⁵ Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город... — С. 74; *Виноградов Ю.Г.* Политическая история... — С. 183, примеч. 18.

³⁶ Шафранская Н.В. Указ. соч. — С. 47.

³⁷ Парович М.Б. Про датування ольвійських монет із зображенням голови Тіхи // Археологія. — 1957. — Т. XI. — С. 159; *Карышковский П.О.* Из истории монетного дела Ольвии в эпоху эллинизма // МАСП. — 1962. — Вып. 4. — С. 92.

³⁸ *Murzakewicz N. Descriptio Musei Publici Odessani, Pars I, continens Numophylacium Odessanum.* — Odessae, 1841. — S. 15, N 79; *Hess A. Griechische Münzen.* — Frankfurt am Main, 1906. — S. 2, N 23; *Карышковский П.О.* Из истории монетного дела Ольвии... — С. 93; *Blaramberg J. Choix de médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia faisant partie du cabinet de Blaramberg a Odessa.* — Paris, 1822. — Pl. XV, 144.

³⁹ Карышковский П.О. Из истории монетного дела Ольвии... — С. 93.

⁴⁰ Бурачков П.О. Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на Северном берегу Черного моря. — Одесса, 1884. — Ч. 1. — Табл. VII, 152, 154 (в описании 191 с ссылкой на 123).

⁴¹ Зограф А.Н. Античные монеты // МИА. — 1951. — № 16. — С. 137.

⁴² *Lemme J. Catalogue Médailles du Bosphore Cimmerien.* — Paris, 1872. — N 91, 92; *Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии в 1902—1903 гг. // ИАК. — 1906. — Вып. 13. — С. 233. — № 6.

⁴³ Блаватский В.Д. Указ. соч. — С. 20.

⁴⁴ Зограф А.Н. Указ. соч. — С. 137; см. также: *Кубланов М.М.* Легенда о ристалище Ахилла и ольвийские агонистические праздники // ЕМИРА. — 1957. — Т. 1. — С. 266.

⁴⁵ Карышковский П.О. Из истории монетного дела Ольвии... — С. 93.

⁴⁶ В монетном деле Ольвии известны случаи вариантных трактовок монетного типа определенного номинала при одном и том же магистрате (см., напр., серебряные монеты «голова Геракла — венук» с сокращением EAN (I) (I); *Анохин В.А.* Указ. соч. — С. 110, 296—298).

⁴⁷ Цветаева Г.А. Быт. Одежда и украшения // АГСП. — 1984. — С. 236.

⁴⁸ Мы выдвигаем его только в качестве рабочей гипотезы и предлагаем вниманию специалистов свои наблюдения в надежде на то, что они могут оказаться не лишними при дальнейших изысканиях.

⁴⁹ *Рубан В.В., Урсалов В.Н.* Ольвийские монеты из античных сельскохозяйственных вилл Бугского лимана // ВДИ. — 1978. — № 3. — С. 85; *Они же.* История денежного обращения... — С. 42—46.

⁵⁰ *Рубан В.В., Урсалов В.Н.* История денежного обращения... — С. 48.

⁵¹ *Рубан В.В., Урсалов В.Н.* Ольвийские монеты... — С. 85 сл.

⁵² Зограф А.Н. Указ. соч. — С. 131; *Карышковский П.О.* Ольвийские «борисфены»... — С. 76, 82—84.

⁵³ Достаточно вспомнить о небывалой в античном мире денежной награде Каллиника, сына Евксена, в 1000 золотых, и о первом в истории города выпуске золотых статов, которые обеспечили медным борисфенам твердый курс (см. *Карышковский П.О.* Ольвийские «борисфены»... — С. 74. — Табл. 2. — С. 84; *Они же.* Монеты Ольвии... — С. 17).

Одержано 03.10.97

В.П. Алексеев

ПРО «СКИФСЬКУ ЗБРОЮ» НА ОЛЬВІЙСЬКИХ МОНЕТАХ ТА ПРО ЕТНІЧНУ ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ЛУЧНИКА НА МОНЕТАХ З ІМ'ЯМ ΣΩΣΤΡΑ

Виходячи з характеру відносин Ольвії з місцевим населенням у період остання чверть IV ст. — кінець III ст. до н. е., скифську зброю на монетах Ольвії слід розглядати як зброю, що належала мікселінам, символом їх дружніх зв'язків з громадянами цього полісу. Встановлено залежність

типології, особливого характеру випусків борисфенов, монет Деметра-лучник від соціального положення мікселінів як сторожі кордонів Ольвійського полісу і стану їх взаємовідносин з ольвіополітими. Як робоча гіпотеза запропоновано трактувати чеканку борисфенів як спеціальні випуски, що призначались для утримання загонів мікселінів.

V.P. Alekseev

ON «SCYTHIAN ARMS» ON OLBIA'S COINS AND ON ETHNIC AFFILIATION OF AN ARCHER ON COINS WITH THE NAME ΣΩΣΤΡΑ

The paper shows that Scythian arms on Olbia's coins should be considered as arms, which belong to mix-Hellenes as a symbol of their allied and friendly ties with citizens of Olbia rather than to the Scyths or citizens of Olbia, in view of the character of Olbia's relations with the local population in the period from the last quarter of the IV century BC till the end of the III century BC. On the reverse side of coins "Demeter-archer", the image of a male figure dressed in a Scythian suit is comprehended as that of a mix-Hellene, a representative of a new form of the military organization in Olbia's armed forces. The author establishes the dependence of the typology, a particular character of the issue of borysthene coins «Demeter-archer», and their turnover in the country on the social position of mix-Hellenes as guards of the boundaries of the Olbia city-state and on the condition of their interrelations with citizens of Olbia. As a work hypothesis, the author proposes to treat the coinage of borysthene coins as special issues intended for the keeping of military detachments of mix-Hellenes.

О. Колибенко

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ ЄВРЕЙСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ В ПЕРЕЯСЛАВІ РУСЬКОМУ

В статті розглянуто питання локалізації єврейського некрополя в Переяславлі Руському.

Переяславль Руський був одним з найбільших політичних, економічних та культурних центрів Русі. Це велике місто, що виникло наприкінці X ст. на броді через р. Трубіж неподалік стратегічного Зарубського броду, було збудовано на місці важливого транспортного вузла, на перехресті двох шляхів: лівобережно-дніпровської транспортної магістралі та басансько-зарубського шляху¹. Розташування на Лівобережжі р. Дніпра, у безпосередній близькості до південно-східних кордонів держави, робило Переяславль зручним пунктом транзитної торгівлі як зі Сходом, так і з Півднем. Підтвердженням цього є численні археологічні знахідки, що ілюструють пріоритетні напрями торгівлі та певною мірою її асортимент. Про розмах торговельних операцій переяславського купецтва можуть свідчити монетно-речові скарби, виявлені на території міста та в найближчій окрузі.

Наприклад, у 1912 р. неподалік с. Дениси його мешканцем Тимофієм Форостовським знайдено скарб, до складу якого входили срібні прикраси, зливков у вигляді тригранної палички (139 г) та монети: дирхеми — 5325 (402 цілих, 4923 уламки); імітація дирхемів — 5 уламків; західноєвропейські монети — 41 (13 цілих, 28 уламків); візантійські — 3 уламки міліарісіїв Іоанна Цимісія (969—976); уламок мідної «варварської» імітації міліарісія Василя II та Константина VIII (976—1025); 2 індійські X ст.; дуже поганої збереженості римська монета, очевидно, Гордіана III; а також 6 срібників Володимира Святославовича II—IV типів (1 повний переламаний екземпляр та 7 фрагментів від 5 монет) і дефектний срібник Святополка Окаянного. Загальна маса скарбу — 8 фунтів 63 золотника (3544,791 г.). Скарб захований у 20-х роках XI ст.².

© О. КОЛИБЕНКО, 2001

У тому ж 1912 р. на березі р. Трубіж вище від міста знайдено речовий скарб. До його складу входили срібні позолочені речі: набивний медальйон із зображенням св. Миколая та написом ОА ΝΙΚΟΛΑΟΕ; уламки платівок із зображеннями звірів; наверх у вигляді голови дракона; окуття вінця чаші з імітацією куфічного напису (шрифту) XI ст.³

У 1896 р. поблизу с. Вітовці Переяславського повіту (сучасне с. Поділля Баршівського р-ну Київської обл.), у маєтку поміщиці О.В. Томачинської було виявлено скарб, до складу якого входили 2 золоті персні, 29 срібних монетних гривень та 4 срібні браслети⁴.

У 1884 р. у дворі єврейської лікарні у Переяславі під час копання котловану для підвалу знайдено речовий скарб, що складався з 40 предметів, частина з яких зникла. До скарбу входили: срібний колт; 2 золоті сережки київського типу; понад 10 уламків срібних сережок київського типу; 3 золоті скроневі кільця; фрагменти срібно-го ланцюжка; скляний браслет⁵.

Не підлягає сумніву, що частину з вищенаведених прикладів можна уважати купецькими скарбами, схованими в час небезпеки. Відомо, яку роль відігравали єврейкупці в житті значних центрів Русі. В руках трансєтнічного єврейського торговельного капіталу знаходилась міжнародна торгівля Хозарії — одного з найвпливовіших сусідів Руської держави на початковому етапі її існування⁶.

Про постійне проживання євреїв на території руських міст свідчать різні джерела — давньоруські літописи, західноєвропейські хроніки, окремі топоніми. Найбільше таких відомостей збереглося стосовно столиці Русі — Києва. Це, наприклад, повідомлення літописів про пожежу у червні 1124 р., а також про пограбування у квітні 1113 р. київськими низами єврейського кварталу разом з дворами київської верхівки тисяцького Путятя Вишатича, соцьких, бояр⁷. Сюди ж слід віднести й відомі з літописів топоніми від етнічного походження — «Жидове» та «Козаре». Це були назви двох районів Києва. Перший з них знаходився біля так званих Жидівських воріт⁸. Очевидно, що свою назву ці ворота отримали від уже існуючого на час їх будівництва єврейського кварталу. Про існування єврейської громади у Києві уже в першій половині X ст. свідчать також такі джерела, як лист київських євреїв до одновірців про матеріальну допомогу для викупу з рук кредиторів Якова бар Хануки й листування іспанського візира Хасдая ібн Шафрута з хозарським царем Йосифом (954—961)⁹.

Наявність у Києві на початку XII ст. синагоги підтверджується невідомими з інших джерел додатковими даними «Истории Российской» В.М. Татищева¹⁰.

Ісаак з Чернігова згадується у праці англійського єврея Мошеса Ханессії, що жив у другій половині XII — на початку XIII ст.¹¹. Ісаак з «Русії» фігурує в найдавнішому відомому джерелі з історії англійських фінансів — «Казначейських сувоях» (1180—1182)¹².

За свідченням літопису, у Володимира на Клязьмі у липні 1174 р., після вбивства князя Андрія Юрійовича Боголюбського «і болгарі, і жидове, і всі погани... і ті більше плачуть по тобі...»¹³.

Писемні джерела не зберегли прямих вказівок на постійне проживання в Переяславі Руському євреїв. Однак це зовсім не означає, що їх тут не було. Адже й відносно Києва, що був одним з найдавніших і найбільших центрів руського єврейства, відомі лише дві вищенаведені літописні згадки 1113 та 1124 рр.

Як відомо, Володимир Мономах, що близько 20 років був переяславським князем, опанувавши у 1113 р. київський великокнязівський стіл, став проводити політику обмеження лихварства. Вона значно відрізнялась від політики його попередника Святополка Ізяславовича, що, за свідченням В.М. Татищева, «був вельми срібнолюбним і скупим, задля чого жидам багато вольностей супроти християн дав і через що багато християн торгу і ремесел було позбавлено»¹⁴.

Проте навряд чи такі дії Володимира Мономаха слід уважати «антиєврейськими», як це інколи подається в літературі¹⁵. В основі, очевидно, все-таки було намагання пом'якшити соціальні протиріччя, спричинені подальшим розвитком феодалних відносин і грабіжницькою внутрішньою політикою Святополка Ізяславовича та його бояр.

Ще у першій половині XIX ст. у Переяславі було випадково виявлено свідчення про існування тут у домонгольський час єврейського некрополя. Влітку 1835 р. під час земляних робіт на Заальтицькому форштадті, зліва від дороги на Київ, у саду міського голови переяславського купця Д.О. Нового було знайдено кам'яну надмогильну плиту з написом староеврейською мовою. Напис на плиті вказував, що вона

поставлена над узголів'ям Мортха у 4976 р. за єврейським літочисленням, тобто у 1237 р. від Різдва Христового¹⁶.

На жаль, наявні картографічні джерела (плани Переяслава першої половини XIX ст.) не дозволяють точно локалізувати місце знахідки надмогильного каменю, яке вказує на розташування єврейського некрополя домонгольського часу. Очевидно, він займає одне з невисоких піднять, що знаходились між шляхами на Київ та Заруб і давньоруським курганним некрополем в ур. Альтицьке. Нині згадана територія повністю зайнята приватними садибами.

У XVII—XIX ст. місцевість, що розміщувалася на правому березі р. Альта (навпроти дитинця й «окольного міста»), а також на правому березі р. Трубіж, нижче від міста впадіння р. Альта, називалась «Заальтицьке передмістя», «Заальтицький форштадт», «Зайльтиця»¹⁷. Останній топонім все ще вживається.

Вперше невеликі археологічні дослідження тут проведено експедицією ПХДІКС у 1981 р. На вул. Можайській знайдено обмазку глинобитної печі житла та численні уламки кераміки XI ст. Крім того, у розкопі виявлено уламки «кружальних сковорідок», які автор розкопок визначив як місцеву, до того ж архаїчну особливість, і уважав за можливе датувати їх X ст.¹⁸. На нашу думку, в зазначеному місці було знайдено залишки такої ж печі, яку виявив Р.О. Юра у 1965 р. на території «окольного міста». Жаровня, чії уламки він знайшов біля печі та у її заповненні, — входила до конструкції верхньої частини печі й використовувалась для підсушування зерна¹⁹.

Фрагменти гончарного посуду XI — першої половини XIII ст. зафіксовано також на городах приватних садиб, що виходять до правого берега р. Трубіж на вул. Літописній, та на правому березі р. Альта — на городах садиб по пров. Котовського²⁰.

В ур. Лагері на правому березі р. Трубіж, навпроти ур. Оболонь, розвідками ПХДПІ у 1995 р. виявлено кераміку XI — першої половини XII ст.²¹. Це урочище відділене від іншої території Заальтиччя сухою долиною (старим руслом р. Трубіж).

Територією Заальтицького перегорода, вздовж долини правого берега р. Трубіж, проходив важливий шлях з Переяслава до Зарубського броду. Починаючись від Альтицьких воріт, шлях ішов приблизно за напрямком сучасної вул. Можайської, оминаючи з лівого боку останцеве підвищення (ур. Вітряна гора) з давньоруським курганним некрополем в ур. Альтицьке.

Від Альтицьких воріт відходив ще один шлях, що проходив вздовж правого берега р. Альта до Києва й відповідав у загальних рисах напрямку сучасної вул. Б. Хмельницького.

Отже, в зазначеній місцевості було виявлено житлово-господарський район Переяслава Руського — одне з його передмість, що займало територію між правими берегами річок Трубіж та Альта, обмежену курганними некрополями в ур. Альтицьке та Вигон. Власне передмістя, очевидно, охоплювало значно меншу площу, розташовуючись неширокими смугами вздовж двох вищезазначених шляхів, — від районного сучасного автовокзалу на правому березі р. Альта й до ур. Лагері на правому березі р. Трубіж. За цими межами слідів давньоруського культурного шару, як і окремих матеріалів давньоруського часу, — не виявлено. Орієнтовно площа цього передгорода — до 10 га. Ще 2—3 га займало поселення в ур. Лагері.

Матеріали досліджень дозволяють віднести виникнення цього передмістя до рубежу X—XI ст., а припинення його функціонування — до середини XIII ст. разом з тим під час розкопок та розвідок не було виявлено матеріалів, що були б якимось пов'язані з перебуванням у Переяславі євреїв. Слід зазначити, що систематичні дослідження згаданої місцевості ще попереду.

Серед численних мікротопонімів з околиць Переяслава, що побутують досі, є один, який, на перший погляд, має безпосереднє відношення до зазначеної теми. Мається на увазі назва південно-західної частини високого мисоподібного виступу плато II надзаплавної тераси Дніпра, де нині розташований музей просто неба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» в ур. Гора²². Ця назва — «Єврейське кладовище» — традиційно вживається стосовно згаданої місцевості мешканцями Переяслава літнього віку. Це місце перестали використовувати як єврейський цвинтар на початку XX ст.

Взагалі для Переяслава характерна багатовікова традиція існування некрополів на одних і тих же місцях. Так, три сучасних міських переяславських кладовища (Альтицьке, Ярмаркове та Підварське) розташовані безпосередньо на територіях трьох давньоруських курганних некрополів²³.

Проте розвідковими дослідженнями співробітників ПХДІКС у 1978 та 1991 рр. було виявлено факт розташування у південно-західній частині ур. Гора, тобто на місці єврейського цвинтаря ХІХ — початку ХХ ст. давньоруського селища. Його розміри 300 × (60—80) м (2,4 га). Товщина культурного шару 0,4 м. У теперішній час площа селища зайнята городами і об'єктами музею просто неба (корчма, садиби бондаря, гребінника). Під час розвідкових досліджень на поверхні було зібрано уламки кераміки ХІ—ХІІІ ст. Селище частково перекривало матеріали черняхівського часу²⁴. Ур. Гора згадується в літописах під 1149 р.²⁵.

Наведене заперечує можливість існування на цьому місці єврейського некрополя в ХІ — першій половині ХІІІ ст. Щоправда, за кількості метрів на схід від селища, у центральній підвищеній частині ур. Гора, в 1971 р. було випадково виявлено 3 поховання (1 тілопокладення та 2 тілоспалення) черняхівського часу й залишки 15 поховань (тілопокладень) у дерев'яних колодках, які, однак, не було спеціально досліджено²⁶. Разом з тим слід мати на увазі, що в згаданій частині ур. Гора, на нашу думку, розташовувався літописний «Звіринець»²⁷.

Таким чином, виникнення єврейського некрополя в ур. Гора слід датувати досить пізнім часом — ХІХ ст. На відміну від християнських некрополів Переяслава, тут відсутня багатовікова традиція здійснення поховань на одному місці. Очевидно, єврейський некрополь Переяслава Руського знаходився поряд з його Заальтицьким передмістям. Можливо, це вказує на розміщення саме тут єврейського кварталу. Однак, безсумнівно, питання локалізації єврейського некрополя домонгольського часу в Переяславі потребує подальших широких досліджень.

¹ Колибенко О.В. Розвиток містобудівельної структури Переяслава Руського у світлі археологічних досліджень // ВКУ. — 1998. — Вип. 40. — С. 18.

² Фасмер Р.Р. Куфические монеты Переяславского клада // ИАК. — Пг., 1914. — Вип. 51. — С. 17—66, табл. 1.

³ Корзухина Г.Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1954. — С. 39.

⁴ ОАК за 1898 г. — С. 75. — Рис. 126—130.

⁵ Корзухина Г.Ф. Указ. соч. — С. 146.

⁶ Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К.: Абрис, 1999. — С. 35.

⁷ Махновець Л.Є. Літопис Руський. — К.: Дніпро, 1898. — С. 171, 180.

⁸ Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 127.

⁹ Кабанець Є. Єврейські ремінісценції в спадщині давнього Києва // Хроніка-2000. — 1998. — Вип. 21—22. — С. 32—33.

¹⁰ Татищев В.Н. История Российская: В 7 томах. — М.; Л.: Изд-во СССР, 1963. — Т. 2. — С. 129.

¹¹ Матузова В.И. Английские средневековые источники. IX—XIII вв. — М.: Наука, 1979. — С. 50.

¹² Там же.

¹³ Махновець Л.Є. Літопис Руський. — К.: Дніпро, 1989. — С. 316.

¹⁴ Там само. — С. 171, прим. 3.

¹⁵ Житецький І. Євреї на Півдні Русі // Хроніка-2000. — 1998. — Вип. 21—22. — С. 16.

¹⁶ Ляскоронский В.Г. История Переяславльской земли с древнейших времен до половины ХІІІ ст. — 2-е изд. — К., 1903. — С. 388—389; Пассек В.В. Окрестности Переяслава // Очерки России. — М., 1840. — Кн. 4. — С. 144—145; Чертеж камня с еврейской надписью, найденного в городе Переяславе на предместье (на форштате) в саду градского главы купца Дмитрия Афанасьева сына Новова в земле // НА ИА НАНУ. — Ф. 13, № 24.

¹⁷ Максимович М.А. О городе Переяславе в первоначальные времена: Собр. сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 329.

¹⁸ Савчук А.П. Отчет о полевых исследованиях 1981 г. // НА ИА НАНУ. — 1981/78. — С. 6.

¹⁹ Юра Р.А. Археологические исследования на посаде древнего Переяслава в 1965—1966 гг. // Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. — К.: Наук. думка, 1967. — Вип. 1. — С. 177—178.

²⁰ Колибенко О.В. Нові матеріали до історичної топографії околиць Переяслава Руського // Історія та культура Лівобережжя України. — К.; Ніжин: НДПІ, 1997. — С. 11.

²¹ Колибенко О.В. Археологічні дослідження в урочищі Оболонь // Переяславська земля і світ людини. — К.; Переяслав-Хмельницький: Пальміра, 1998. — С. 21.

²² Колибенко О.В., Коцур В.П. Етимологічний словник ойконімів та короткий словник топонімів Переяславщини. — Переяслав-Хмельницький, 1995. — С. 31.

²³ *Роздобудько М.В.* До проблеми заснування Переяслава // Переяславська земля і світ людини. — К.; Переяслав-Хмельницький: Пальміра, 1998. — С. 47.

²⁴ *Бузян Г.М., Буйлук М.М., Колибенко О.В., Товкайло М.Т.* Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1991 р. // НА ІА НАНУ. — 1991/211. — С. 21; *Сикорський М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н.* Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1978 г. // НА ИА НАНУ. — 1978/85. — С. 2—23.

²⁵ *Ипатьевская летопись* // ПСРЛ. — М.: Наука, 1962. — Т. 2. — Стб. 379, 381.

²⁶ *Махно Е.В., Сікорський М.І.* Новий могильник черняхівської культури у Переяславі-Хмельницькому // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 95—100.

²⁷ *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі* / І.М. Желзняк, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко, О.С. Стрижак / Під ред. О.С. Стрижака. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 62.

Одержано 25.10.2000

А. Колибенко

К ВОПРОСУ О ЛОКАЛИЗАЦИИ ЕВРЕЙСКОГО НЕКРОПОЛЯ В ПЕРЕЯСЛАВЕ РУССКОМ

Рассмотрен вопрос о локализации еврейского некрополя в Переяславе Русском. Приведены аргументы относительно того, что возникновение данного некрополя в ур. Гора следует датировать XIX в., а вопрос о локализации еврейского некрополя монгольского времени требует дальнейших широких исследований.

О. Kolybenko

ON THE QUESTION ABOUT THE LOCALIZATION OF THE JEWISH NECROPOLIS AT THE PEREYASLAV RUSSIAN TOWN

The question about the localization of the Jewish necropolis at the Pereyaslav Russian town is considered, and the arguments are given that the appearance of this necropolis in the tract of Gora should be dated by the XIX century AD. The question about the localization of the Jewish necropolis of the pre-Mongolian time requires further wide studies.

Нові відкриття і знахідки

К.Д. Смычков

НОВЫЕ МОЛИВДОВУЛЫ ВИЗАНТИЙСКОГО ХЕРСОНА

В статье рассматриваются прочтение и датировка моливдовулов средневекового Херсона.

В сводной публикации херсонских моливдовулов приведены сведения о 74 печатях, ставших известными за столетний период изучения этого раздела византийской сфрагистики¹. При ограниченном количестве херсонских печатей, являющихся ценным историческим источником, повышается значение каждого выявленного моливдовула, и поэтому представляется целесообразным дать сведения о подобных находках, хранящихся в частных собраниях.

Лицевая сторона (л. с.) (рис. 1). Крестообразная монограмма обращения к Божьей помощи (Лоран, тип V или VIII). В углах надпись:

.. — .. /Δγ — Λ.
... βοήθει [τΨσΨ] δούλψ.

Оборотная сторона (о. с.). Часть надписи на две строки:

θ/SAPX <спа>θ(αρίψ) (καί) ἄρχ -
EPCO/ <οντι X> ερτό (νος)
... βοήθει τΨσΨ δούλψ ... <βασιλικψ>² спаθαρίψ
καί ἄρχοντι Χερσῶνος

... помоги твоему рабу ... <императорскому> спафарии и архонту Херсона.

Не издан. Размер: диаметр 20 мм, толщина пластинки 3,5 мм. Диаметр кружка меньше диаметра матрицы. Сохранность хорошая.

Надпись выполнена строгим вытянутым шрифтом первой половины IX в.³. Датирующие особенности в начертании отдельных литер (бета — в монограмме с длинной чертой, ро — с заострением в верхнем левом углу), знаков сокращения (в виде наклонной прямой с изгибом вправо ее верхней части и волнообразной линии во всю строку) определяют нижнюю хронологическую границу публикуемой печати: третье — четвертое десятилетие IX в.⁴.

Особенность надписи оборотной стороны — сокращение слова «Херсῶνος» на омикрон. Сокращение этого слова в таком виде не зафиксировано в надписях изданных херсонских моливдовулов, владельцами которых были архонты города⁵.

Л. с. (рис. 2). Крестообразная монограмма обращения к Божьей помощи (Лоран, тип V или VIII). В углах надпись:

.. — С ./ .. — .. = ... βοήθει [τΨ] σΨ δούλψ.

О. с. Часть надписи в две строки:

XON <ἄρ> χον <τι>
PCO <χε> ρστό <ν(ος)>
... βοήθει τΨ σΨ δούλψ ... ἄρχοντι Χερσῶνος

... помоги твоему рабу... и архонту Херсона.

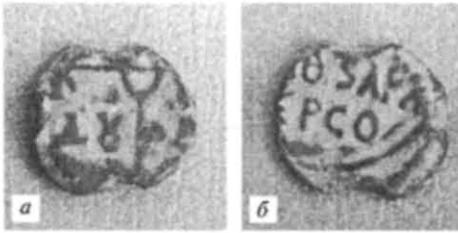

Рис. 1

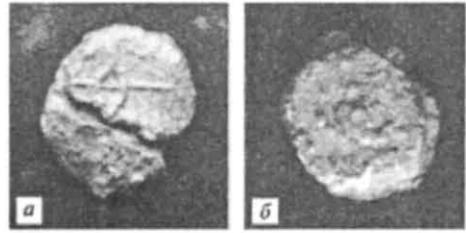

Рис. 2

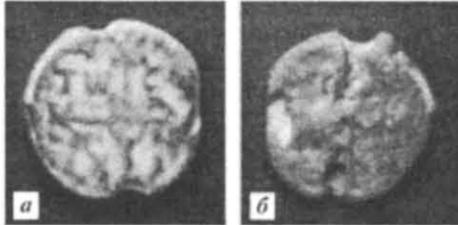

Рис. 3

Рис. 4

Размер: диаметр 20 мм, толщина пластинки 4 мм. Диаметр кружка меньше диаметра матрицы. Сохранность плохая.

Дата: первая половина IX в.

Л. с. (рис. 3). Крестообразная монограмма обращения к Божьей помощи (Лоран, тип V). В углах надпись:

TW — CW / Δγ — Λ . =
θεοτόκε βοήθει τΨ σΨ δούλψ.

О. с. Часть надписи в три строки:

+ ΓΡΗ. Ο. Γρη[γ]ο <ρ> —
. WB / СПА / <ι>ψ β (ασιλικΨ) πλα(θαρίω)
.. ΡΧ . ΝΤ / Χ <(καί) ἄ>ρχ[ο]ντ (ι) Χ — <ερσῶν (ος)>
θεοτόκε βοήθει τΨ σΨ δούλψ Γρηγορίψ
βασιλικΨ πλαθαρίψ καίἄρχοντι Χερσῶνος.

Богородица, помоги твоему рабу Григорию, императорскому спафарию и архонту Херсона.

Не издан. Размер: общий диаметр 25 мм; диаметр поля 23 мм; толщина пластинки 4 мм. Сохранность: выщерблен сверху и внизу, трещина по каналу с выпаданием металла на оборотной стороне, потерт.

Эпиграфические особенности надписи, вид монограммы позволяют датировать моливдуул 50—60-ми годами IX в.

Императорский спафарий и архонт Херсона Григорий известен по двум печатям одной матрицы, хранящимся в Эрмитаже и в коллекции Г. Закоса, датируемым И.В. Соколовой третьей четвертью IX в. ⁶. Хотя наш моливдуул и обе названные выше печати передают одни и те же имя, чин и должность, печати не могут принадлежать одному лицу, так как имеются различия не только в построении легенд и палеографии их надписей, но и в типе монограмм.

Л. с. (рис. 4). Шестиконечный крест на ступенях, по сторонам в поле — по точке. Круговая надпись, заключенная между двумя ободками из слившихся точек:

+ K... N θ..... = + κ(ύρι) [εβο] ήθ [ει τΨ σΨ δούλψ].

О. с. В ободке из слившихся точек — надпись в четыре строки, над которой расположен крестик между двумя точками:

.+.
+ ΝΙΚΗΦ / Νικηφ (όρψ)

Рис. 5

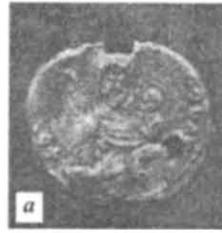

Рис. 6

. СПΑΘ / ΚΑ . < β (ασιλικΨ) > σπαϑ (αρο) κα<ν>-
 .. ΣΤΡΑΤ / < δ (ιδάτψ) (καί) > στρατ (ηγΨ)
 .. ΡCWN / < χε > ρσῶν (ος)

+ Κύριε βοήθει τΨ σΨ δούλψ Νικηφόρψ βασιλικΨ σπαθα ροκανδιδάτω καί
 στρατηγΨ Χερσῶνος.

+ Господи, помоги твоему рабу Никифору, императорскому спафарокандидату и стратигу Херсона.

Не издан. Размер: общий диаметр 25 мм; диаметр поля 21 мм; толщина пластинки 3 мм. Сохранность: щербинки на лицевой и оборотной сторонах, края погнуты.

Тип креста, помещенного на печати стратига Никифора, получил распространение во второй половине IX — первой половине X в. ⁷ Особенности шрифта и начертания литер (строгий, прямоугольный, концы букв украшены черточками, омега с петельками) ⁸, а также вид аббревиатур (в виде чуть укороченной изогнутой линии, привязанной к основанию фиты, укороченной линии у фи) ⁹ уточняют хронологические границы печати, которая может быть датирована концом IX — началом X в.

Л. с. (рис. 5). Изображение шестиконечного процветшего креста на трех ступенях. Ветви цветения поднимаются чуть выше нижнего поперечного конца. По кругу надпись:

+ ΚΕΡΟΝΘΙ ΤΩ — CΩΔΟ . Λ / = + Κ(ύρι)ε βοήθ(ε)ι τΨ σΨ δο [ύ] λ(ψ)

О. с. Надпись в пять строк:

+ ΛΕΟΝ	Λέον—
ΤΗΡ / Α / ΣΠΑ	τη β(ασιλικΨ) (πρωτο) σπα —
ΘΑΡ / ΣΤΡΑ	θαρ (ίψ) (καί) στρα —
ΤΗ / ΧΡΕC	τηγ (Ψ) Χρεc —
ΟΝΟC	όνος

+ Κύριε βοήθει τΨ σΨ δούλψ Λέοντι βασιλικΨ πρωτοσπαθαρίψ καί
 στρατηγΨ Χερτῶνοζ.

+ Господи, помоги твоему рабу Льву, императорскому протоспафарию и стратигу Херсона.

Размер: общий диаметр 23 мм; диаметр поля 20 мм. Сохранность: вертикальная трещина по каналу на лицевой стороне. Коллекция Я.В. Ступицкого.

Аналогичный экземпляр из собрания Афинского нумизматического музея И.В. Соколова датирует первой половиной — серединой X в. ¹⁰ Особенности начертания литер (чуть выпянутые, некоторые почти квадратные, омега с петельками внизу) ¹¹, знаков сокращены (в виде укороченной линии, идущей от верха строки к основанию буквы и в форме штриха, расположенного сверху и внизу строки) ¹² позволяют определить как возможную нижнюю хронологическую границу этого моливдовула: второе — третье десятилетие X в. Рассматриваемый моливдовул уточняет предложенное чтение легенд печати Афинского музея, особенностью которых является лигатура эта-гамма в слове στρατηγός, сокращение слова ΡΟΝΘΕΙ в виде ΡΟΝΘΙ, передача топонимического указания «Херсон» в форму Χρεσόνοζ, а не Κρεσόνοζ.

Как известно, византийские печати представляют интерес не только как исторические, но и как памятники искусства ¹³. В этой связи обращаем внимание на неопуб-

ликованный моливдовул с поясным изображением Богоматери типа Одигитрии, иконографическим типом печатей, не представленным до настоящего времени в сфаягистике Херсона.

Л. с. (рис. 6). Поясное изображение Богоматери Одигитрии с младенцем на левой руке передано в высоком рельефе. Богоматерь в трехчетвертном повороте со слегка склоненной головой к лику Христа, ее правая рука покоится на груди. Младенец изображен сидящим в профиль, в длинной одежде. Его лик поднят и обращен к лику Марии. Изображение выделяется тонкостью исполнения и пластичностью в передаче фигур. По кругу надпись:

+ ΘΚΕ ΔΟΥΛΨ = + θ(εοτό)κε [βοήθει τΨ σΨ] δούλψ.

О. с. В центре крестообразная монограмма имени, частично разрушенная. В левом и правом плечах креста, образуемого монограммой, сохранились литеры Θ и Ε. В углах креста надпись:

ΠΡΨ — ΤΟ / ... — . ΑΡ / = πρωτο [σπαθ] αρ (ιψ),

по кругу:

... ΤΡΑΤΙΓΨ Χ .. СΨ ... = [(καί)σ] τρατιγΨ Χ[ερ] σω[voз] + θεοτοке βοήθει τΨ σΨ δούλψ θε ... πρωтосπαθариψ και στρατηγΨ Херсωνωζ.

+ Богородица, помоги твоему рабу Фе... протоспафарию и стратегу Херсона.

Размер: общий диаметр 25 мм, диаметр поля 24 мм; толщина пластинки 2,5 мм. Сохранность: выщерблен вверху и внизу, потеря металла по каналу на оборотной стороне, сквозное отверстие.

Публикуется впервые.

С иконографической точки зрения представленное на печати изображение Богоматери и Одигитрии с младенцем на левой руке — один из вариантов широко распространенного и чтимого богородичного образа, наиболее популярного, по мнению В. Зайбта, в XI в.¹⁴ Печать может быть датирована вторым — четвертым десятилетием XI в., на что указывают погрудное объемное изображение, отсутствие надписи столбиком по сторонам изображения, шрифт¹⁵.

¹ Соколова И.В. Монеты и печати византийского Херсона. — Л., 1963. — С. 67—75, 145—171; Табл. XIV—XIX.

² Архонты Херсона в чине спафария, известные по опубликованным печатям, всегда были императорскими спафариями.

³ Соколова И.В. Указ. работа. — С. 70, 71, 73—76, 93, 95; Она же. Об эпиграфике византийских печатей VIII—IX вв. // ВВ. — 1981. — Т. 42. — С. 109, 114; *Seibt W. Die Byzantinischen Bleisiegel in Osterreich.* — Wien, 1978. — Т. 1, — № 50; S. 158—159; S. 236—237, № 107; S. 318—319, № 176; S. 322—323, № 183.

⁴ Соколова И.В. Монеты и печати... — С. 74, 76; Она же. Об эпиграфике... — С. 109, 111, 112, 114; Она же. Знак сокращения на византийских печатях VIII — первой половины X в. // ВВ. — 1986. — Т. 47. — С. 157—162, табл. I—VII, табл. 11, № 10; *Лихачев Н.П.* Моливдовулы греческого Востока / Составитель и автор комментариев канд. ист. наук В.С. Шандровская // Сер. Научное наследие. — 1991. — Т. 19. — С. 142—143, № 3; Табл. 1, XVII, № 3.

⁵ Соколова И.В. Монеты и печати... — С. 145—149, № 1—14, табл. XIV, XV; *Смычков К.Д.* Несколько неизданных печатей Херсона // ВВ. — 1989. — Т. 50. — С. 189—191.

⁶ Соколова И.В. Печати архонтов Херсона // ЗРВИ. — Белград, 1978. — Кн. 18, с. 81—91, № 9, 10; Она же. Монеты и печати византийского Херсона. — С. 75—76, 148—149, № 11—11а, табл. XV.

⁷ Соколова И.В. Монеты и печати... — С. 97, 98, 102, 170, схема X; *Seibt W. Die Byzantinischen Bleisiegel...* — S. 122—124, № 34; S. 147—148, № 43; S. 185—186, № 71; S. 325, № 184.

⁸ Соколова И.В. Монеты и печати... — С. 93—95, 99, 100.

⁹ Соколова И.В. Там же. — С. 73, 81; Она же. Об эпиграфике... — С. 108, 114; Она же. Знак сокращения... — С. 157—161, табл. IV—VI, № M-7124, M-7112.

¹⁰ Соколова И.В. Монеты и печати... — С. 156, № 34, табл. XVII; С. 170, № 34.

¹¹ Там же. — С. 93—95, 99.

¹² Соколова И.В. Знак сокращения... — С. 157, 160, 161, табл. IV—VII; Она же. О так называемой печати протевона Херсона // ВИД. — 1991. — Вып. 23. — С. 98—99.

¹³ *Банк А.В.* Геммы-стеатиты-моливдовулы // Палестинский сборник. — 1971. — Вып. 23. — С. 46—52; Она же. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. — М., 1978. — С. 115—146; *Шандровская В.С.* Византийские печати со сценой Благовещения / СГЭ. — 1982. — Вып. 47. — С. 61—63; Она же. Византийские печати со сценой Успения. Восточное

Средиземноморье и Кавказ IV—XVI вв. — Л., 1988. — С. 82—92; *Она же*. Печати представителей рода Синадинов в Эрмитаже // ВВ. — 1990. — Т. 51. — С. 174—182; *Sandrovskaja V.* Die Byzantinischen Bleisiegel als Kunstwerke. Schriften der Frühdiristlich — byzantinischen Sammlung I. — Berlin, 1982. — S. 48—55.

¹⁴ *Seibt W.* Die Darstellung der Theotokos auf Byzantinischen Bleisiegeln, besonders im 11 Jahrhundert // Studies in Byzantine Sigillography / Ed. N. Oikonomides. — Dumbarton Oaks, 1987. — S. 47—48.

¹⁵ *Соколова И.В.* Монеты и печати византийского Херсона. — С. 82—89, 93—95.

Одержано 13.06.92

К.Д. Смичков

НОВІ МОЛІВДОВУЛИ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ХЕРСОНА

Статтю присвячено одному із важливих джерел з вивчення історії та культури середньовічного Херсона — підвісним свинцевим печаткам з назвою цього міста.

Розглянуто випадкові знахідки печаток Херсона, які зберігаються у приватних колекціях. На основі аналізу наведено передбачувані датування молівдовулів, що видаються, реконструкцію і читання їхніх легенд.

K.D. Smychkov

NEW MOLYVDUVULES FROM BYZANTINE KHERSON

The paper is devoted to one of the most important sources of the study of the history and culture of medieval Kherson: suspended lead stamps with the town's name.

Occasional findings of the Kherson stamps preserved in private collections are described. The analysis carried out allows us to advance the supposed datings of the molyvdovules published and the reconstruction and interpretation of their legends.

Кравченко Н.М., Абашина Н.С.

ДОКИРИЛІВСЬКИЙ НАПИС НА ПРЯСЛИЦІ З РАНЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ОБУХІВ II

Репрезентовано дешифрування напису на пряслиці з поселення Обухів II на Київщині, що ґрунтується на схожості знаків з літерами давньогрецького алфавіту.

Відомо, що східнослов'янська редакція кирилівської писемності, яка враховувала фонетичні особливості слов'янської мови, набула завершеного вигляду на межі IX—X ст.

Завдяки свідченням Чорноризця Храбра можна виділити кілька етапів у розвитку слов'янської писемності. Поки слов'яни були язичниками, вони не мали книжок, а лічили та ворожили за допомогою «черг» і «рез», якихось зарубок та позначок, що, імовірно, були різновидом піктографічно-тамгового та рахівного письма. Згодом слов'яни почали користуватися латинськими і грецькими літерами для свого письма «без упорядкування» і так продовжували багато років ¹.

І.І. Срезневський, виходячи з уживанням надрядкових знаків у пам'ятках візантійської та слов'янської писемності, дійшов висновку, що слов'яни починаючи з VI—VII ст. стали вживати греко-слов'янське письмо й користувалися ним до IX ст. ².

Період VI—VII ст. обумовлений також значними історичними зрушеннями у житті слов'ян. Це час слов'яно-візантійських війн і пов'язаної з ними колонізації слов'янами Балканського півострова, з чого починається велике розселення слов'ян. Це знайшло відображення не лише у письмових джерелах, а й у численних археологічних пам'ятках ³. А отже, саме в той час слов'яни вступають у безпосередній контакт з носіями грецької мови.

© КРАВЧЕНКО Н.М., АБАШИНА Н.С., 2001

Безсумнівно, на певному етапі культурного розвитку слов'яни користувалися неупорядкованим письмом грецькими або латинськими літерами. «Фрейзінгенські уривки» та копії давніх текстів з Клагенфуртського рукопису підтверджують вживання слов'янами латинських літер для свого письма⁴. В Болгарії виявлено протоболгарські (тюркські) тексти, написані грецькими літерами⁵. На жаль, до нашого часу не відомі слов'янські тексти, написані грецькими літерами.

Зрозуміла обережність дослідників щодо визначення належності тих чи інших епіграфічних пам'яток до певного різновиду писемності. Разом з тим, враховуючи всю складність проблеми, в цій публікації ми репрезентуємо напис, зроблений на пряслиці, що походить з поселення Обухів II на р. Стугна (рис. 1). Пряслице було виявлено в 1972 р. на долівці напівземлянкового житла № 28 на Західній ділянці поселення. Житло за типом знахідок, серед яких є залізна пряжка, датується VI—VII ст. (рис. 2). Аналогічні комплекси відомі на поселеннях Подністров'я⁶.

Пряслице має типову для третьої чверті I тис. н. е. біконічну форму (висота 1,85 см, середній діаметр 2,2 см, діаметр торців 1,2 см, діаметр отвору 0,7 см). Зроблено з глини з домішкою дрібнозернистого піску. Випал нерівномірний, через що виріб має сірий колір з жовтуватими плямами. На обох гранях на бічній поверхні пряслиця по сірій глині досить виразно було викарбувано кілька знаків: чотири — на «верхній», два основні і ще два менш виразні — на «нижній». Це розміщення умовно розглядатиметься як «два рядки», хоч треба зважити, що на ранніх стадіях розвитку писемності написання «в рядках» не дотримувалися (рис. 3).

За графічними особливостями знаки на обухівському пряслиці не можуть бути цілком певно віднесені до якоїсь з відомих систем письма раннього середньовіччя чи більш архаїчних. Проте загальний тип графіки все ж таки дозволяє припустити, що це не тамги, не знаки, а букви, і деякі з них можуть бути зіставлені з буквами давньогрецької абетки (рис. 4). До таких слід віднести 1-й, 2-й, 4-й, 5-й, а можливо і 6-й та 7-й знаки. Відповідно їх звукове значення може бути за цим зіставленням визначено так: 1 — у (латинню — u); 2 — г (g); 4 — о (o); 5 — л (L) або п (p). Аналоги цим знакам знайдено в найдавніших пам'ятках кирилиці, ситівському написі⁷. Певні труднощі становить транскрипція 3-го знака у вигляді ламаної лінії. За кількома елементами цей знак може бути зіставлений з літерою «омега», що перейшла з грецького (візантійського) письма до кирилиці і пізніше була введена з руського алфавіту. Крім того, «ламана лінія» трапляється в архаїчній грецькій абетці як «м» (m)⁸. Цікавий і 2-й знак — невеликий прямокутний поряд з буквою «г». Якщо це самостійний знак, то подібні до нього вживалися у рунічному письмі як знак «п» (ng). 1-й знак також має близьку графему до рунічного п — «ш»⁹.

Першим звернув увагу на можливість одночасних зіставлень з давньогрецьким і рунічним письмом напису на обухівському пряслиці В.М. Даниленко. Дослідник уважав, що в основу цього напису покладено один із давньогрецьких алфавітів, але вбачав можливість використання чи впливу рун. Виходячи з цього, В.М. Даниленко запропонував дешифрування напису на пряслиці як слово «У(Н)ГОЛЬ». (Автограф В.М. Даниленко зберігається в особистому архіві Н.М. Кравченко.) Якщо це не випадкове з'єднання знаків, то, розвиваючи гіпотезу В.М. Даниленка, за якою він використав лише п'ять знаків (1-й, 2-й, 3-й та 4-й), вважаємо можливою інтерпретацію напису з шести знаків-літер, що мають читатися у такій послідовності: 4-й, 1-й, 2а-, 2-й, 3-й, 5-й. Тоді напис виглядатиме так: «ОУ(Н)ГОЛЬ».

Такому написанню знайдемо аналогію в літопису. Це — гідронім типу «ОУГОЛЬ»¹⁰. «На ОУГІЛЬ на Самарь» в 1152 р. князь Мстислав розбив половців¹¹. А під 1183 роком згадується подія на річці Орелі, яка виступає під двома назвами. Коли русичі відігнали половців і стали «на мсть нарѣцаѣмемь Ерель, его же Роусь зоветь Оуголь»¹².

Цікаво, що біля річки Буга (Південному), або Бога, назва якого означає «кривий», «рог» («угол»), жили улличі (утличі) — одне з східнослов'янських племен, яке

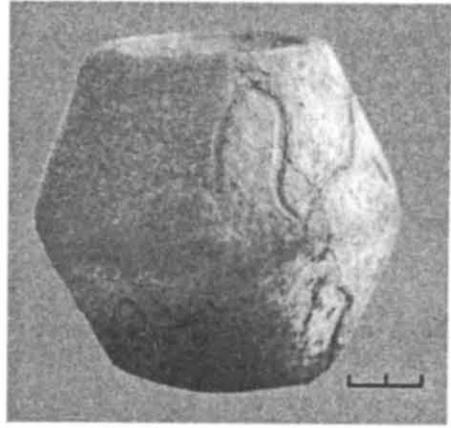

Рис. 1. Пряслице з житла 28 поселення Обухів II. Збільшене фото

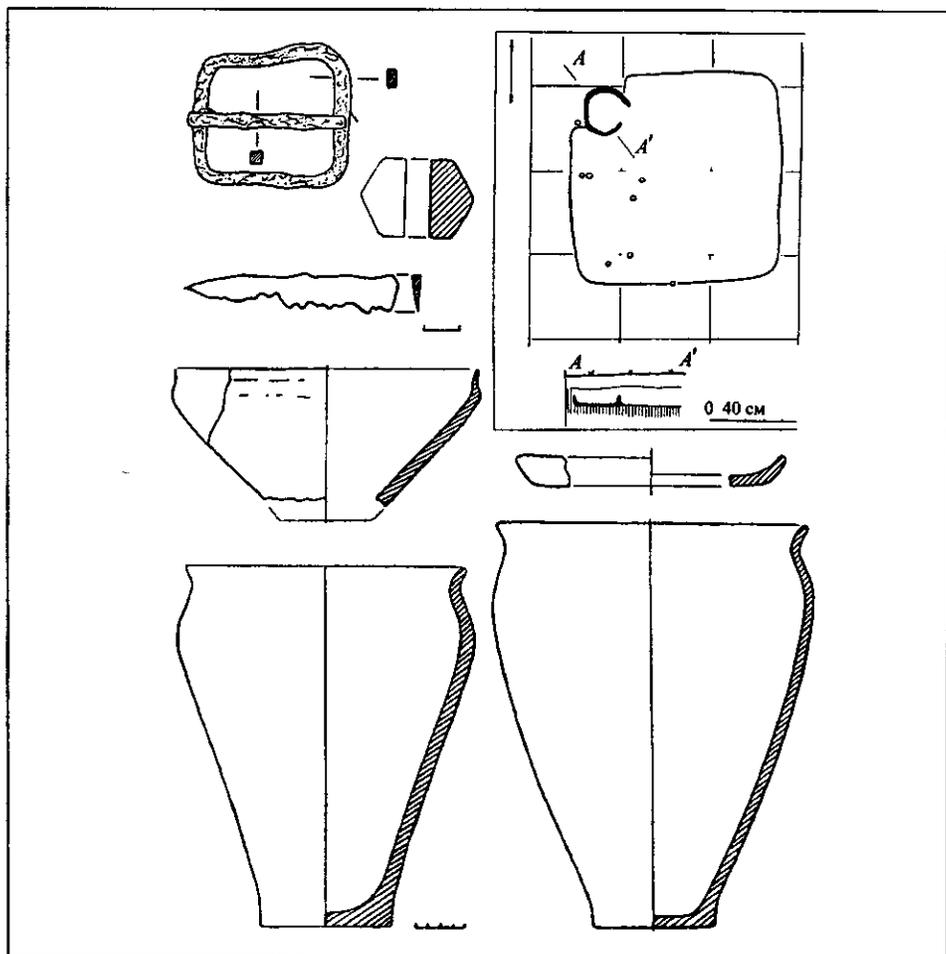

Рис. 2. Житло 28 поселення Обухів II. План, розріз печі та знахідки

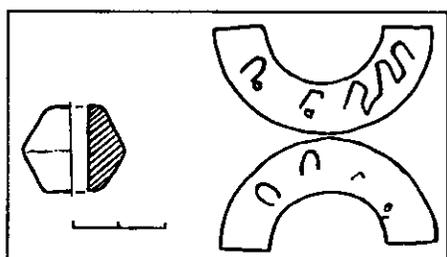

Рис. 3. Пряслице із знаками з поселення Обухів II

Рис. 4. Зображення знаків на пряслиці з поселення Обухів II

Рядок	Порядковий номер	Знаки
1	1	п.
	2 (2а)	Г
	3	~
2	4	п
	5	р
	6 (7)	~ 0

раніше мешкало біля Дніпра¹³. Племінна назва могла мати відповідника у власному імені, що було викарбувано на пряслиці, можливо, з метою ворожіння або надання якоїсь інформації, що мала особистий сенс. Як версія це тлумачення, гадаємо, має право на існування, проте остаточне дешифрування можливе лише з накопиченням епіграфічного матеріалу.

На різних предметах, насамперед пряслицях, з ранньослов'янських пам'яток (празька, пеньківська культури) відомі поодинокі знаки (хрести, трикутники, свасти-

ка, «решітка» тощо), є кілька літероподібних зображень. Такі пряслиця знайдені на поселеннях Луг I, Сенча, на пам'ятках Південного Бугу¹⁴. Слід згадати також, що окремі літери траплялися і на предметах черняхівської культури.

Питання стосовно докирилівського етапу розвитку слов'янської писемності, характеру систем письма, яким послуговувалися слов'яни, потребує ще великої збиральницької роботи. І в цьому сенсі археологічні пам'ятки східних слов'ян зберігають певну інформацію про ранні форми писемності і заслуговують на увагу дослідників.

¹ Сказание Черноризца Храбра «О письменах» // Сказание о начале славянской письменности. — М.: Наука, 1981. — С. 102.

² Срезневский И.И. Палеографические заметки // Тр. I АС. — М., 1871. — С. СХV, СХVІІІ.

³ Браїчевський М.Ю. З історії слов'яно-візантійських війн VI ст. Війна 550—551 рр. // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.; Баран В.Д. Давні слов'яни. — К.: Альтернативи, 1998. — С. 79—88.

⁴ Глокке Н.Э. Разбор языка Фрейзингенских отрывков // Изборник Киевский. — К., 1904. — С. 166—179; Сказання о начале славянской письменности. — С. 176.

⁵ Гошев И. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. — София, 1961. — С. 15—18.

⁶ Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 86—87; Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К.: Наук. думка, 1988. — С. 25—32; Русанова И.П., Тимошук Б.А. Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут. — М.: Наука, 1984. — 87 с.; Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 44—88.

⁷ Георгиев Э. Основные вопросы возникновения старославянской (староболгарской) литературы и старославянского (староболгарского) литературного языка // Славянская филология. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — Т. 1. — С. 225—242.

⁸ Истрин В.А. Развитие письма. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — С. 234—243, 260.

⁹ Там же. — С. 243—244, 247—249; Фридрих И. История письма. — М.: Наука, 1979. — С. 362.

¹⁰ Стрижак О.С. Про що розповідають географічні назви. — К., 1967. — С. 74—75, 82—86; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 58, 164.

¹¹ ПСРЛ. — 1843. — Т II. — С. 71.

¹² Там же. — С. 128.

¹³ Трубочев О.Н. О племенном названии уличи // Вопросы славян. языкознания. — 1961. — Вып. 5. — С. 186—190.

¹⁴ Березовец Д.Т. Поселение уличей на реке Тясмине // МИА. — № 108. — 1963. — С. 167—168; Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения Побужья // Раннесредневековые восточнославянские древности. — М.; Л., 1974. — С. 186, 189, 199; Терпиловський Р.В., Левченко Д.І. Слов'янське поселення середини I тис. н. е. поблизу с. Сенча в Середньому Посуллі // Полтав. археол. збірник. — 1994. — № 2. — С. 45—68.

Одержано 23.01.2001

Н.М. Кравченко, Н.С. Абашина

ДОКИРИЛЛИЧЕСКАЯ НАДПИСЬ НА ПРЯСЛИЦЕ ИЗ РАННЕСЛАВЯНСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ ОБУХОВ II

Исходя из сходства знаков, нанесенных по сырой глине на пряслице из раннеславянского поселения Обухов II с буквами древнегреческого алфавита, авторы предлагают дешифровку надписи как слово «ОУ(Н)ГОЛ». Аналогии можно найти в летописи. Это одно из наименований реки Орель, а также название восточнославянского племени уличей, проживавшего ранее на Днепре, а затем на Южном Буге. На пряслице, вероятно, нанесено имя собственное, имеющее соответствие в племенном наименовании.

Н.М. Kravchenko, N.S. Abashyna

PRE-CYRILLIC INSCRIPTION ON A SPINDLE-WHORL FROM THE EARLY SLAVIC SETTLEMENT OF OBUKHIV II

Starting from the similarity of signs drawn before baking on a spindle-whorl from an early Slavic settlement of Obukhiv II with Greek letters, the authors propose a decoding of the inscription as the word «OU(N)GOL». Analogies can be found in annals. It is one of the names of the Orel' river and is the name of the Slavic tribe of Ulychi, which lived previously on the Dnieper and then on the Southern Bug. Perhaps, it is a proper noun, which has a correspondence in the tribe name.

Л. Залізник

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ У КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ

У Національному університеті «Києво-Могилянська Академія» проводиться унікальний освітньо-науковий експеримент, суть якого полягає в поєднанні новітніх освітніх технологій з академічною наукою. Вперше в історії української освіти майбутніх археологів готують не університетські викладачі, а провідні науковці Інституту археології НАН України.

Україна має дуже давнє і надзвичайно яскраве доісторичне минуле. Події, що сталися на українських теренах у первісні часи, були підґрунтям власне української національної історії, вони суттєво вплинули на історичний процес усєї Східної Європи, а деякі з них зумовили історичні долі народів величезних обширів Євразійського континенту. Пояснюється це геополітичним місцем України на карті Європи. Усілякі новації зі стародавніх культурних центрів Середземномор'я потрапляли у Східну Європу саме через територію України. Тому наша країна znana в світі величезною кількістю різноманітних археологічних пам'яток, багато з яких унікальні за своїм культурним та науковим значенням.

Найдавніші людські істоти на сході Європейського континенту з'явилися близько 1 млн років тому саме в Україні, звідки пізніше відбулося їх розселення у північно-східному напрямку. Землеробство прийшло у Східну Європу з Балкан через Україну. Близько 6 тис. років тому з надчорноморських степів почалося розселення індоєвропейських народів. Північно-Західна Україна була батьківщиною не тільки власне українців, а й більшості слов'янських народів. З античних центрів Північного Надчорномор'я культурні впливи греко-римської цивілізації поширювалися серед первісних племен Східної Європи. Київська Русь була першою середньовічною державою регіону, історичний досвід якої став підґрунтям для державного будівництва литовців, росіян та інших східноєвропейських народів. Надзвичайне багатство археологічних пам'яток України робить її дуже привабливою для зарубіжних археологів. Адже ключі від багатьох таємниць

європейської історії лежать у культурних нашаруваннях незчисленних стоянок, городищ та курганів України.

Все це зумовлює велику потребу у фахівцях з археології, антропології, культурології первісності, музеєзнавства, охорони пам'яток історії та культури. У розвинених країнах Європи їх питома вага серед гуманітаріїв значно вища, ніж в Україні. Діючих археологів у нас близько двох сотень, що на порядок менше, ніж, наприклад, у значно біднішій на археологію Польщі і в 25 разів менше, ніж у Великобританії чи США. Причому переважна більшість фахових археологів України сконцентрована у Києві, а саме в Інституті археології НАН України. Це створює виняткові умови для підготовки фахових археологів у київських університетах. Однак науково-педагогічний потенціал столичних археологів, на жаль, майже не задіяний в університетській освіті столиці. З радянських часів академічні вчені майже не залучаються до підготовки археологів на історичних факультетах вузів.

Така ситуація з археологією в університетах України дисонує зі стандартами європейської науки та освіти. Адже саме університети є головними науковими центрами (і не тільки в галузі археології) в розвинених країнах Європи. Ще актуальнішою стає проблема розвитку археологічної науки в українських університетах через хронічні фінансові негаразди, внаслідок чого потерпає Національна академія наук України.

Варто нагадати, що в університетах Західної Європи та Америки викладають саме науковці, а не окрема професійна група викладачів. Поява останньої в радянській вищій освіті пов'язана із заснуванням Академії наук. Саме в ній були зосереджені вчені, а читання лекцій у вузах стало функцією викладачів вищої школи. Зрозуміло, виникали певні складності в поповненні академічних наукових структур талановитою молоддю, яка до того ж не завжди мала змогу отримати знання безпосередньо від їх творців.

Як відомо, перший університет Східної Європи — Києво-Могилянська Академія —

був започаткований майже чотири століття тому за зразками знаних західноєвропейських університетів. Вірність історичній традиції стала додатковим стимулом для узгодження навчальних програм НаУКМА з сучасними нормами і загальними тенденціями європейської університетської освіти, зокрема і в галузі археології та первісної історії.

Фундатором археологічної освіти в Києво-Могилянській Академії був відомий археолог Микола Чмихов. Трагічна смерть завадила першому завідувачу кафедри культурології та археології відкрити в НаУКМА магістерську програму з археології. Це сталося лише 2000 р., коли у Національному університеті «Києво-Могилянська Академія» було відкрито дворічну магістерську програму «Археологія та давня історія України», зорієнтовану на поглиблене і всебічне вивчення первісної історії людства. Завдяки спільним зусиллям Києво-Могилянської Академії та Інституту археології НАН України майбутні фахівці з давньої історії України мають унікальну можливість прослухати 30 авторських курсів лекцій провідних археологів України. Крім традиційних курсів з археології кам'яної, бронзової, скіфо-сарматської доби, античності, ранніх слов'ян, Київської Русі плануються лекції з індоевропейстики, походження слов'янських народів, археології українського козацтва, антропології, нумізматики та інших палеоісторичних дисциплін. Унікальність нової програми магістерської підготовки археологів у НаУКМА полягає в тому, що всі дисципліни читають провідні фахівці України із зазначеної проблематики. Потужний науковий

потенціал Інституту археології НАН України дозволив залучити для читання лекцій фахівців вищої кваліфікації: 7 докторів і 12 кандидатів історичних наук. Безпосереднє поєднання академічної науки з вищою освітою гарантує високий рівень знань майбутніх фахівців з археології та давньої історії і відкриває нові перспективи для пошуку та залучення здібної молоді до старіючої академічної науки.

Програма навчання магістрів історії за спеціалізацією «Археологія та давня історія України» скерована на підготовку фахівців вищої кваліфікації, готових до захисту кандидатської дисертації після дворічної аспірантури. Випускник магістратури отримує диплом магістра історії зі спеціалізацією «Археологія та давня історія». Він матиме змогу працювати в установах, що відповідають його спеціальності «магістр історії»: науково-дослідних інститутах, музеях, регіональних центрах археології та охорони пам'яток історії та культури, а також викладати у середній та вищій школі історичні дисципліни, бути референтом чи науковим консультантом з широкого кола питань історії, археології, культури, працювати у відділах історії та культури газет, журналів, у культурних представництвах за кордоном тощо.

Безпрецедентне поєднання наукового потенціалу академічного інституту з новими освітніми технологіями столичного університету дозволить готувати висококваліфікованих українських археологів. Досвід такого експерименту може бути корисним у складній справі трансформації української освіти та академічної науки.

Одержано 25.02.2001

А.А. Матвієнко

ЛИСТ М.І. ДРАГОМИРОВА
ДО В.Б. АНТОНОВИЧА

У відділі рукописів Національної бібліотеки НАН України ім. В.І. Вернадського зберігаються кілька листів видатного представника військової думки другої половини XIX ст. генерала Михайла Драгомирова до відомого українського історика Володимира Антоновича.

Народився М. Драгомиров 9 листопада 1830 р. * у невеликому хуторі поблизу м. Конопот Сумської обл. Початкову освіту одержав у Конопотському повітовому училищі **. Військову освіту розпочав у Дворянському полку ***. Після кількох років стройової служби вступив до Петербурзької військової академії Генерального штабу, яку скінчив у 1856 р. із золотою медаллю. Ім'я М. Драгомирова було занесено на мармурову дошку як одного з видатних випускників академії. Звідси починається його багатогранна діяльність як воєначальника, вченого, педагога, письменника, адміністратора.

Учасник багатьох походів, славетний герой російсько-турецької війни 1877—1878 рр., професор, потім начальник військової академії Генерального штабу, командуючий військами Київської військової округи, нарешті, Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор, на посаді якого він немало зробив для розвитку просвіти та культури в Україні, — ось неповний перелік його діяльності.

Ім'я Драгомирова було широко відоме не тільки в Росії, а й за кордоном. Його військові твори перекладалися на іноземні мови і користувалися великою популярністю в Західній Європі.

За значний внесок у розвиток воєнної науки протягом понад 50 років М. Драгомирова було обрано почесним членом ряду наукових інститутів в Росії та за кордоном, зокре-

ма почесним членом Московського та Київського університетів, почесним членом Михайлівської артилерійської академії та почесним віце-президентом військової академії Генерального штабу в Петербурзі, почесним членом шведсько-норвезької військової академії у Стокгольмі. В 1902 р. за сприяння в спорудженні Київського політехнічного інституту М. Драгомирову було оголошено подяку царя.

На честь героїчної участі в російсько-турецькій війні генерала було обрано почесним громадянином м. Систо (тепер Свиштов, Болгарія).

М.І. Драгомиров, з його могутнім розумом, інтелектом, здібністю до аналітичного розкриття явища (до речі, досить дефіцитних якостей у військовій науці тих часів) не міг не цікавитися історією і її підрозділом — археологією.

На той час розкопки, збирання матеріалів, вивчення археологічних пам'яток частенько проводилися за ініціативою окремих дослідників чи меценатів. Тому не дивно, що багато матеріалів залишилось у приватних осіб і не набирало розголосу в науковому світі. Про це свідчить лист за 1873 р., надісланий М.І. Драгомировим до вже відомого на той час ученого-археолога, історика, етнографа В.Б. Антоновича. Генерал Драгомиров, щойно отримавши призначення командувача 14-ю піхотною дивізією, оглядав і приймав один із підрозділів, розташований у Херсоні.

У військових колах М.І. Драгомиров, крім всього іншого, користувався авторитетом і як людина, що добре розуміється на загальній історії взагалі та історії України зокрема. «Один из моих знакомых... обратился ко мне за разъяснениями...», — читаємо в одному з листів. І далі з його відповіді бачимо, яким авторитетом користувався В. Антонович: «Если Вы ему уз не развяжете, то и никто не развяжет», — читаємо в другому листі за 1886 рік. М.І. Драгомиров в цей час був на посаді начальника академії Генерального штабу у Петербурзі.

З листа, зокрема, бачимо, що М.І. Драгомиров також цікавився історією козаччини, хоча наукових розвідок і не залишив.

* Дати подаються за старим стилем.

** Повітове училище — початкова школа підвищеного типу в повітових та губернських містах.

*** Дворянський полк — військово-учбовий заклад у Петербурзі, що існував по 1855 рік.

Листи характеризують М.І. Драгомирова як допитливого вишукувача історичних матеріалів і довідок, наполегливого збирача для їх вивчення. На цьому ґрунті і перепліталися інтереси військового і археолога, що потім переросли в дружбу. Дружні стосунки з такими людьми, як В. Антонович, П. Житецький, В. Науменко та ін., спричинили численні звинувачення М.І. Драгомирова перед урядом в українофільстві. На що він відповідав: «Народився я в серці Малоросії — Чернігівському Конотопі, — тому не може раптом з мене вийти якийсь там тамбовець, могильовець чи калужанин і, звісно, не бердичевець — кожному своє».

У 1899 р. М.І. Драгомиров сприяв успішній підготовці і проведенню XI Всеросійського ар-

хеологічного з'їзду в Києві, урочисте відкриття якого відбулося 1 серпня в актовому залі університету св. Володимира. До делегатів з'їзду Драгомиров звернувся з вітальною промовою.

Археологія тривалий час привертала увагу М.І. Драгомирова. Не маючи часу і можливості брати безпосередню участь у розкопках чи займатися науковою діяльністю, він уважно стежив за її успіхами та невдачами, а в силу своїх можливостей уже як генерал-губернатор сприяв проведенню археологічних з'їздів, нарад, в одержанні дозволу на розкопки та ін.

Отже, наводимо зміст одного з листів М. Драгомирова до В. Антоновича. Подається за сучасним правописом.

5 июня 1873 Херсон *

Владимиру Бонифатьевичу и со всем домом низкий поклон. Ждали мы Вас, ждали, да и ждать перестали; а теперь уже и осталось немного — всего 20 дней, ибо 25 уезжаем в Кишинева.

Если, паче чаяния, наверхнетесь в Херсон без меня, рекомендую обратиться от меня к Авксентию Павловичу Чиркову, д[ом] Бурхановского, против агентства Общ[ества] Парох[одства] и Торговли. Он старый офицер Корпуса Топографов, следовательно, знает карту; изъездил Екатеринославскую и Херсонскую губернии, значит и местность знает; занимается археологиею.

Он того мнения, что Новороссийские курганы все похоронные; но что лет 300, 400 тому назад по ним уже прошли и основательно прошли, т. е. раскапывали. Он говорит, что все курганы с конической ямой внутри положительно были раскопаны и систематически, т. е. сначала снимали верхушку кургана, а затем от краев верхушки копали вниз коническую яму. При этом трудно было конечно не напасть, если что было в кургане. Земля вывозилась и складывалась тут же, так что в плане курган принимает такую форму: аа — земля, вынутая из кургана.

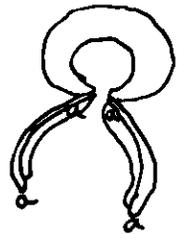
Это вводило в заблуждение некоторых, думавших, будто это укрепления.

Он думает, что сторожевых курганов в этом крае нет. У казацких лагерей говорили, что есть городище, примыкающее к северному краю деревни; но он его считает не казацким, а доисторическим. От казаков же говорит там ничего не осталось.

А затем прощайте. Скоро ли Ваша диссертация?

Саську поклонитесь.

*Глубокоуважающий Вас
М. ДРАГОМИРОВ*

* Зберігається в Національній бібліотеці НАН України (відділ рукописів, III-66907).

Є.В. Максимов,
О.С. Степанович

ЗАГАДКА ЗАРУБЬСЬКОГО МОНАСТІРЯ

Зарубський монастир, відомий ще під назвою монастиря Трахтемирівського, був заснований у давньоруський час на правому березі Дніпра проти Переяслава і існував до XVIII ст., залишивши помітний слід у козацькій історії України.

За час свого існування монастир неодноразово руйнувався і відновлювався. Нині залишки монастиря різних періодів його існування розташовані у декількох прибережних урочищах поблизу с. Монастирок, ліквідованого на початку 1970-х років у зв'язку із збудуванням Канівського водосховища.

Ця місцевість є північним краєм так званих Канівських гір, і високі горби тут переміжуються з глибокими ярами; береги водосховища сильно розмиваються, тому пам'ятки монастиря збереглися погано.

Початок вивчення історії монастиря пов'язаний з ім'ям Л. Похилевича, який відвідав у середині XIX ст. монастирські печери і зібрав цікаві подробиці з історії монастиря XVI—XVII ст.¹

У 1889 р. М.Ф. Біляшевський у журналі «Киевская старина» описав результати своїх невеликих розкопок на місці монастиря². Із зауваженнями на цю статтю виступив П. Лебединцев³; він навів також нові факти з історії монастиря XVII—XVIII ст.

У 1907 р. М.Ф. Біляшевський продовжив розкопки в урочищі Церковниці, досліджуючи чотиристовповий храм XII ст.⁴

Повернутися до своїх робіт М. Біляшевський зміг лише у 1918 р., ним були досліджені залишки більш давнього шестистовпового храму⁵.

У 1948—1949 рр. залишки цих храмів в урочищі Церковниці досліджував М.К. Каргер⁶. Він установив, що великий шестистовповий храм було збудовано в XI ст., а після його зруйнування поруч з ним у XII ст. був споруджений менший, чотиристовповий, храм. Його залишки майже цілком розібрали у 1914 р. будівники моста через Дніпро — міст був розташований у безпосередній близькості від залишків монастиря, під городищем літописного Заруба.

В 1960 р. Канівська розвідувальна експеди-

ція Інституту археології АН УРСР обстежила береги Дніпра у межах майбутнього водосховища. Тоді ж заступник начальника експедиції Р.О. Юра виявив залишки невеликої кам'яної споруди на східній околиці с. Монастирок⁷. Детальніше пам'ятки цього району описав М.Ю. Брайчевський⁸.

У 1974 р. у районі с. Монастирок почала працювати Зарубинецька експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Є.В. Максимова, роботи якої продовжувалися у 1979, 1980, 1982—1985 рр.⁹ Розкопки зосередилися на городищі Труби (або Сурми), сучасна назва якої пов'язана з найменуванням притоки Дніпра — р. Трубіж, гирло якої знаходиться навпроти городища, на лівому березі Дніпра. Інша назва городища — Городки — відбиває реальний факт наявності тут земляних валів та ровів, які є залишками укріплень давньоруського літописного міста Заруб.

Городище знаходиться на високому місці правого берега Дніпра, обмеженого з трьох боків неприступно-стрімкими схилами, а з боку поля (плато) — системою валів та ровів. Саме городище складається з двох площадок — східної (близько 1 га) та західної (близько 2 га), розділених глибоким ровом та високим валом на східній площадці.

Ця пам'ятка, безумовно, була відома вищезгаданим дослідникам, проте не привернула їхньої уваги. Лише у 1945 р. тут здійснив розвідкове шурфування Т.С. Пассек, в 1949 р. — М.К. Каргер, 1959—1960 рр. — Є.В. Максимов. Ці роботи виявили археологічні матеріали різних історичних епох, що свідчили про давнє заселення місцевості, яка привертала до себе людей виключно сприятливими умовами для ведення землеробства, скотарства та рибальства, а широкий Дніпро служив зручним транспортним шляхом; тут же був брід через цю річку.

Культурний шар городища містив залишки кількох історичних епох — неолітичної, доби бронзи, ранньоскіфського часу, зарубинецької та ранньослов'янської культур. Останні, виявлені Є.В. Максимовим ще в 1959—1960 рр., були представлені численними знахідками, а

також рештками житлових і господарських споруд.

Саме ці обставини і привернули увагу Є.В. Максимова та В.О. Петрашенко, які вивчали зарубинецькі та ранньослов'янські старожитності, що і привело до організації багаторічної комплексної експедиції¹⁰.

Внаслідок її планомірної діяльності було розкрито понад 5 тис. м² площі, повністю досліджено східне і частину західного городища, встановлено (в 1974 р.) наявність виразних побутових матеріалів, залишків жител і потужних укріплень давньоруського часу, коли тут існувало літописне місто Заруб, ідентифікація якого перед тим мала інше тлумачення¹¹.

Всього ж розкопками тих років виявлено кілька десятків тисяч фрагментів кераміки різних епох, серію цілих посудин, головним чином зарубинецької та ранньослов'янської культур, сотні предметів побуту, прикрас, знарядь праці із заліза, бронзи, глини, скла, кістки, каменю, арабські срібні та бронзові диргеми VIII—IX ст., тисячі уламків кісток тварин і численний антропологічний матеріал з 23 поховань давньоруського могильника, розташованого на території західного городища, поруч із Зарубом, який займав площу східного городища.

До здобутків експедиції насамперед належать рідкісного збереження залишки жител ранньослов'янського часу VIII—X ст., які виявилися найважливішим джерелом для цієї ще небагатої пам'яток, але дуже важливої сторінки нашої давньої історії. До них слід додати 6 зарубинецьких та 17 давньоруських (зарубських) жител і близько 300 господарських ям-погребів різного часу, розміру і призначення.

Отже, пам'ятки старовини на горі, в урочищі Городки, пересвідчили, що ця місцевість у давнину була визначним суспільно-економічним і культурним центром, особливо за зарубинецької доби (III ст. до н. е.) та в ранньослов'янський час (VIII—X ст.). Це дає підстави припускати, що виникнення й існування тут релігійного комплексу — Зарубського монастиря — було явищем не випадковим, а закономірним, воно висвітлювало ще одну, ідеологічну, грань цієї місцевості на Середньому Дніпрі, розташованій досить далеко, в 100 км на південь від Києва, але поруч з Перяславом.

Нині Зарубський монастир — комплекс погано збережених різночасних пам'яток. Це залишки фундаментів двох кам'яних храмів XI та XII ст. в урочищі Церковище; залишки двох каплиць XII та XIII—XIV ст. на східній околиці с. Монастирок; печери в урочищі Чернече і замчище монастиря XVII—XVIII ст. у тому ж урочищі. Над залишками монастиря на високій горі розташоване вище-описане городище із залишками літописної фортеці Заруб, ранньослов'янського та зарубинецького городища.

Опишемо детальніше пам'ятки Зарубського монастиря. На західній околиці с. Монастирок в урочищі Чернече біля яру Печера зна-

ходиться замчище Трахтемирівського Успенського монастиря XVI—XVIII ст. У 1960 р. це місце досліджував М.Ю. Брайчевський¹³.

З урочищем Чернече пов'язані п'ять окремих печер. Входи до них простежуються на поверхні, але самі ходи завалені і потребують розчистки. Один з цих ходів знаходиться у яру Печера навпроти площадки замчища. Єдиним з дослідників, хто обстежував ці печери, був Л. Похилевич¹⁴.

На східній околиці с. Монастирок, на березі Дніпра під горою Марків Шпиль знаходиться так зване Городище. Вперше про нього згадує М.Ф. Біляшівський, який уважав це місце залишками укріплення та могильника¹⁵.

В 1960 р. це місце обстежили Р.О. Юра та М. Ю. Брайчевський, які відмітили в уриві берега залишки фундаментів із валунів та цем'янки часів Давньої Русі¹⁶. Нині це місце сильно розмите і фундаменти зруйновані. Церлу, вимиту з них, у великій кількості можна бачити на березі, а в береговому уриві видно потужний культурний шар.

Цегла з цього місця представлена уламками плінф двох типів. Перша — товщиною 3 см, темно-червоного кольору і доброго випалу. Така плінфа подібна за розмірами до плінф собору Св. Георгія у Києві і датується серединою XI ст. Плінфа другого типу — груба, перепалена, товщиною 5 см. Вона належить до першої половини XIII ст. Знайдено тут і так звану литовку — вузьку брусчату цеглу товщиною 6 см, яку використовували у XIV ст. На місці, очевидно, існувала невелика цегляна споруда типу каплиці, яку було збудовано в середині XI ст., а потім її відбудовували у XIII і XIV ст. Мабуть, залишки саме цієї споруди описав М.Ф. Біляшівський, про що згадувалося вище.

У 30 м нижче за течією знаходиться ще одна западина менших розмірів, також порушена береговим урвищем. Прослідковано потужний культурний шар, надвоє розділений прощарком битої цегли — явною ознакою руйнування цієї кам'яної споруди. Звідси походять плінфи жовто-оранжевого кольору, найбільшчим аналогом яких можуть бути цеглини з Успенського собору Києво-Печерської лаври, який збудовано у другій половині XI ст. Нечисленність знайдених плінф та невеликі розміри западини свідчать про те, що тут була ще одна невелика цегляна споруда. Факт залишків двох кам'яних каплиць, що розташовані на відстані кількох десятків метрів одна від одної, можна пояснити тим, що споруди ці існували у різний час, їх часто руйнували і знову відбудовували.

У 300 м нижче за течією знаходиться урочище Гончарівщина. М.Ф. Біляшівський відмічав, що тут трапляються уламки посудин, які ще не були в користуванні. В 1979 р. це місце було обстежене Є.В. Максимовим, який підтвердив думку М.Ф. Біляшівського. Тут, судячи з усього, розміщувалася гончарна май-

стерня, де в XI—XIII ст. виготовляли кераміку і цеглу.

За цим урочищем розташоване Церквище, в якому в 1948—1949 рр. проводив розкопки М.К. Каргер. У 1889 р. М.Ф. Біляшівський застав тут овальну площадку, яка з південно-східного боку була оточена ровом та невисоким валом. На площадці траплялися численні фрагменти штукатурки з фресковим розписом, уламки посудин та амфор¹⁷. У 1948 р. М.К. Каргер виявив тут залишки підлоги храму, вкриті де-не-де керамічними плитками квадратної форми (19 × 19 × 2,5 см) з жовтою, зеленою або коричневою поливою. В ровах фундаментів були знайдені залишки дерев'яних фундаментів, закріплених залізними костильцями. В кладці стін поряд з цеглою застосовувався і камінь у вигляді горизонтальних рядів, що чергувалися з рядами цегли, яка мала розмір (33—31) × (25—22) см, товщину 4,5—3,5 см. Знайдено уламки голосників для куполів храмів, багато фрагментів фрескового розпису, що імітував мармурове облицювання. На численних фрагментах фрескової штукатурки збереглися написи та рисунки (графіті)¹⁸. М.К. Каргер відносить цей собор до другої половини XI ст.

Нині Церквище поступово розмивається, але місце, де були храми, поки що не ушкоджене, про що свідчать наші обстеження у 1983—1985 рр. Найцікавішою знахідкою цих років були уламки плінфи товщиною 2,7 см, які помітно відрізняються як розміром, так і самим виглядом від інших, про які згадували дослідники залишків Зарубського монастиря. Така плінфа, до того ж із слідами вторинного використання, свідчить про те, що в Зарубському монастирі, ймовірно, існувала ще одна, найдавніша кам'яна церква, збудована не в XI ст., а з огляду на розмір плінфи — наприкінці X ст. Найближчим аналогом знайденим плінфам можуть бути плінфи товщиною 2,5 см з Десятинної церкви у Києві, збудованої, як відомо, князем Володимиром. Коли цю найдавнішу церкву було зруйновано, плінфу від неї було вторинно використано під час будівництва шестистовпового храму XI ст. Які ж події привели до побудови найранішої церкви?

Як зазначалося, монастир було засновано біля стародавнього броду через Дніпро. На річці тоді був острів, що звався Варязьким, а пізніше Андрушівським (від назви лівобережного села Андруші). Поблизу броду були забори — кам'яні пороги, та висока кам'яниста Зарубина гора, яка круто повертала за течією Дніпра. Від назви гори і порогів стародавній брід через Дніпро дістав назву Зарубського, а від назви броду одержали назву Зарубський монастир і сторожова фортеця Заруб, збудована на місці давніших поселень для охорони дороги до броду з правого берега, в той час як лівобережну дорогу охороняла фортеця Устя при впадінні р. Трубіж у Дніпро.

Очевидно, з самого початку Зарубський монастир було присвячено Успінню Богома-

тері. Наприкінці X або на початку XI ст. було збудовано найдавнішу кам'яну церкву, від якої залишилися плінфи товщиною 2,7 см зі слідами вторинного використання. Трохи далі на захід, в урочищі Городище, під Марковою горою, було збудовано каплицю, пов'язану з печерами урочища Чернече. Від неї теж мало що збереглося, проте є підстави припускати, що цю каплицю було споруджено у першій половині XI ст., раніше від шестистовпового храму, розкопаного М.К. Каргером.

Ці кам'яні храми XI та XII ст. були збудовані в Церквищі, за 0,5 км від печер урочища Чернече, оскільки вони мали пряме відношення до згаданого броду і шляху. Ченці хотіли віддалитися у печерах від суєти дороги і броду, а будівник кам'яного храму — ним скоріше був князь або інша владна особа — хотів, навпаки, наблизити монастир до переправи і шляху.

Близько середини XI ст. найдавніша кам'яна церква і каплиця зазнали руйнування, про яке немає історичних свідчень, і незабаром у Церквищі починається будівництво шестистовпового храму, де вторинно використовували плінфу товщиною 2,7 см із зруйнованої найдавнішої церкви.

У літопису під 1089 р. повідомляється про будівельну діяльність Переяславського єпископа Єфрема. Можливо, саме з нею і пов'язане спорудження шестистовпового храму Зарубського монастиря. Новозбудований храм простояв недовго — два шари фрескового розпису з повним переписуванням сюжетів фресок свідчать про якесь серйозне його пошкодження, яке найімовірніше сталося в 1096 р., під час нападу половців. Пізніше собор було відремонтовано, але 10 травня 1124 р. в Переяславі стався землетрус, що пошкодив переяславські церкви і, очевидно, зруйнував шестистовповий храм Зарубського монастиря.

1147 р. київським митрополитом став Клим Смолятич, колишній чернець Зарубського монастиря. Митрополити в той час на Русі призначалися константинопольським патріархом без узгодження з київським князем. Князь Ізяслав вирішив змінити цей порядок і поставити руського митрополита, що значно зменшило б залежність давньоруської церкви від Візантії. У 1145 р. митрополит Михаїл виїхав до Візантії і не повернувся. Тоді князь Ізяслав зібрав усіх єпископів, які обрали митрополитом Кліма Смолятича. Те, що Ізяслав спинив свій вибір саме на Клімі Смолятичі із Зарубського монастиря, свідчить про відомість та авторитет монастиря у ті часи. Сам Клим Смолятич був відомий «книжником» і знавець античної філософії. Після смерті його твори були оголошені еретичними і знищені, збереглося тільки «Послання к Фоме, єпископу Смоленському».

У другій половині XII ст., коли вляглися пристрасті навколо цього митрополита, будується чотиристовповий храм Зарубського монастиря. Час спорудження його М.К. Каргер визначив за особливостями планування храму, по-

ривнюючи його з датованими переяславськими церквами. Тоді ж споруджується і друга каплиця.

В 1230 р. У Переяславі стався новий землетрус, про який повідомляє літописець¹⁹. Очевидно, саме цей землетрус завдав значних руйнувань Зарубському монастирю, а не монгольська навала 1237 р., під час якої було спалено Переяслав. Про це свідчить, зокрема, встановлений розкопками факт, що життя на городищі Заруб припинилося не внаслідок пожеж (ні одне з жител давньоруського часу не горіло) і руйнувань навали. В житлах відсутні цінні речі, отже мешканці пішли, забравши своє майно. До того ж і третє будівництво каплиці в урочищі Городище велось з буро-червоної плінфи початку XIII ст. Очевидно, монастир, зруйнований землетрусом у 1230 р., відбудувати не встигли, а монгольське військо, захопивши Переяслав, не стало переплавлятися на правий берег заради зруйнованого монастиря. Каплиця ж, збудована в урочищі Городище на початку XIII ст., можливо, саме між 1230 та 1237 рр., продовжувала існувати і в XIII, і в XIV—XV ст., про що свідчить знайдена на її місці цегла «литовка». Залишки саме цієї споруди описали М.Ф. Біляшівський, Р.О. Юра та М.Ю. Брайчевський.

В ті часи, коли землі колишнього Переяславського князівства прийшли у занепад і збезлюдніли, життя в монастирі не згасло, а знову, як і на початку його існування, зосередилося в печерах.

У XVI ст. з'являються перші писемні згадки про монастир. Він називався у ті часи Зарубським Терехтемирівським, а пізніше просто Трахтемирівським.

Сам населений пункт Трахтемирів у XVI ст. називався Телехтемиров або Телектомиров²⁰, очевидно, за ім'ям татарського темника Толактемира, який пізніше був намісником у Сугдєї (Сурожі), про якого є згадка, датована 1327 р.²¹.

Приблизно в 1520 р. польський король дарує Телехтемиров разом з околицею Остафію Дашкевичу, старості канівському і черкаському. Близько 1530 р. О. Дашкевич на своїх землях будує дерев'яний Успенський монастир в урочищі Чернече²² на заміну кам'яній каплиці, яка на той час уже була в напівзруйнованому стані. В 1535 р., після смерті О. Дашкевича, Телехтемиров з монастирем за його заповітом переходить у власність Києво-Печерської лаври, а потім, обміном на інші володіння, — до Київського замку, в описі якого і згадується у 1552 р.²³. У тому ж документі згадано села, що були біля Телехтемирова вище за течією — Каменка (Балакиреве), Ачекмакове та Макарино і, очевидно, належали монастирю, так само, як і с. Григорів (сучасне с. Григорівка), про яке, як повідомляє Л. Похилевич, згадується в документах середини XVI ст.

Незабаром, за короля Стефана Баторія, ці землі опиняються у центрі подій, тому що ко-

роль мав тут свій масток. У 1557 р. Телехтемиров стає вже містечком і центром повіту. Очевидно, поліпшився і стан монастиря. Тоді ж Баторія створює реєстрове козацьке військо і передає йому Терехтемирівський монастир разом з містечком для перебування старшини війська, військової скарбниці, припасів, а також притулку для старих і поранених.

З того часу і до XVIII ст. монастир тісно пов'язаний з історією козацтва. Запорозжці уважали його «войсковим», а все військо запорізьке — «ченцями» при ньому. Чому король подарував запорожцям саме цей монастир? Зв'язок козаків з Трахтемировом виник ще за часів О. Дашкевича, який у 1511 р. подавав до Варшави проект створення прикордонного козацького війська, подібний до проекту Баторія. В той час цей проект не було підтримано, але традиція козацьких літописів уважає О. Дашкевича одним з перших козацьких ватажків.

У XVII ст. монастир неодноразово згадується у зв'язку з різними подіями²⁴. У січні 1621 р. по дорозі з Києва монастир відвідав патріарх Єрусалимський Феофан у супроводі гетьмана Сагайдачного. Феофан висвячує тут у сан єпископа Володимир-Волинського Ієзекія Курцевича, ігумена Трахтемирівського монастиря. В 1643 р. Станіслав Освецім, будучи проїздом у монастирі, згадує у своєму щоденнику, що під час козацьких «бунтів» Трахтемирівський монастир завжди був їх центром²⁵. Богдан Хмельницький у своєму договорі з поляками окремо згадує про монастир з Трахтемировом — ці володіння мають належати війську запорізькому, а р. Самара — магістру (архімандриту) Трахтемирівського монастиря²⁶.

Пізніше в цьому монастирі приймає чернечий сан гетьман Юрій Хмельницький.

В XVII ст. з Трахтемирівського монастиря призначалися священники і монахи в Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, заснований козаками, і в січову Покровську церкву²⁷. Проте після 1667 р., коли правобережжя Дніпра за Андрусівською угодою відійшло до Польщі, а запорожці залишалися формально підлеглими московському царю, Запорізьке військо вже не могло бути в офіційних відносинах з монастирем, який до того ж був сильно зруйнований поляками в 1665 р. Тому в 1672 р. запорожці звертаються до Межигірського монастиря з пропозицією стати йому «монастирем войсковим»²⁸.

Трахтемирівський монастир було відбудовано, але потім знову зруйновано гетьманом Пилипом Орликом у 1709 р. У 1718 р. на згаданих було збудовано невелику уніатську церкву, яку знищили гайдамаки в 1768 р.²⁹. Потім була спроба відновити православний монастир, він проіснував недовго у занедбаному стані і наприкінці XVIII ст. був повністю ліквідований.

Так закінчується історія Зарубського монастиря, який постає перед нами як один з най-

Давньоруська панагія з Переяслава

давніших давньоруських монастирів, про який, проте, сьогодні ми знаємо надто мало.

Існує стійка традиція народних переказів, яка при всій її казковості певною мірою відбивала колишній розквіт Зарубського монастиря. Вперше на цю народну традицію звернув увагу Л. Похилевич³⁰.

Втім якщо насправді Зарубський монастир відіграв колись помітну роль, то як пояснити відсутність згадок про нього в літописах? Для висвітлення цієї загадки, на нашу думку, слід звернутися до питання про історію переяславської митрополії. В літопису під 1089 р. згадується, що після хрещення Русі в 988 р. руська митрополія була в Переяславі і лише при князі Ярославі митрополит Феопемт, присланий з Константинополя, зайняв збудовану для нього резиденцію — Софійський собор у Києві.

Єдиним поясненням перебування митрополії у Переяславі може бути наявність там якихось християнських традицій, сильніших, ніж в Києві. Згадаємо, що в X ст. у Болгарії сформувалася незалежна від Константинопольської церква — Охридський патріархат, який не визнавався візантійською церквою внаслідок широкого розповсюдження в X ст. у Болгарії богумильської ересі³¹.

З політичних міркувань, остерігаючись залежності Русі від Візантії через церковну ієрархію, князь Володимир приймав християнство від патріарха Охриди, і саме йому був підлеглий митрополит Русі до часів Ярослава, коли політична ситуація змінюється і встановлюються тісніші взаємини з Візантією.

Природно, що візантійські митрополити, починаючи з Феопемта, хрещали чимало зусиль, щоб ліквідувати будь-які згадки про неприємний і образливий для них болгарський «відступ» в історії руської церкви. Розумів ситуацію і князь Ярослав, який переніс резиденцію

мітрополита з Переяслава до Києва, аби не нагадувати візантійцям про раніших переяславських митрополитів, поставлених патріархом Охриди.

Проте все ж, чому з самого початку князь Володимир помістив митрополита в Переяславі, а не в Києві? Можна припустити наявність у Переяславі X ст. вже згаданої вище якоїсь християнської традиції, яка зумовила більш позитивне і терпиме ставлення до християнства. Виразом цієї традиції, можливо, була наявність християнського храму, подібного до церкви Іллі в Києві. Адже християнкою була княгиня Ольга, яка, імовірно, походила з Болгарії³²; а ще до неї хрещення прийняв князь Аскольд³³.

Такі давні храми на Русі могли бути, можливо, ще з часів Аскольда, але існування їх в Києві в часи правління князів-язичників Олега, Ігоря і Святослава, які негативно ставилися до християнства, було неможливим. Інша справа — досить віддалений від столиці Переяслав, який навіть і назвою своєю нагадує назву Преслави, стародавньої болгарської столиці.

Не можна не згадати про ще одну цікаву деталь, яка має відношення до нашої теми. В 1959 р. під час розкопок квадратної башти Єпископських воріт давньоруського Переяслава було знайдено бронзову панагію (рисунок), яку автори звіту про роботу експедиції³⁴ датують за умовами її надходження XI ст.

Панагії — своєрідні медальйони для носіння на шії — завжди були копіями з прославлених та особливо шанованих ікон. Самодіяльність художника у виборі іконографічного сюжету та відхід його від канонічного типу, прийнятого в іконописанні тої чи іншої місцевості та часу були неможливі³⁵.

Проте у давньоруському Переяславі не було монастирів або соборів, присвячених Богоматері³⁶. Тому можна припустити зв'язок ікони, відображенням якої є сюжет панагії XI ст., з Успенським Зарубським монастирем, який знаходився на правому березі Дніпра навпроти Переяслава. Надалі ми будемо умовно називати цю ікону «Зарубська Богоматір» — за аналогією з назвами інших ікон, відомих в XI—XIII ст. — «Печерська Богоматір», «Слецька Богоматір» (від назви Слецького монастиря в Чернігові), «Володимирська Богоматір» та ін.

Спроби визначити іконографічний тип та історію сюжетної композиції панагії з Переяслава і, відповідно, ікони, яку панагія відображала, виявили, що ця композиція досить рідкісна в іконописанні Київської Русі.

Панагія з Переяслава не може бути віднесена до жодного з іконних типів, що були поширені в Давній Русі, проте виявилось, що тип Богоматері, який нас цікавить, трапляється досить часто у болгарському іконописанні більш пізнього часу. Найближчою аналогією «Зарубської Богоматері» є ікона «Одігітрія з пророками» XV—XVI ст. з Пловдива³⁷. Очевидно, що цей сюжет, широко відомий в Болгарії, походить від якоїсь більш давньої ікони;

тип останньої був спільним і для болгарсько-го іконописання, і для переяславського.

Виявилось також, що в українському іконописанні тип «Зарубської Богоматері» був розповсюджений досить широко. Найдавніша відома ікона такого типу — це «Волинська Богоматір» XIV ст., яка знаходиться в Київському музеї українського мистецтва³⁸, хоча у «Волинській Богоматері» помітно деяке змішування іконографічних типів «Зарубської Богоматері» та «Смоленської», які певною мірою символічно репрезентували переяславську та київську традиції іконописання. Вплив сюжету ікони «Смоленської Богоматері», широко поширеної у часи Київської Русі і в пізніші часи, у «Волинській Богоматері» помітний передусім у пропорціях обличчя.

Таким чином, можна дійти висновку, що Переяславська панагія, а разом з нею і гіпотетична ікона «Зарубської Богоматері» належить до того іконографічного типу, який називається Антіохійською богоматір'ю³⁹.

Ця ікона з'явилася за переказами у II ст. н. е. в Антіохії⁴⁰. Отже, можна встановити такий релігійно-образотворчий зв'язок: стародавня Антіохія — Болгарія — Зарубський монастир (Переяславське князівство XI ст.) — «Волинська Богоматір» XIV ст.

У Сирії, столицею якої була Антіохія, неодноразово виникали різні єресі, і візантійській церкві доводилося витрачати багато зусиль на боротьбу з ними. Так, у VIII ст. імператор Константин Копронім переселив до Фракії сирійських монофізитів, серед яких було багато представників відомих і поширених єресей — маніхейів та павликіан. Візантія позбавилася єретиків, а в Болгарію почалося проникнення єресей⁴¹, що потім на багато століть зумовило специфіку болгарської церкви, богослов'я та іконописання. В цьому відношенні ситуація в Болгарії була унікальною, тут поєднались степове язичництво кочових предків постелітичної цивілізації Візантії та єретичні сирійські, малоазійські вірування. Як свідчать історичні факти, таке поєднання часто приводить до створення своєрідної та самобутньої культури, якою і стала давньоболгарська культура. Особливо широко розповсюдження в Болгарії набуло павликіанство, що стало пізніше, в X ст., основою для виникнення відомої єресі богумильства.

Цілком імовірно, що згадані сирійські монофізити і принесли з собою у Фракію ікону Антіохійської Богоматері, іконографічний тип якої був дуже рідкісний у Візантії⁴². Вплив переселенців-монофізитів на раннє християнство Болгарії і став причиною того, що тип Антіохійської Богоматері стає широко розповсюдженим у болгарському іконописанні.

Під час прийняття на Русі християнства до Переяславської митрополії з Болгарії разом з книгами та іншими церковними аксесуарами були привезені також ікони, в тому числі, імовірно, і копія ікони Антіохійської Богоматері. Оскільки серед монастирів Переяслава лише

Зарубський було присвячено Богоматері, туди закономірно і могла потрапити ікона.

У нас немає і, мабуть, ніколи не буде фактів, які беззаперечно свідчили б, що провідним монастирем, завдяки якому митрополія була в Переяславі, був саме Зарубський. На користь цього свідчать лише знайдені плінфи від храму X ст. та дивна невідповідність повної відсутності згадок про давній та відомий монастир у писемних джерелах — згадаймо хоча б історію митрополита Кліма Смолятича. Напевно, було щось таке, що робило недоречним і небажаним для київських літописців привертати увагу до Зарубського монастиря.

У пізніші часи, до яких належать слова літописця про переяславську митрополію і будівельну діяльність єпископа Єфрема, Зарубський монастир теж відіграв своєрідну роль, відрізняючись від Михайлівського чи Іоаннівського монастирів Переяслава; в цьому він був подібний Печерському монастирю у Києві, поставленому самими ченцями для своєї духовної діяльності, а не заснованому кимось із князів як «вотчинний» монастир, призначений для прославлення свого роду та поховання членів князівської династії.

¹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864. — С. 590—596.

² Беляшевский Н.Ф. Церквище у дер. Монастырек Каневского уезда Киевской губернии // Киевская старина. — 1889. — Т. 24. — С. 211—218.

³ Лебединцев П. К статье Н.Ф. Беляшевского // Киевская старина. — 1889. — Т. 24. — С. 213—217.

⁴ ИАК. — Вып. 22, прибавления. — СПб., 1907. — С. 18.

⁵ Розкопки в Зарубському монастирі (без автора) // Наше минуле. — 1918. — 2. — С. 200—201.

⁶ Каргер М.К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб // Совет. археология. — 1950. — 13. — С. 33—62.

⁷ Юра Р.О. Щоденник // Наук. архів Ін-ту НА ІА НАНУ. — Ф. 22; Н. 49.

⁸ Брайчевский М.Ю., Кравченко Н.В. Отчет о разведке на территории Каневского водохранилища от Шучинки до Зарубинцев // НА ІА НАНУ. — 1960/2 3679.

⁹ Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Городище Монастырок 8—13 ст. на Средньому Дніпрі // Археологія. — 1980. — Вип. 33. — С. 3—20.

¹⁰ Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 3—117.

¹¹ Каргер М.К. Указ. работа. — С. 33.

¹² Холостенко М.В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція собору Києво-Печерської лаври //

Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 149.

¹³ *Брайчевський М.Ю.* Дневник. — НА ІА НАНУ. — 1960/2 3679.

¹⁴ *Похилевич Л.* Указ. работа. — С. 594.

¹⁵ *Киевская старина.* — Т. 29. — С. 212.

¹⁶ *Юра Р.А.* Дневник; *Брайчевський М.Ю.* Дневник.

¹⁷ *Киевская старина.* — Т. 29. — С. 210—213.

¹⁸ *Каргер М.К.* Указ. работа. — С. 33—62.

¹⁹ *Лаврентійський літопис.* — 6738 (1230 р.)

²⁰ *Архив Юго-Западной России.* — Т. 7, ч. 1. — С. 698.

²¹ *Васильевский В.* Житие Стефана Сурожского // *Журн. Мин-ва просвещения.* — СПб., 1889. — 5. — С. 144.

²² *Киевская старина.* — Т. 29. — С. 213.

²³ *Архив Юго-Западной России.* — Т. 7, ч. 1. — С. 698.

²⁴ *Киевская старина.* — Т. 29. — С. 216; *Похилевич Л.* Указ. работа. — С. 295; Також див.: *Голобуцький В.А.* Запорожское казачество. — К., 1957. — С. 162; *История Киева.* — К., 1982. — Т. 1. — С. 253.

²⁵ *Киевская старина.* — 1882. — № 1. — С. IV.

²⁶ *Похилевич Л.* Указ. работа. — С. 591.

²⁷ *Там само.*

²⁸ *Там само.*

²⁹ *Киевская старина.* — Т. 29. — С. 217.

³⁰ *Похилевич Л.* Указ. работа. — С. 594.

³¹ *Приселков М.Д.* Афон в начальной истории Печерского монастыря // *Изв. от-ния русского языка и словесности Императорской академии наук.* — СПб., 1912. — Т. 17. — Кн. 3. — С. 186—197. У зазначеній праці М.О. Приселков детально спиняється на цьому питанні. Про історію прийняття Володимиром християнства та про тенденційність літописців див: *Приселков М.Д.* История русского летописания 11—14 вв. — Л., 1940. — С. 23.

³² *Нікітін А.* Ольга? Елена? Эльга? // *Наука и религия.* — 1991. — № 11. — С. 20—23; № 12. — С. 54—56. За цією гіпотезою, яка здається більш правдоподібною, ніж розповідь літописця, «Плесков», з якого за літописом була родом Ольга, — це не Псков, як вважають деякі історики, а болгарська Плиска, а сама Ольга була родичкою болгарського царя Симеона.

³³ *Ніконовський літопис,* 6384 р.

³⁴ *Юра Р.О., Сікорський М.І., Асєєв Ю.С.* Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької комплексної археологічної експедиції. — НА ІА НАНУ. — 1960/13-3761.

³⁵ *Питання про медальйони і печатки із зображенням сюжетів відомих ікон детально розглянув Н.П. Кондаков у фундаментальному дослідженні «Иконография Богоматери», изд. Общества русского языка и словесности при Императорской академии наук.* — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 1—387; Т. 2. — Пг., 1914. — С. 1—451.

³⁶ *Відомі Михайлівський та Іоаннівський монастирі, а також невеликі храми; Каргер М.К.* Розкопки в Переяслав-Хмельницькому... // *Археологія.* — 1954. — Т. 9. — С. 3—28. Див. також його статтю в зб. «Зодчество Украины», К., 1954, с. 271—296.

³⁷ *Пандурски В.* Паметници на изкуството в църковния Музей, София. — София, 1977. — Ил. 53—54.

³⁸ *Публікація цієї ікони: Ruzsa Gyorgy.* Ikonok Konyve. — Budapest, 1981. — Ил. 88.

³⁹ *Кондаков Н.П.* — 1914. — Т. 2. — Гл. 6.

⁴⁰ *Кондаков Н.П.* Памятники христианского искусства на Афоне. — 1902. — С. 143—144.

⁴¹ *Краткая история болгарской философской мысли.* — М., 1977. — С. 50.

⁴² *Як вже згадувалося, серед 500 ілюстрацій «Иконографии Богоматери» Н.П. Кондакова, що охоплює переважно візантійський матеріал, цей сюжет не траплявся жодного разу.*

Одержано 04.01.2000

**Михайло Брайчевський.
Вибрані твори:
Історико-археологічні студії.
Публіцистика. —**

Нью-Йорк; Київ. — 1999. — 600 с.

Наприкінці 1999 р. вийшло в світ видання вибраних творів Михайла Брайчевського. Книгу приурочено до 75-річчя Михайла Юліановича Брайчевського — видатного археолога, історика, історіософа і громадського діяча України. Видання ініційовано і реалізовано історичною секцією Української вільної Академії наук і Українським історичним товариством (США) та Національним університетом «Києво-Могилянська академія». Редактор книги Любомир Винар. Упорядники: І. Гирич, Ю. Кухарчук, Л. Сакада.

До частини I вибраних творів увійшли монографічні дослідження М.Ю. Брайчевського «Коли і як виник Київ» (1963), «Походження Русі» (1968). Ці праці широко відомі в Україні, але для зацікавленого західного, в тому числі американського, читача вони стануть доступними лише нині. Серед монографій до тому увійшла і праця «Анти», яка нещодавно побачила світ у США на сторінках журналу «Український історик» за 1998 рік.

Частина II містить історико-археологічні студії. Це статті: «Рядовий міщанський будинок у Києві XI—XII ст.», «Місце буржуазних елементів у соціальній структурі давньоруського міста XII—XIII ст.», «Перспективи дослідження українських старожитностей XIV—XVIII ст.».

У частині III (історична публіцистика) вміщені праці: «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції», «Середньовіччя та сучасність», «Народ мій завжди буде».

Частина IV. Додатки вміщують бібліографію праць М.Ю. Брайчевського, примітки, іменний покажчик і список скорочень.

Книга відкривається двома передмовами: «Любомир Винар. Михайлові Брайчевському — 75!» і «Гліб Івакін. Слово про історика». У передмові Любомира Винара відзначається широкий діапазон наукової діяльності М.Ю. Брайчевського. Хронологічно і тематично він охоплює археологію та майже всі періоди

історії України, історичну методологію, теорію історії (історіософію), допоміжні історичні дисципліни. Ювіляр є автором близько 500 наукових праць, серед яких фундаментальні монографії: «Римська монета на Україні» (1959), «Коли і як виник Київ» (1963), «Біля джерел слов'янської державності» (1964), «Походження Русі» (1968), «Утвердження християнства на Русі» (1988), «Конспект історії України» (1993), «Вступ до історичної науки» (1995), «Походження слов'янської писемності» (1998), «Анти» (1998).

Л. Винар наголошує, що М.Ю. Брайчевський розробив складну проблему етногенезу українського народу в контексті ранньої історії України. На основі багаторічних археологічних та історичних досліджень М.Ю. Брайчевський доходить висновку, що анти були безпосередніми предками українців, відповідно розвинувши далі й доповнивши концепцію М.С. Грушевського. Те саме стосується і періоду Київської Русі-України IX—XIII ст.

У згаданій передмові зазначено, що видання вибраних творів Михайла Брайчевського заповнить прогалину в науковій літературі. Особливо це стосується Заходу, де з працями М.Ю. Брайчевського недостатньо ознайомлені українські й неукраїнські археологи та історики, що вивчають історію Східної Європи, і зокрема її південно-східної частини — України.

Передмова, написана Г. Івакіним, глибоко і всебічно розкриває наукову та громадську діяльність Михайла Юліановича. Понад півстоліття віддано дослідженню найважливіших проблем давньої історії України. Головні наукові інтереси М.Ю. Брайчевського пов'язані з зародженням та становленням східного слов'янства, Київської Русі, козаччини. Вчений проводив активну польову археологічну роботу на пам'ятках слов'янської історії. Він залучив до створених наукових праць і писемні вітчизняні та зарубіжні джерела. М.Ю. Брайчевським написано сотні наукових праць конкретного, теоретичного та узагальнювального характеру. Серед них — 10 фундаментальних монографій. Як вірно зазначає Г. Івакін, М.Ю. Брайчевський став помітною, знаковою

постаттю в українській історичній науці другої половини ХХ ст.

Важливим досягненням творчої наукової праці М.Ю. Брайчевського є розробка матеріалів археології та історії слов'ян I тис. н. е. — того переломного періоду, який характеризувався формуванням у них феодальної державності. Вченого неадарма уважають одним з авторів сучасної концепції етногенезу східних слов'ян та становлення державних інститутів у Київській Русі. Як справедливо зазначає Г. Івакін, дослідження М.Ю. Брайчевського стосуються головним чином трьох взаємопов'язаних аспектів: етнічної історії східних слов'ян впродовж I тисячоліття, рівня їх соціально-економічного розвитку і, нарешті, — ідеології та духовної культури. Згадані напрями своєрідно реалізовані у відомих монографіях ювіляра: «Походження Русі», «Римська монета на території України», «Коли і як виник Київ», «Біля джерел слов'янської державності», «Утвердження християнства на Русі», «Походження слов'янської писемності».

У передмові Г. Івакіна показано і надзвичайно актуальні проблеми охорони пам'яток, якими займається М.Ю. Брайчевський, а також вклад ювіляра у створення нових навчальних посібників з історії для студентів вузів України. Як відомо, М.Ю. Брайчевський був одним з ініціаторів створення Товариства охорони пам'яток історії та культури в Україні. Йому належить низка статей, присвячених збереженню, дослідженню та популяризації пам'яток історії та культури. Останніми роками вчений підготував і опублікував спеціальні навчальні посібники для студентів-істориків: «Конспект історії України» (1993) і «Вступ до історичної науки» (1995).

Привертає увагу частина II, що охоплює історико-археологічні студії. Вона відкривається статтею М.Ю. Брайчевського «Рядовий міщанський будинок у Києві XI—XIII ст.». Ця праця присвячена скрупульозному аналізу археолого-архітектурних пам'яток — решток житлових споруд. Учений з властивим йому аналітичним підходом розглядає залишки нижніх (заглиблених в землю) частин будинків XI—XIII ст. Він показав, що заглиблені частини є лише основою міських жител Києва і що площа останніх була значно більшою, тобто вона виходила за межі заглиблених котлованів.

Михайло Юліанович доводить, що вертикальна структура міщанського будинку Києва була, як правило, дво- і триповерховою. До цього висновку він дійшов, аналізуючи як безпосередні археологічні матеріали житлобудування давньоруського Києва, так і дані ілюстрацій Радзивілівського літопису. Таким чином, М.Ю. Брайчевський показує міське киянське житло XI—XIII ст. як багатопверхову факверкову споруду.

У статті «Місце буржуазних» елементів у соціальній структурі давньоруського міста XII—XIII ст.» М.Ю. Брайчевський констатує соціальну багатокласність Русі. Міському

населенню Київської Русі періоду розвинутого феодалізму був притаманний поділ на певні верстви. Крім представників княжого дому, боярства, дружини, білого і чорного духовенства та феодально залежного люду існували також торговельні, промислові й фінансові верстви. Питома вага останніх в економічному відношенні, на думку вченого, була переважною. Дослідник звертає увагу на ту обставину, що у процесі соціально-економічної інтерпретації феодального давньоруського міста слід мати на увазі і породження форм власності, відмінних від феодальної, а тим більше — від общинної.

Яскравим прикладом цього є Новгород, де торгівля, ремесла й фінанси завжди превалювали в міській економіці і де вирішальна позиція належала банкірам, тобто буржуазним елементам. І в інших центрах, зокрема у Києві, зазначена тенденція виявляє себе досить виразно.

У праці «Перспективи дослідження українських старожитностей XIV—XVIII ст.» Михайло Юліанович поставив питання про необхідність вивчення археології періоду пізнього середньовіччя, тобто тих століть, що настали після татаро-монгольського завоювання. Нині ми вже маємо перші вагомі результати у вивченні матеріальної та духовної культури XIII — середини XVI ст. в Києві (Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996) та в інших містах і регіонах України (Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. / Відп. ред. Д.Я. Телегін. — К., 1997).

У частині III подано історичну публіцистику. Тут представлено працю М.Ю. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції». Ця дискусійна стаття, яка була написана у 1966 р., призначалася для публікації в «Українському історичному журналі». Проте вперше без відома автора її було видано окремою брошурою у 1972 р. у м. Торонто. На початку 1990-х років цю статтю друкували українські періодичні видання «Народна газета», «Культура і життя», «Україна». Поява статті стала визначним явищем в історичній науці та культурі, важливим етапом у самоусвідомленні українського народу.

У цій же частині вибраних творів вміщено працю «Середньовіччя та сучасність» — глибоко продумане історико-філософське дослідження, в якому автор подає своє бачення проблеми. В цьому неважко переконатися, звернувшись до підзаголовків окремих частин праці: «Навернення сретика», «Про хімію, алхімію та користь сумнівів», «Про парадокси, розум та інші критерії істини», «Про господа бога та фізичні поля», «Про парасихологію, душу та психічне поле», «Про два різновиди містики», «Про чудеса та всемогутність наук», «Про біхевіоризм та інші підозрілі «ізми», «Про ікони, Рафаеля та несповідимі шляхи мистецтва».

Завершує частину III публіцистична стаття «Народ мій завжди буде». В ній М.Ю. Брайчевський стисло, але глибоко змістовно висвітлив історію України в плані державотворення від часів Київської Русі до сучасності. Вчений показав, що лише на шляху справжнього відродження національної державності Україна зможе, нарешті, вийти з тої скрутно економічної ситуації, в якій вона в останні роки опинилася. Стаття сповнена оптимізму — народ України буде завжди!

Частина IV. Додатки вміщують важливі довідкові матеріали. Це насамперед бібліографія праць М.Ю. Брайчевського, яка на вересень 1999 р. містить 493 назви. Подано також примітки, іменний покажчик і список скорочень. Зазначені довідкові матеріали доповнюють зміст вибраних творів М.Ю. Брайчевського. Вони, безсумнівно, використови-

ватимуться зацікавленими дослідниками — археологами та істориками.

Книгу ілюстровано фотографіями з архіву автора, а також окремими фотографіями, автором яких є Ю. Кухарчук.

Таким чином, вихід у світ вибраних творів Михайла Юліановича Брайчевського є значною подією у науковому та культурному житті України. Книга сприятиме й поширенню знань про археологію та історію України на Заході, і зокрема у США.

Разом з цим необхідно зазначити, що тираж здійсненого видання (всього 500 примірників) явно недостатній. Враховуючи значення книги, а також наявність її макета для офсетного друку, на наш погляд, слід видрукувати новий, значно більший тираж цього корисного видання.

Одержано 25.04.2000

І.С. ВІНОКУР

**П.П. Толочко (керівник авторського колективу),
Д.Н. Козак, О.О. Моця, В.Ю. Мурзін,
В.В. Отрощенко, С.П. Сегеда**
Етнічна історія давньої України. —
К., 2000. — 280 с. — 101 іл.

Від найдавніших часів територія України становила своєрідний екологічний і соціально-економічний регіон Європи. З часу проголошення незалежності Української держави вона стала об'єктом історії. Усвідомлення історичного процесу розвитку України від найдавнішого періоду людства до сучасної новітньої модерної цивілізації є об'єктивною необхідністю в рамках пріоритетного напрямку «Розвиток і проблеми розбудови України» та державної науково-технічної програми «Процеси національно-культурного відродження: історія, сучасний стан і перспективи».

Україна винятково багата на пам'ятки старожитностей різних епох, оскільки територія її була зручною для проживання. Її старожитності були предметом глибокого вивчення вітчизняними і зарубіжними дослідниками лише у ХХ ст. Вони зробили спробу створити цілісну концепцію давньої історії України, визначивши хронологічні етапи розвитку носіїв різних археологічних культур, їх роль у суспільно-економічному і культурному розвитку в контексті з європейською цивілізацією.

В цьому аспекті розвиток населення України починаючи з кам'яної доби можна

уважати своєрідним феноменом в етнокультурному і етнополітичному відношенні, притаманним близькосхідним і античним цивілізаціям. Серед найбільших здобутків давнього населення України є державотворча традиція, яка зародилася ще у другому тисячолітті й відтоді не переривалася. Підтвердженням нашого погляду є фундаментальна праця «Давня історія України» у трьох томах (Київ, 1997, 1998, 2000). Після їх публікації став можливим перехід від соціально-історичних реконструкцій до відтворення етнічної історії України починаючи з доби палеоліту до епохи Київської Русі включно.

Рецензоване нами фундаментальне академічне дослідження «Етнічна історія давньої України» створено провідними спеціалістами Інституту археології НАН України. Авторами широко використано не лише вищезазвані томи «Давньої історії України», а й синтезовано спеціальні монографічні роботи з різних епох давньої і середньовічної історії України та суміжних з нею країн (Росія, Білорусь, Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія і Молдова). Це дало змогу розглянути етнічну історію України і в ендегенетичному, і в екзогенетичному аспектах. Автори усвідомили, що етнічні процеси в межах сучасних кордонів України не

© АЛЕШКЕВИЧ Я., БАЛАГУРІ Е., ФОДОРІ.

зводились до існування єдиного етносу і монукультури.

Простори сучасної України були доступні в різний період давнини чисельним етнічним спільнотам завдяки постійній міграції, що створювало мозаїчність і динамічність етнотворчого стану (консолідація, асиміляція, міжетнічна інтеграція, сепарація, дисперсизація тощо).

Про багатогранність і строкатість етнічної історії України в умовах стабільності місцевого субстрату протягом тисячоліть йдеться у п'яти розділах рецензованої нами книги.

Перший розділ «Етнічні процеси в Україні у кам'яному віці та в палеометалічну епоху» (автор В.В. Отрошенко) є найскладнішим для відтворення етнічної історії, оскільки зовсім позбавлений письмових джерел. Висновки цього розділу в основному є гіпотетичні. Це особливо стосується кам'яного віку. Втім дослідники вже в епоху пізнього палеоліту (XL—X тис. років до н. е.) в межах України умовно визначають кілька локальних культурних зон з етнічними ознаками. В епоху мезоліту (X—VI тис. років до н. е.) у зв'язку з формуванням нових природно-ландшафтних зон більш рельєфно відтворюється географічне районування автохтонних етнокультурних груп, які мали спільні ознаки матеріальної і духовної культури і в суміжних з Україною територіях.

Більш строкатою стає етнічна карта України в епоху неоліту (VI—IV тис. років до н. е.), у період так званої неолітичної революції. Автор розділу В.В. Отрошенко визначено понад 10 регіональних етнокультурних спільностей, які розвивалися в руслі палеоевропейських культурних процесів з усіма людськими здобутками. Дослідник зазначав, що населення України в неолітичну добу було етнічно неоднорідним. Однак це були групи європейських племен, переважно кроманьйонської лінії розвитку.

В наступній історичній добі, в енеоліті (кінець V — початок II тис. до н. е.), відбувалися значні зрушення в соціально-економічному і культурному розвитку населення України. У відповідних природно-географічних зонах стабілізуються господарсько-культурні типи та історико-етнографічні спільноти, наприклад: у Поліссі — племена мисливців і рибалок; в лісостепу — хлібороби, а в степовій зоні — скотарі. Серед них особливий феномен являє собою трипільсько-кукутанська культурно-історична спільнота, генетичні корені якої беруть початок з середземноморського ареалу. Це підтверджують і висновки антропологів. Носії трипільської культури залічені до середземноморського і вірменійського типів і вважаються посланцями Близького Сходу. Поряд з етнічною ситуацією України в розділі виділено індоєвропейську проблематику в контексті енеоліту України. Дискусії щодо індоєвропейців, в основному, носять гіпотетичний характер, однак найбільш прийнятною є думка, що на зламі переходу від енеоліту до ран-

нього бронзового віку інтенсивне розселення скотарів-ямників є свідченням фінальної фази розвитку пізньоїіндоєвропейської спільноти і розпаду її на окремі мовні групи й діалекти.

У контексті з індоєвропейською проблематикою не завадило б розглянути в розділі і місце таких археологічних культур, розташованих на території Західної України, як культура кулястих і ліщастих амфор, Тисополгар, Бодрогкерестур і Баден.¹

За наявністю багатой джерельної бази ґрунтовно досліджена етнічна ситуація в Україні за доби бронзи (III—II тис. до н. е.). У цьому підрозділі (параграф 5) аналізуються всі археологічні культури в контексті з арійською та індоєвропейською проблематикою. Цікавою є думка В.В. Отрошенка щодо стабільності етнічного субстрату у Східноєвропейському ареалі. Тут чітко виділяються праслов'янська комарівсько-тищинецька етнічна спільнота і прафракійська, представлена культурами Монтеору, Оттомань, Віттенберг, Ноа, Станово, Гава-Голіград і Жинішів-Лукашівка.²

Етнічна спадковість найчіткіше виражена у степовій частині України. Переконливо, на численних джерелах, зазначається, що Північно-причорноморська зона була місцем постійної міграції зі Сходу на Захід та ареною міжетнічних контактів і конфліктів. В.В. Отрошенко доводить, що за доби бронзи міжетнічні контакти мали діагональний характер в напрямках південний схід — північний захід між праслов'янсько-балтськими та східноіранськими етнічними масивами. Наприкінці доби бронзи наявними стали зустрічні рухи між прафрако-ілірійськими та прафіно-угорськими спільнотами. Етнічна строкатість давньої України підтверджена і гідронімами (іранська, фракійська і слов'янська лексика).

Другий розділ рецензованої книги присвячений I тис. до н. е. та початку I тис. н. е. (автор В.Ю. Мурзін). Це є період в етнічній історії України, коли в письмових джерелах вже названо народи під власними іменами. Це киммерійці, скіфи, алазони, будини, гелони, неври, меланхлени, сармати, венеда та ін. У всіх трьох економіко-географічних зонах України етнічний масив належить до різних мовних сімей. Степові простори населяли іраномовні племена киммерійців, скіфів і сарматів. У лісостеповій зоні мешкали землероби — скотарі праслов'янської спільноти. В поліській зоні розмішувалися племена неврів та меланхленів, які належали до балтської етнокультурної сім'ї.

В I тис. до н. е. східнокарпатську зону України заселили нові культури фракійського гальштату (Гава-Голіград, куштановицька), а північно-західну — племена висоцької та лужицької культур. До останньої входили й деякі праслов'янські племена. У скіфо-сарматський час етнічна ситуація України стає відносно стабільною. В Північному Причорномор'їт крім іраномовних скіфів і сарматів появляється грекомовне населення. У межах Великої Скіфії формуються етнополітичні утворення

(іраномовне і праслов'янське). Вони відіграли важливу роль у подальшій долі українців.

Етнічні процеси у слов'ян у межах України (подільська і лісостепова зони) наприкінці I тис. до н. е. — у I тис. н. е. висвітлено у третьому розділі книги (автор Д.Н. Козак). Джерельна база розділу дуже солідна, оснований на письмових і археологічних даних. Автором наведено всі археологічні культури, розташовані на теренах України, і розглянуто їх етнічну класифікацію. До таких належать культури: зарубинська, пшеворська, черняхівська, кельто-фракійська, карпатських курганів, поенешти-лукашівська, корчаківська, пенківська та ін. Перший період слов'янської історії визначено Д.Н. Козаком як венедський, а другий — як антський з посланням на римські та візантійські письмові джерела.

В калейдоскопі етнічної поляризації України крім слов'ян певне місце посідали сармати, гуни, готи, болгари, авари, балти, угро-фінни та інші народи. Вони встановлювали між собою активні контакти і успішно діяли в державотворчому процесі слов'ян. Разом з тим для неслов'яномовних народів визначальною була тенденція поступової асиміляції осілими хліборобськими племенами слов'ян.

Четвертий розділ рецензованої праці присвячений етнічним процесам в часи Київської Русі (автор П.П. Толочко). В той історичний час сучасну територію України заселяли переважно дві великі етнічні спільності. У лісовій і лісостеповій смузі мешкали слов'яни, а в степовій зоні перебували тюркомовні кочовики: печеніги, торки, половці, монголо-татари. Протягом трьох століть (X—XIII ст.) кочовики осіли й інтегрувалися у складі держави східних слов'ян. Русь як єдина етнополітична спільність увібрала в себе значну частину неслов'янського населення — тюркомовних кочовиків, норманів і фінно-угрів.

На наш погляд, у розділі можна було б рельєфніше аналізувати етнічну ситуацію на західних територіях України в X—XIII ст. Тут проходили процеси етнокультурної синкретизації, які мали характерні риси, властиві для ранньофеодальної Європи³.

Завершальний, п'ятий, розділ рецензованої книги присвячений аналізу антропологічного складу давнього населення України (автор С.П. Сегеда). На основі порівняльного краніологічного матеріалу, починаючи з палеоліту по XIII ст. включно, зроблено спробу розглянути етногенетичні аспекти аборигенної людності України. Переконаливою є концепція С.П. Сегеди,

що антропологічний склад населення сучасної України сформувався впродовж тисячоліть внаслідок взаємодії багатьох морфологічних компонентів як слов'янського, так і неслов'янського походження.

Оцінюючи вихід у світ фундаментального академічного дослідження про етнічну історію давньої України, констатуємо, що воно відіграватиме помітну роль у науковому і культурному житті країни. Книгу ілюстровано фотографіями, малюнками, таблицями матеріалів археологічних культур і картами про поширення пам'яток старожитностей. Правда, топографічна цінність карт невисока.

Незважаючи на деякі недоліки, загалом наукова праця є цілісним дослідженням і матиме неабияку значущість у роботі вітчизняних спеціалістів з проблем етнічної історії, вона стане предметом широкого вивчення етнологами, істориками та етнополітиками зарубіжних країн. Науковий доробок авторського колективу Інституту археології НАН України сприятиме подальшому процесу національного відродження і творчого розквіту України.

¹ *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині.* — К., 1974. — С. 116—129; 149—152; *Древняя история Верхнего Потисья.* — Львов, 1991. — С. 51—57; *Сафронов В.А.* Индоевропейские прародины. — Горький, 1989. — С. 93—135.

² *Археология Венгрии.* — М., 1986. — С. 83—115; *Нариси історії Закарпаття.* — Ужгород, 1993. — С. 33—39; *Балагурі Е.А.* Заселення та етнокультурні процеси в Українських Карпатах // Українські Карпати: етнос, історія, культура. — Ужгород, 1993. — С. 27—41.

³ *Гранчак І.М.* До питання встановлення влади угорської держави в Закарпатті IX—XIII ст. // *Acta Hungarica.* — Ужгород; Дебрецен, 1998. — Вип. VII—VIII. — С. 90—97; *Пеняк С.І., Пеняк П.С.* Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську котловину. — Ужгород, 1997. — С. 90—97; *Балагурі Е., Алешкевич Я.* Старожитності Верхнього Потисся періоду віднайдення угорцями Батьківщини (нові аспекти в концепції) // *Наук. вісник УжДУ. Сер. Історія.* — Ужгород, 1999. — Вип. 3. — С. 106—111; *Fodor I.A.* A honfoglalo magyarsag. — Budapest, 1996. — Old. 27—36.

Я. АЛЕШКЕВИЧ,
Е. БАЛАГУРІ, І. ФОДОР

П.П. Толочко (керівник авторського колективу),
Д.Н. Козак, О.О. Моця, В.Ю. Мурзін,
В.В. Отрощенко, С.П. Сегеда
Етнічна історія давньої України. —
К., 2000. — 280 с. — 101 іл.

Колективна монографія, що підготовлена провідними науковцями ІА НАН України, присвячена висвітленню міжетнічних контактів різних племен і народів, котрі мешкали на території сучасної України від найдавнішої доби людства — кам'яного віку — до середньовіччя, є подією в українознавстві. Попри майже повну позбавленість або фрагментарність уцілілих письмових джерел, спираючись на здобутки й досягнення сучасних наук, насамперед археології, антропології, етнографії, історії, палеогеографії, палеоботаніки, палеозоології, дані радіокарбонних аналізів та висновки індоєвропейського та слов'янського порівняльно-історичного мовознавства, авторським колективом здійснено вагомий, прогресивний внесок у розв'язання актуальних проблем слов'янознавства й українознавства. Адже сучасні державно-політичні межі України, за влучним висловом П.П. Толочка, ні до чого не зобов'язували старожитні різномовні племена й народи на теренах обабіч Дніпра. Проте ж результати історичної діяльності та антропологічний генофонд цих зниклих людей були успадковані нинішнім українським народом, в жилах якого пульсує їхня кров. Авторським колективом послідовно було реконструйовано реальну, історично дійсну динаміку протікання етногенетичних процесів упродовж багатьох тисячоліть, їх залежність від географічного районування території України (Полісся, лісостеп, степ), яке впливало на спрямованість міграційних потоків мисливсько-рибальських, землеробських і скотарських племен, що не тільки розмовляли мовами різних сімей, а й належали до антропологічно відмінних гілок і рас людства. Книга складається з п'яти розділів. Чотири з них уводять читачів і дослідників-спеціалістів у проблематику складних етнічних процесів від появи людини до формування Київської Русі включно. Авторами показано, як із мовного середовища індоєвропейців виникає слов'янство, а з його східної групи — українці. Заключний, п'ятий, розділ знайомить з етногенетичними аспектами антропологічного складу давнього населення України.

В розділі I «Етнічні процеси в Україні у кам'яному віці та в палеометалічному епоху» (с. 7—44) його автор В.В. Отрощенко висвітлює за археологічною періодизацією етнічну

праісторію України — життя громад мисливців, рибалок і збирачів верхнього палеоліту, мезоліту та неоліту з неолітичною революцією наприкінці, блискучим виявом якої був феномен трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільності. Комплексно розглядаючи дані суміжних наукових дисциплін, науковець ретельно аналізує як етнічні аспекти історії вищезгаданих господарських людностей, показуючи наявність у них рис давньосередземноморського, негроїдного і навіть австралоїдного типів, так і (вже в контексті енеоліту України) етнічну належність трипільців. Разом з тим автор детально розглядає індоєвропейську та арійську проблеми щодо етнічної ситуації за доби бронзи, логічно пропонуючи читачам отримані власні висновки. Не викликає сумнівів неоднорідність племінного світу України в кам'яному віці, коли течія Дніпра була межею праіндоєвропейського субареалу та уральського (фінно-угорського), як і здебільшого кроманьйонська лінія їхнього розвитку.

Безсумнівно, трипільці, поміж якими та першими слов'янами пролягла безодня часу в 3 тис. років, будучи далекими мігрантами з Близького Сходу, аж ніяк не були прадавніми українцями. Тим паче що навіть первинний розпад праслов'янської мовної спільноти датується славістами лише IV—VI ст. н. е.¹ Хронологічно ж у лінгвістичному аспекті трипільців можна ідентифікувати як носіїв прадіалектів західної гілки давньої північнокавказької мовної спільноти², до котрої також входили й предки сучасних абхазів і адигейців Західного Кавказу, чия фонологічна система згодом спричинила оглушення або так званій пересув приголосних у консонантизмі частини індоєвропейських мов («пелазги», фригійці, тохари, анатолійці (хетто-лувійці) та ін.³

Аналогічним чином В.В. Отрощенко обстоює слушність гіпотези східноєвропейської правітчизни індоєвропейців, ілюструючи її напрямками міграцій племінних угруповань останніх, у тому числі також їх арійської (індоіранської) гілки, що, на його погляд, ідентифікується з пам'ятками синташтинської культури на Південному Уралі.

Найпотужніший осередок індоєвропейців сучасні науковці вбачають у племенах ямної культурно-історичної спільності (1200—2300 рр. до н. е.) ареалу поміж Дунаєм і Доном, звідки через Урал на Сибір мігрували

носії пратохарської мови, а через Кавказ у Малу Азію — носії анатолійської гілки індоєвропейців. «Звідси, — констатує В.В. Отрошенко, — вздовж Дніпра та Прип'яті на Німан та Віслу й Одер розселилися прагермано-балто-слов'яни. Від Поділля на захід через карпатські перевали рухалися пракельто-ілліроіталіки, а із Західного Надчорномор'я за Дунай уздовж моря на південь просувалися прагреко-вірмено-фракійці. Тож населення, що лишилося на батьківщині поміж Дніпром та Волгою, стало основою прайндоіранської гілки індоєвропейців (с. 31).

Загальновідомо, що в XX ст. так звана арійська проблема, яка торкається лише прайндоіранської гілки індоєвропейських племен за доби 2-ї половини II — на початку I тис. до н. е., не в останню чергу завдяки тимчасовому лідерству німецьких науковців («індогерманістів» в індоєвропейському мовознавстві, опинилися на чільному місці ідеологічного арсеналу фашистської пропаганди «третього рейху»), видаючи германців вищим сортом людства на світі, причому індоіранська свастика стала емблемою гітлерівців. Ось чому толерантно коректна, аргументована критика В.В. Отрошенко у цьому аспекті псевдонаукової творчості Ю.О. Шилова та Ю.М. Канигіна аналізує жвавість читачського сприйняття.

Науковець звертає увагу на заселення теренів України в XVII—XVIII ст. до н. е. племенами Тшинецько-комарівської культурно-історичної області, з якою фахівці ідентифікують праслов'яно-балтійську мовну спільність. Автор підкреслює, що процес розрізнення праслов'ян і прабалтів мав місце у 2-й половині II тис. до н. е., адже в той час активізувалася взаємодія їхніх предків як із населенням культури багатопружкової кераміки й прийшлим йому на зміну північноіраномовним етносом киммерійців — носіями зрубною культури, так і з племенами Карпато-Дунайського басейну — іллірійцями та фракійцями (с. 40—41). Мовознавці-балтисти вважають, що саме взаємодія частини протобалто-слов'ян із ранніми іранцями і фракійським мовним середовищем, що мала місце вже в I половині I тис. до н. е.⁴, стала причиною розпаду праслов'яно-балтійської мовної спільності. Зазначимо, що прабалти відокремилися від праслов'ян тому, що прамова останніх не застосовувалася в балто-фракійських контактах⁵. Водночас майбутні праслов'яни вступили незалежно в активні конвергентні зв'язки з давньоєвропейськими племенами, насамперед із іллірійцями (венедями), чия мова займала проміжне становище між родинними їй італійськими й кельтськими мовами⁶. Присутність іллірійців у Карпатах є загальновідомою⁷. Феофілакт Сімокатта, візантійський історик початку VII ст., всупереч ототожненню праслов'ян із одними венедями, стверджував, що найдавніші мешканці Карпат, або гети, — це найдавніше найменування слов'ян⁸. Пізніших фракійців-даків греки вважали нащадками

гетів⁹. Албано-слов'янські мовні зв'язки є свідомством найдавніших протослов'яно-іллірійських мовних контактів, тому албанців вважають сучасними нащадками іллірійців¹⁰, причому «албанська мова має дакомізітську основу (з більш пізнім південноіллірійським суперстратом)¹¹.

Завершується розділ I загальною характеристикою міжетнічної ситуації на сучасних теренах України за доби пізньої бронзи (XII—X ст. до н. е.), яку В.В. Отрошенко проілюстрував відповідною картою, де вказано вже помітну тенденцію до діагонального характеру міжетнічних контактів, зокрема осі північний захід — південний схід між праслов'яно-балтійським та індоіранським етнічними масивами, порубіжжям яких виступала Київська Наддніпрянина. При цьому науковець зауважує, що за доби міді — бронзи Київщина була перехрестям трьох грандіозних історико-етнічно-етнографічних зон: східноєвропейської (з основним індоіранським компонентом), центральноіндоєвропейської (з праслов'янським та прафрако-іллірійським компонентами) і уральсько-палеоевропейської (з основним фіно-угорським компонентом), причому між двома останніми зонами прикордонною річкою був Дніпро у верхній та середній течії. Тут же автор наводить вельми цікаву інтерпретацію Дніпра, який мав тоді три назви: Варос (грец. Бористен); Данапрос; Славута. Останні спостереження й зауваження автора є особливо слушними. Адже, як загальновідомо, слов'янська прабатьківщина знаходилася між Віслою — Карпатами та Наддніпряниною, дещо південніше р. Прип'яті з більшою частиною території сучасної України.

Узагальнюючи характеристику епохи на початку розділу II «Населення України у I тис. до н. е. — на початку I тис. н. е.» (с. 45—117), його автор В.Ю. Мурзін вказує на існування у скіфів історично нової тріадної організації саме внаслідок підкорення місцевого киммерійського населення, а також іраномовний характер обох етносів і сарматів, котрі згодом теж пережили етнічну міксацію з переможеними на межі III—II ст. до н. е. скіфами. Науковець вважає чорнолуцьку культуру скіфської доби, ототожнювану також із фракійцями, «органічною ланкою довготривалого культурно-історичного розвитку праслов'янського населення Середнього Подніпров'я» (с. 88). До того ж, за даними слов'янського порівняльно-історичного мовознавства, праслов'янська мова характеризується значним комплексом рис, які не властиві балтійським мовам, але зближують їх із західноіранськими мовами, до яких належить і скіфська мова¹². Не заперечуючи ірано-праслов'янськї етнокультурні й мовні контакти в сарматську епоху, В.Ю. Мурзін наголошує, що «вони ніколи не були такими тісними та розгалуженими, як у скіфську добу» (с. 117), причому якраз на території України.

В.Ю. Мурзін вважає, що ще недостатньою мірою оцінена та потребує подальших дослі-

дження у галузі археології, історії, мовознавства, фольклористики й інших наукових дисциплін роль власне скіфів у складанні східнослов'янських народів, у тому числі й українського народу. Проте, як слушно зауважив В.В. Седов, для скіфської доби, коли ще навіть остаточно не сформувалась праслов'янська або спільнослов'янська мовна єдність, це було б ще передчасним¹³.

Д.Н. Козак, автор розділу III «Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. — у I тис. н. е.» (с. 118—194), зазначає, що до межі III—II ст. до н. е. етногенез слов'янства проходив в основному між Віслою та Одрою і лише згодом, з появою зарубинецької культури, «центр слов'янської історії перемістився у межириччя Вісли і Дніпра», де рухаючись на північ, слов'яни асимілювали балтійське населення Верхнього Наддніпров'я, а в Прикарпатті й Наддністров'ї поглинули частину германського та північнофракійського (дакійського) етносів (с. 119—120). Науковець слушно привертає увагу до висновку К.В. Каспарової, що особливо близькою до зарубинецької культури, носіями якої були праслов'яни, є культура Поєнешти-Лукашівка на нинішніх територіях Молдови і Східної Румунії. В ареалі останньої місцеві гети до початку I тис. н. е. асимілювали прийшли з ареалу пшеворської культури в Повісленні племена бастарнів. К.В. Каспарова дійшла висновку, що й серед носіїв зарубинецької культури також були племена бастарнів і кельто-іллійців, які змішалися з праслов'янами. Аналогічної ж думки додержується український дослідник зарубинецьких племен Є.В. Максимов. Слід також зауважити, що мовознавці-славісти, особливо польські, намагаються вбачати початок слов'янського етно- й лінгвогенезу ще близько 1200 р. до н. е. (коли у Вісло-Одерському межириччі по'являється лужицька культура), ув'язуючи дані про слов'яно-італійські мовні контакти неначе ще періоду початкового становлення праслов'янської мови, чітко зберігавшого дочірній зв'язок із протослов'яно-балтійською мовою¹⁴. Проте з погляду лінгвістів, проміжна між кельтськими й італійськими іллійська мова якраз і була цим сполучним містком для праслов'янської¹⁵.

Ще О.І. Соболевський (1856—1929) і нещодавно С.Б. Бернштейн¹⁶ дійшли єдиного висновку, що етногенез слов'ян слід починати з рубежу III—II ст. до н. е., тобто часу синхронної появи близьких культур — пшеворської, зарубинецької і поєнешти-лукашівської. «У I тис. до н. е. слов'яни були представлені аж ніяк не однією археологічною культурою, а групою близьких культур, в середовищі котрих на межі нашої ери розгорнувся енергійний процес культурної і, ймовірно, мовної консолідації, — зауважив також П.М. Третьяков, — який призвів до утворення пшеворської культури в Повісленні і зарубинецької — в Наддніпров'ї»¹⁷. Отже, нині завдяки успіхам археології, поряд із останніми виникла і культу-

ра Поєнешти-Лукашів, де мешкали тоді племена вищезгаданих гетів, займаючи весь її ареал у Дністро-Прутському межириччі. Такої ж думки і М.Б. Шукін: «У той час, коли створювалась пшеворська культура, утворились дві нові культурні спільноти, достатньо близькі одна одній, — культура зарубинецька і Поєнешти-Лукашівка»¹⁸. Даки ж уперше згадуються лише в кінці I ст. до н. е.; про них пише Юстин, починаючи словами: «Даки являються нащадками гетів»¹⁹. Адже на терени північніше Дунаю в той час масово втікали фракійські селяни-колоністи, пригноблені Римом на їхній батьківщині, перетворені в провінції Мезія і Фракія (сучасна Болгарія); до того ж, декілька сотень дохристиянських слов'янських імен — це імена фракійські²⁰. Таким чином, гети-протослов'яни, залишаючись на землях майбутньої Дакії в порівнянні з чисельно переважаючими фракійцями етнічно меншиною, поступово фракізувалися або були мовно асимільовані ними, ставши відомими римлянам вже як даки... Отже, якщо на межі I—II ст. н. е. фракієць Децебал був царем Дакії, так само неможливо виключити, що в I ст. до н. е. верховний вождь гетів Буребістас (албан. муж — славний, знатний; Буребістос, пор. грец. — Αριόβιστος; латин. — Ariovistus), попри власне фракійське ім'я є першим відомим в історії праслов'янським владикою, державним главою Гетського царства, що охоплювало сучасні терени Чехії, Угорщини, Румунії, Молдови, Югославії, Болгарії, Буковини, а також значну частину Західної України²¹. Ось чому започатковане ще румунськими науковцями вживання в рівнозначному розумінні етнічного терміна «гето»-даки вельми нагадує такий же термін «слов'яно»-германці...

Д.Н. Козак зауважує, що готський історик Йордан (VI ст. н. е.) «плутав або ж ототожнював венедрів і антів» (с. 187). Додамо, що Йордан, зваживши близькість назв «гети» — «готи», утворі «Гетика» самостійно («привласнив» германцям історію гетів²²... Пильніше вчитавшись у повідомлення Йордана про слов'янські назви, знаходимо, що хоча той і знає слов'ян під трьома іменами: венедрів, антів і склавенів, фактично ж він говорить про венедрів-антів і венедрів-склавенів, як про *дві групи*, а не про три..., як із легкої руки польських славістів уже стало традиційним трактувати. І в Певтингерових таблицях йдеться про дві групи: венедрів-сарматів північніше Карпат і слов'ян-венедрів, позначених у межириччі Дністра й дельти Дунаю (не пізніше IV ст. н. е.)²³, тобто в ще недавньому на той час ареалі культури Поєнешти-Лукашівка... Лише про дві групи — західну (склавени) і східну (анти) говорять всі відомі візантійські автори, в тому числі й сучасник Йордана Прокопій Кесарійський. Ось чому таким слушним є зауваження Д.Н. Козака.

Д.Н. Козак дійшов висновку, що «готи, які зайняли у кінці II ст. Волинь і Поділля, клином «розсунули» венедрів на дві сторони — у Под-

ністров'я і Подесення» (с. 158). І В.В. Мавродін ще 1978 р. зауважив існування — ще до появи східно-, південно- та західнослов'янських мов — двох діалектних зон спільнослов'янської (праслов'янської) мови: північної (лісової і південної (Подністров'я у Д.Н. Козака)²⁴. Отже, певний період обидва угруповання праслов'ян неминуче мусили мовно еволюціонувати як ізольовані окремі діалектні зони, що знову возз'єдналися лише після розгрому готів гуннами в IV ст. Таким чином, досліджувана Р.В. Терпиловським київська культура (кінець II — перша половина V ст. н. е.) безперечно належала венедам-антам, водночас як досліджувана Д.Н. Козаком зубрицька культура — раннім венедам — склавенам. Стає зрозумілим, що саме возз'єднання цих угруповань раннього слов'янства в V ст. привело до появи празько-корчакської культури склавенів та празько-пеньківської культури антів.

Д.Н. Козак показує, що в VI—VII ст. на території Прикарпаття і Волині існував під політичною егідою дулібів-склавенів союз слов'янських племен — початковий етап державності майбутнього східного слов'янства, констатує германське походження етноніма «дуліби». А це означає, що левна частина германських племен після поразки готів була слов'янізована на теренах південніше Прип'яті.

Автор завершує III розділ детальним аналізом боротьби слов'ян із кочовими племенами аварів-тюрків, прийшлих у VI ст. у степи обабіч середнього Дунаю із глибинних областей Центральної Азії, чий каганат було остаточно розгромлено лише наприкінці VIII ст.

Розділ IV «Етнічні процеси в часи Київської Русі» (с. 195—241) являє собою результат спільної праці двох авторів — П.П. Толочка (підрозд. 1, 4) та О.П. Моці (підрозд. 2, 3, 5). У підрозд. 1 «Історичні процеси розвитку Русі» (с. 195—205) П.П. Толочко вельми ретельно показує нюанси запальної суперечки між істориками щодо права росіян чи українців на киеворуську спадщину, дуже точно зауважуючи, що «є ще й білоруси, які також мають безпосередню причетність до цієї спадщини» (с. 197). Науковець констатує висновок М.І. Костомарова, який, розглянувши сукупність давньоруськомовних ознак, нині відомих як українсько-північноросійська ізоглосна область, наголошував, що «Новгород завжди був рідним братом Півдню» (с. 200). Дуже слушно також констатує автором висновку В.В. Мавродіна, що «вже в XI—XII ст. процес злиття східного слов'янства в єдиний народ уповільнюється, потім і зовсім припиняється» (с. 203). Цю плідну ідею П.П. Толочко зв'язує із висновком славистів-мовознавців у підрозд. 4 «Давньоруська етнокультурна спільність у XI—XIII ст.» (с. 222—231), що «розпад єдиної давньоруської мови на російську, українську і білоруську остаточно визначився тільки в XIV—XV ст.», дійшовши вже власного висновку, що «давньоруська мова не розпа-

лась у XII—XIII ст., але значно пережила Київську Русь» (с. 225, 228). Зроблений П.П. Толочком цей вельми яскравий висновок дуже контрастно підтверджується в порівнянні з аналогічною лінгвістичною ситуацією щодо виникнення на основі розмовної латинської мови сучасних романських мов після загибелі Римської імперії²⁵.

Другий автор IV розділу О.П. Моця у підрозд. 2 «Східні слов'яни напередодні утворення Київської держави» (с. 205—211) звертає увагу на зазначену літописом масову міграцію дунайських слов'ян-склавенів у майбутній східнослов'янський (давньоруський) регіон, а також на існування первинного розуміння слов'янством правдавньої єдиної мови, констатує, що літописець «Повести временных лѣтъ» уважає найбільш цивілізованими лише київських полян-склавенів, проте атає як темних язичників-варварів сусідні племена древлян, кривичів, сіверян, радимичів і в'ятичів, тобто прямих нащадків носіїв празько-пеньківської археологічної культури, мешканців праслов'янської північної (лісової, за В.В. Мавродіном, див. вище) діалектної зони — антів-венедів.

У підрозд. 3 «Етнічний розвиток у IX—XI ст.» (с. 211—221) О.П. Моця показує політичну акцію княжого переселення на південні прикордонні землі Русі для їх активного захисту від спустошливих набігів орд тюрків-кочовиків саме вищезгаданих язичників — жителів більш північних, лісових регіонів, а також зростаючу політичну роль православного християнства як ідеологічної ланки в етнічній консолідації східнослов'янського населення. Науковець підкреслює поліетнічний характер столичного київського міщанства, відмічаючи незначну питому частку варягів-скандинавів, що вже саме собою спростовує й показує фальшивість так званої норманістської теорії державотворчої здатності германців. Адже, як видно на прикладі сина Ігоря (Інгвара) й Ольги (Хельги), князя Святослава, обрусіння варягів наступало вже в третьому поколінні.

В підрозд. 5 «Етнічні процеси на землях Північного Причорномор'я та Криму (IX—XIII ст.)» (с. 231—241) О.П. Моця аналізує складні міжетнічні стосунки — протистояння й мирні контакти східного слов'янства з тюркомовними кочовими племенами — хозарами, печенігами й половцями, ілюструючи їх також узагальнювальною картою (рис. 76) та показуючи фатальність політичної помилки вищезгаданого князя Святослава, чий розгром Хозарського каганату відкрив шлях печенігам для набігів на Русь, а в майбутньому й половцям... О.П. Моця підкреслює, що війни з кочовиками вже з XI ст. надали кінноті в Київській Русі пріоритетне значення перед піхотою, а також спростовує твердження Л.М. Гумильова, нібито «в XII—XIII ст. Русь і Половецька земля складали єдину поліцентричну систему» (с. 239), адже 1223 р. втеча половецьких військ із поля битви на р. Калка

стала однією з причин поразки союзних їм русичів. Торкаючись етнічних процесів Криму, автор переконливо доводить, що після ослаблення політичного контролю з боку Візантії та Русі півострів стає опорною базою кочовиків (степова частина), хоча поряд і виник етнос «кримські греки».

С.П. Сегеда, автор розд. V «Антропологічний склад давнього населення України: етногенетичні аспекти» (с. 242—276), показує, що вже в добу палеоліту антропологічний склад неолітичних Східної Європи був досить строкатим. Тут жили нащадки неандертальців, а вже в мезоліті — люди сучасного фізичного типу, причому частина чоловіків із поховань останніх загинула насильницькою смертю. В неоліті на території сучасної України по'являються носії культури ямково-гребінцевої кераміки з монголоїдною домішкою. В енеоліті досить тісні етнічні контакти існували між північноєвропейськими племенами середньостоговської культури й доліхокранными, середземноморського типу трипільськими племенами, що спричинювало взаємну метисацію наявних на теренах України антропологічних типів людності. З появою кочовиків-тюрків посилюється монголоїдний тип.

С.П. Сегеда показує, що в XVI—XI ст. до н. е. прямими нащадками генетичної лінії, започаткованої індоєвропейськими племенами культури шнурової кераміки, були тшинецько-комарівські племена протослов'яно-балтійської етномовної належності, а в XI—X ст. — племена білогрудівської культури ареалу південніше Прип'яті. Науковець пояснює, що внаслідок переважання обряду трупоспалення унеможливились антропологічні дослідження носіїв пізнішої на цих землях чорноліської культури, щоб остаточно вирішити їх фракійську чи слов'янську належність. Те саме стосується й носіїв наступних «прасхіднослов'янських» археологічних культур — зарубинецької, волино-подільської та київської. Населення тих культур також практикувало обряд трупоспалення; останній побутовав на українських землях навіть вже після прийняття християнства в 988 р., втім все ж був витіснений обрядністю християн. Проте було встановлено, що, попри поширену широколицість, відомі на початку доби Київської Русі слов'янські племена не були однорідними в антропологічному відношенні, адже мали тісні етнічні контакти з сусідами: фінно-уграми, балтійцями, скіфо-сарматами, гуннами, булгарами, аварами, кельтами, східними германцями, греками, дако-фракійцями, іллірійцями і колоністами-римлянами. Це надзвичайно збагатило генофонд слов'янських народів. Ареали поширення антропологічних типів давньоруського населення України показано автором на карті (рис. 101). Висновки С.П. Сегеда ілюструє чудова галерея відтворених портретів давніх людей.

Науковець завершує розділ узагальнюючим висновком, що антропологічний склад населен-

ня південноруських земель є результатом взаємодії багатьох морфологічних компонентів як слов'янського, так і неслов'янського походження, тобто складних етногенетичних процесів на теренах сучасної України та поза її межами впродовж тисячоліть, чиї наслідки увійшли в скарбницю нашого генофонду.

Таким чином, у рецензованій колективній монографії провідних науковців Інституту археології НАН України реалістично й без всякого натяку на упереджений підхід, дуже ретельно й аргументовано, причому з розрахунку на широку зацікавлену народну аудиторію, послідовно й об'єктивно висвітлено тривалі міжетнічні контакти й взаємозв'язки культурного й антропологічного характеру різних старожитніх народів і племен, котрі впродовж багатьох тисячоліть та останніх 20 століть мешкали на території сучасної України. Ця чудово оформлена, прекрасна книга є вельми своєчасною. В ній аргументовано розв'язано хвилюючі нині українознавство етнічні проблеми, якими збуджені уява та уми населення України, що дає змогу мислячому читачеві здобути багато нових знань і водночас дійти ясних й правильних висновків, уникнути певних помилок.

¹ Коломиец В.Т., Линник Т.Г., Лукинова Т.Б., Мельничук А.С., Пивторак Г.П., Склярєнко В.Г., Ткаченко В.А., Ткаченко О.Б. Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология. — Киев, 1986. — С. 20.

² Сафронов В.А. Индоевропейские прародины. — Горький, 1989. — С. 266—273; Дьяконов И.М. О прародине носителей индоевропейских диалектов. I // Вестн. древней истории. — 1982. — № 3. — С. 20.

³ Орел В.Э. Албанские смычные в свете этимологии // BALCANICA. Лингвистические исследования. — М., 1979. — С. 115.

⁴ Яйленко В.П. Древняя балтийская гидронимия Северного Причерноморья // VI Междунар. съезд балтистов (2—4 окт. 1991 г., Вильнюс): Тез. докл. — Вильнюс, 1991. — С. 134—135.

⁵ Трубачев О.Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопр. языкознания. — 1982. — С. 17.

⁶ Бирнбаум Х. Славянская прародина: новые гипотезы (с заметками по поводу происхождения индоевропейцев) // Вопр. языкознания. — 1988. — № 5. — С. 45.

⁷ Железняк І.М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпряньського Правобережжя. — К., 1987. — С. 113.

⁸ Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. — М., 1953. — С. 111.

⁹ Златковская Т.Д. Племенной союз гетов под руководством Биребисты (I век до н. э.) // Вестн. древней истории. — 1955. — № 2. — С. 74—75.

¹⁰ *Мавродин В.В.* Происхождение русско-го народа. — Л., 1978. — С. 27.

¹¹ *Горнунг Б.В.* Из предыстории образования общеславянского языкового единства. — М., 1963. — С. 17.

¹² *Хабургаев Г.А.* Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — М., 1979. — С. 92—93.

¹³ *Седов В.В.* Происхождение и ранняя история славян. История изучения проблемы происхождения славян. — М., 1979. — С. 19, 25.

¹⁴ *Невская Л.Г.* Балто-славянская проблематика на международных съездах славистов (I—VIII) // Совет славяноведение. — 1983. — № 5. — С. 64—65.

¹⁵ *Порциг В.* Членение индоевропейской языковой области. — М., 1964. — С. 73, 137, 145, 148—149, 202, особл. 205.

¹⁶ *Бернштейн С.Б.* Некоторые вопросы методики изучения проблем этногенеза славян // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология. — М., 1984. — С. 16. *Толстов С.П.* «Нарцы» и «Волхи» на Дунае. Из историко-этнографических комментариев к Нестору // Совет. этнография. — 1948. — № 2. — С. 23—24.

¹⁷ *Третьяков П.Н.* Локальные группы верхнеднепровских городищ и зарубинецкая культура // Совет. археология. — 1960. № 1. — С. 45.

¹⁸ *Шукин М.Б.* Третий мир Древней Европы // Знание — сила. — 1986. — № 10. — С. 27—30, особл. 29.

¹⁹ *Златковская Т.Д.* Указ. соч. — С. 74.

²⁰ *Щербаков В.И.* Где жили герои эддических мифов — М., 1989. — С. 31.

²¹ *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов (Гетика). — М., 1960. — С. 238.

²² *Там же.* — С. 225, 242.

²³ *Королюк В.Д., Наумов Е.П.* Перемещение славян в Центральной и Юго-Восточной Европе и формирование народностей: Итоги и перспективы // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. — Киев, 1980. — С. 6; *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период* / В.Д. Баран, Е.В. Максимов, Б.В. Магомедов и др. — Киев, 1990. — С. 358.

²⁴ *Мавродин В.В.* Указ. соч. — С. 63.

²⁵ *Алисова Т.Б., Репина Т.А., Таривердиева М.А.* Введение в романскую филологию. — М., 1987. — С. 62—68.

С.С. КАЙРА

О. Грьон, Ф. Хедигер, П. Беннис. Поховальні пам'ятки епохи вікінгів у світлі нових археологічних досліджень у Данії *

Вирішення актуальних наукових проблем, як відомо, істотно залежить від стану вичерпності кола тих аналогій, які могли б пролити світло на їх об'єктивне розв'язання. До таких проблем можна сміливо зарахувати і одвічне питання слов'яно-скандинавських контактів, серед яких чільне місце займає проблема формування поховальних пам'яток Епохи вікінгів.

На теперішній час для вітчизняного дослідника коло скандинавських аналогій є досить вичерпним, хоч і складає досить репрезентативно-статистичну вибірку поховань шведського могильника Бірка¹ та матеріали поховань

Хедебю². Навіть за наявності синтезної роботи В.Я. Петрухіна, який дослідив поховальний обряд язичницької Скандинавії³, вже давно постала нагальна проблема залучення нових джерел, що допомогли б вийти з кризових ситуацій історіографічних дискусій. У такому зв'язку неабиякого значення набуває робота колективу Лангеландського музею, присвячена публікації та аналізу типів могильників Kappelsbjerg Bogfveje, Hesselbjergmarken, Kokigården, розташованих на о-ві Лангеланд, південніше о-ва Фюн.

Публікацію складають 11 розділів, у 5 з яких розглянуто історію досліджень, топографію та каталожний опис поховань кожної пам'ятки. У розділі 6 проаналізовано поховальний інвентар, хронологію могильників та подано рекомендацію культурних зв'язків. У розділі 7 наведено аналіз поховального обряду, його типів, динамі-

* *Gron O., Hedeager F., Bennice P.* Vikingetidsgavpladser på Langelands. — Rudkøbing: Langelands Museum, 1994. — 197 p.

ку утворення могильників та їх датування. Розділ 8 є інтерпретаційною частиною дослідження, у ньому розглянуто такі питання: 1) поховальний обряд як відображення соціальної організації в Епоху вікінгів; 2) типи поховального обряду як вираження стану похованих; 3) дифініції камерних поховань; 4) організація, динаміка утворення могильників та розвитку суспільства. Розділ 10 присвячений реконструкції та дослідженню окремих визначних знахідок (ніж з *Vogfvej* та скрині з *Kaagården*). У заключному розділі публікації наведено докладну характеристику та аналіз антропологічного матеріалу з поховань досліджених могильників.

Поховальний інвентар могильників досить різноманітний і репрезентований кресалами, бронзовими шпильками з кільцем, поясними залізними пряжками, намистом, ножами, точильними брусками та гребінцями. Проте тільки в одному похованні знайдено бойову сокиру (*Vogfvej*, gr. BB), а також калачеподібне кресало і третину арабського дирхема 945 р. Серед інших «багатих» знахідок — бронзові наконечники поясів (*Vogfvej*, gr. AU; *Kaagården*, gr. BG) та овальні фібули (51 тип) у похованні DM в *Kaagården* та фрагменти з поховання DU того ж могильника.

У лангеландських могильниках досить специфічними є знахідки кераміки, оскільки більшість з неї походить з ранніх періодів і траплялись, переважно, випадково, що дозволяє дійти висновку щодо досить обмеженого її використання у поховальній практиці. Знахідки монет репрезентовані арабськими дирхемами Нуба ібн Насра (*Vogfvej*), саманідськими монетами Ахмеда ібн Ісмаїла (903—913) та іспанського карбу 908—932 pp. (*Hesselbjerg*). Унікальною знахідкою є фрагмент візантійської монети, карбованої при Константині VII і Романі II (945—959). Досить цікавими є висновки авторів щодо зовнішніх контактів населення Лангеланду. Кільцеві фібули, бородчаста сокира, гранчасте кришталеве намисто, маленькі бронзові спіральки — все це свідчить про східнобалтійські традиції. Тому дослідники вважають, що мешканці Лангеланду відігравали посередницьку роль у торгівлі вздовж шляху, що прямував з Хедебу на схід. Разом з тим учені припускають, що Лангеланд міг бути відповідним пунктом у міжнародних шляхах, на що, зокрема, вказують унікальні знахідки срібного інкрустованого кинджалу з поховання BA в *Vogfvej* та спорядження з поховань у *Stengade I* і *Nftrre Longelse*.

Зазначимо, що цінність публікації підвищується насамперед через те, що лангеландські матеріали репрезентують набагато ширший комплекс поховальних обрядів, як це вважалося раніше. Слід підкреслити, що типи поховальної обрядовості лангеландських могильників вельми різноманітні. Тут представлені як кремації, інгумації, так і камерні поховання. Останніх налічується близько 40. Зафіксовано декілька типів кремацій: просто в ямах (*Kaagården*) або в великій плоскодонній ямі, в

якій розміщували урни (*Kaagården*, *Stengade II*). Несподіваним для нашого сприйняття є комбіновані поховання, де в інгумаціях було зафіксовано залишки кремації (*Kaagården*). Їх здійснювали на стороні, а потім поміщали у могилу.

Типи трупопокладень представлені похованнями в ґрунтових ямах, гробах, дерев'яних колодах або гробах, збитих з корабельних дощок. Зазначимо, що досліджена вибірка інгумацій Епохи вікінгів справляє враження одночасової «норми» в Данії, Швеції та Норвегії. Найбільш кучну концентрацію камерних поховань зафіксовано саме в Лангеланді, де останніми роками їх налічується близько 40. Розміри досліджених камер коливаються у межах 1,80—6,75 см завдовжки і 1,10—2,80 см завширшки. Стіни камер, як правило, містять горизонтальні планки або бруски, іноді скріплені кутовими стовпами. Нагадаємо, що аналогічні конструктивні особливості зафіксовано як у Бірці⁴, так і в Подніпров'ї⁵.

Певний інтерес викликають типи «дивних» (*MAERKELIGE GRAVLA-GG-ELSER*) поховань. Так, одне з поховань *Vogfvej* містило останки 30—40-річного чоловіка, що лежав на животі, а зверху був завалений великим камінням. Недалеко від цього поховання було знайдено інше, яке містило жінку такого самого віку з розпростертими ногами та відсіченою головою між ними. Подібні два поховання знайдено і в Західній Зеландії, де голови похованих також були покладені між ногами. У зв'язку з цим, на наш погляд, заслуговують на увагу два епізоди із «Саги про Греттира». Зокрема, в одному з них розповідається про битву Греттира з «живим мерцем» — Каром Старим у дерев'яній камері (!)⁶ кургану. Після перемоги над могильним жителем Греттир відсікає йому голову і прикладає її до стегон⁷. Подібний ритуал Греттир здійснює і над «живим мерцем» Гламом, що непокоїть господарство бонда Торхала⁸. Це підтверджує, з одного боку, нашу атрибуцію камерних поховань як жител «живих мерців», а з іншого — висновки датських дослідників, згідно з якими «дивні» поховання є свідченнями ритуальних дій, спрямованих проти чаклунства та магічної сили мерців, що повертаються.

У розділі 8 автори виходять з положення, що різновид поховальних типів відображує соціальну стратифікацію суспільства. Загалом такий підхід характерний для багатьох скандинавських учених⁹. Зазначаючи труднощі вирізнення камерних поховань з могилами із залишками гробовищ, автори наводять приклади досить вузьких камер з гробами або «каркасами» навколо трупів. Проте високий статус «багатих» поховань визначається переважно на основі знахідок і положення про те, що трупопокладення без слідів дерев'яних конструкцій виражають нижчий статус порівняно з камерними похованнями. Разом з тим такий специфічний інвентар, як зброя, кіньське спорядження, залишки дерев'яних відер, скриньки, черепахо-

подібні фібули, пов'язаний виключно з камерними похованнями. Цікаво, що спалені залишки з людськими кістками або без них знайдено найбільше в камерних похованнях (30 %), тоді як у трупоекладеннях без гробів — 4 %, а в гробах — 13 %. На підставі цього стверджується, що спалені залишки є жертвами рабів. З погляду авторів публікації, соціальний статус похованих в камерах вищий, ніж трупоекладень без гробів, оскільки поховальний ритуал перших носить більш екстенсивний характер і був здійснений на вершинах схилів. Проте зазначимо, що така топографія розміщення камер щодо інших поховальних споруд може пояснюватися особливостями специфіки спорудження подібних поховань на вершинах схилів (згадаємо чисельні катакомбні поховання салтівських могильників). Втім, на жаль, об'єктивність «соціологічних» реконструкцій датських колег серйозно підважена відсутністю переконливих пояснень статусу кремацій, яким просто не знайшлося місця в пропонуваній авторами інтерпретації, що, природно, можна пояснити їх поганою збереженістю (інтенсивне розорення, неглибоке розміщення). Натомість, все ж є численні приклади як у Північній, так і в Східній Європі, де інвентар кремацій атрибується високим соціальним статусом (Бірка, Плакун, Гньоздово, Шестовиця та ін.). Тому подібні «соціологічні» визначення різних типів поховань, мабуть, мають бути більш застережливими.

Виключний інтерес становить заключний розділ «Антропологічне вивчення скелетних залишків вікінгів з Лангеланду». Антропологічний аналіз, здійснений на основі аналізу скелетних залишків із двох могильників: Kaagården (53 скелети) і Bogfvej (52 скелети). Статевий розподіл з обох пам'яток показав перевагу чоловіків (63 % у Kaagården і 61 % у Bogfvej). Середній вік похованих становить для чоловіків 42, для жінок — 37 років. Згідно з обстеженням 36 скелетів з обох могильників, середній зріст чоловіків — 172,5, жінок — 158,5 см. Таким чином, досить розповсюджена уява щодо вікінгів, як досить високих людей, не знаходить наукового підтвердження. Разом з тим існуючий антропологічний матеріал не змальовує якоїсь ясної типової картини

про лангеландських вікінгів, оскільки тут представлені як долікранні, так і мезокранні черепа. Умови збереженості зубів свідчать, що частота захворювання карієсом була трохи вище серед чоловіків, ніж жінок. У цілому, безперечно, проведені антропологічні спостереження є значним науковим внеском у відтворення «біологічних властивостей життя» давнього населення в Епоху вікінгів.

Підводячи підсумок, можна без перебільшення наголосити, що публікація колективної праці Лангеландського музею, яка виконана з типовою західною сумлінністю та вичерпністю щодо подання матеріалу, є помітною визначною подією для всього широкого наукового загалу і може слугувати яскравим методичним взірцем для багатьох праць близької тематичної спрямованості.

¹ *Arbman H. Birka I. Die Graber. Text, Tafeln.* — Uppsala, 1943; *Lebedev G.C.* Разновидности обряда трупосождения в могильнике Бирки; *Шведские погребения в ладе VII—XI вв.* // СС. — 1974. — № 19; *Graslund A.S. Birka IV. The burial customs.* — Stockholm, 1980.

² *Jankuhn H.* Haithabu, ein Handelsplatz der Wikingerzeit. — Neumunster, 1963.

³ *Петрухин В.Я.* Погребальный культ языческой Скандинавии: Автореф. дис.... канд. ист. наук. — М., 1975.

⁴ *Graslund A.S.* Op. cit. — P. 31.

⁵ *Андрощук Ф.О., Осадчий Р.М.* Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі (на матеріалах Києва та Чернігова) // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 99—106.

⁶ Це свідчення саги підтверджує взаємозв'язок «живих мерців» з камерними похованнями.

⁷ *Saga о Греттире.* — Новосибирск, 1976. — С. 31.

⁸ Там же. — С. 63.

⁹ *Randsborg K.* Viking Age in Denmark. — London, 1980. — P. 122—127. Детальний огляд літератури див.: *Graslund A.S. Birka IV.* — P. 77—90.

Одержано 10.05.2001 Ф.О. АНДРОЩУК

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Наталія Серафимівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.

АЛЕКСЄЄВ Володимир Петрович — кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри теорії музики і композиції Одеської державної консерваторії ім. О.В. Нежданової.

АЛЕШКЕВИЧ Ярослав Васильович — викладач Ужгородського університету.

АНДРОЩУК Федір Олександрович — кандидат історичних наук, спеціалізується у галузі слов'яно-руської археології.

БАЛАГУРІ Едуард Альбертович — доктор історичних наук, професор Ужгородського національного університету.

БАТУРЕВИЧ Євгенія Юріївна — старший лаборант відділу античної археології ІА НАН України.

БОГУСЛАВСЬКИЙ Г.С. — аспірант ІА НАН України, вивчає античну археологію Північного Причорномор'я.

ВИНОКУР Іон Ізраїлевич — доктор історичних наук, професор, академік АН вищої школи України, завідувач кафедри історії Східної Європи і археології Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ВОЗНЕСЕНСЬКА Галина Олексіївна — старший науковий співробітник ІА НАН України. Спеціалізується на вивченні історії давнього металообробного виробництва.

ГУДКОВА Олександра Василівна — доктор історичних наук. Фахівець у галузі черняхівської культури.

ДАНИЛКО Н.М. — старший лаборант відділу польових досліджень і виставок ІА НАН України.

ЄВДОКИМОВ Геннадій Леонідович — молодший науковий співробітник відділу польових досліджень і виставок ІА НАН України. Начальник Краснознаменської експедиції. Вивчав старожитності доби бронзи.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології кам'яного віку ІА НАН України, керівник магістерської програми НаУКМА «Археологія та давня історія України».

ІВАНОВА Світлана Володимирівна — старший лаборант відділу Південно-Західного Причорномор'я ІА НАН України. Спеціалізується на дослідженні ямної культури.

КАЇРА Станіслав Сергійович — викладач історії.

КОВПАНЕНКО Галина Тихонівна — кандидат історичних наук. Фахівець у галузі скіфської археології.

КОЛИБЕНКО Олександр Володимирович — кандидат історичних наук, декан історичного факультету Переяслав-Каменського державного педагогічного інституту.

КРАВЧЕНКО Н.М. — краєзнавець.

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — доктор архітектури, заступник директора ІА НАН України. Фахівець у галузі античної археології і історії.

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.

МАКСИМОВ Євген Володимирович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.

ОСТРОВЕРХОВ Олександр Семенович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу слов'янської археології ІА НАН України. Фахівець у галузі археології Південно-Східної Європи римського часу.

ПРИХОДНЮК Олег Михайлович — доктор історичних наук, провідний співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець з античної археології.

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі середньовічної археології.

СЕКЕРСЬКА Олена Петрівна — науковий співробітник Одеського державного археологічного музею.

СМИРНОВ Станіслав Васильович — кандидат історичних наук. Фахівець з проблем антропогенезу.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — старший науковий співробітник ІА НАН України. Спеціалізується на вивченні пам'яток скіфської археології.

СТЕПАНОВИЧ Олександр Степанович — старший науковий співробітник лабораторії лінгвістичної кібернетики Київського педагогічного інституту іноземних мов.

ФОДОР Іштван — доктор історичних наук, директор Національного музею Угорщини. Спеціаліст у галузі середньовічної археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВ	—	Археологические вести
АГСП	—	Античные государства Северного Причерноморья
БМОИП	—	Бюллетень Московского общества испытателей природы Отделение биологии.
ВДИ	—	Вестник древней истории
ЕМИРА	—	Ежегодник Музея истории религии и атеизма
ЗІФ	—	Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова
ИАК	—	Известия археологической комиссии
КСИА	—	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	—	Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСОГАМ	—	Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея
МАСП	—	Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА	—	Материалы и исследования по археологии СССР
НСф	—	Нумизматика и сфагистика
СА	—	Советская археология
САИ	—	Свод археологических источников
СР	—	<i>Stratum plus</i>

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ОСТРОВЕРХОВ А.С. Стеклоделие белозерского времени	3
КРЬЖИЦКИЙ С.Д. Ольвия и скифы в V в. до н. э. К вопросу о скифском «протекторате»	21
ГУДКОВА А.В. Об участии сарматов в возникновении черняховской культуры	36
РУСЯЕВА А.С. Домашние святилища и культы в античных городах Северного Причерноморья VI—II вв. до н. э.	41
БОГУСЛАВСКИЙ Г.С. К вопросу об этнической принадлежности захоронений по обряду кремации салтово-маяцкой культуры	52
СМИРНОВ С.В. О соотношении теоретического и конкретно-исторического в исследовании антропогенеза в археологии	57
МАГОМЕДОВ Б.В. Гепиды. Исторические сведения и археологические реалии	70

Публикации археологических материалов

ПРИХОДНЮК О.М., ЕВДОКИМОВ Г.Л. , ДАНИЛКО Н.М. Раннесредневековое захоронение кочевника из с. Суханово на Херсонщине	77
ИВАНОВА С.В. Погребения с отверстиями от жердей в ямной культуре Северо-Западного Причерноморья	83
КОВПАНЕНКО Г.Т., СКОРЫЙ С.А., БАТУРЕВИЧ Е.Ю. Погребения предскифского и раннескифского времени у с. Ивановка в Поросье	94
САПОЖНИКОВ И. В., СЕКЕРСКАЯ Е. П. Археозоология поселения Большая Аккаржа (материалы к реконструкции хозяйственно-культурного типа позднепалеолитических степных охотников)	103
ПЕТРАУСКАС О.В. Могильник и поселение черняховской культуры возле с. Дедовщина (за материалами раскопок Валерии Козловской)	111

К истории древнего производства

ВОЗНЕСЕНСКАЯ Г.А. Технология железообработки на древнерусских городищах Южного Буга	122
---	-----

Дискуссии

АЛЕКСЕЕВ В.П. О «скифском оружии» на ольвийских монетах и об этнической принадлежности лучника на монетах с именем ΣΩΕΤΡΑ	128
КОЛЫБЕНКО А. К вопросу о локализации еврейского некрополя в Переяславе Русском	135

Новые открытия и находки

СМЫЧКОВ К.Д. Новые моливдовулы византийского Херсона	140
КРАВЧЕНКО Н.М., АБАШИНА Н.С. Докириллическая надпись на пряслице из раннеславянского поселения Обухов II	144

Хроника

ЗАЛИЗНЯК Л. Археологический эксперимент в Киево-Могилянской академии 148

Память археологии

МАТВИЕНКО А.А. Письма М.И. Драгомирова к В.Б. Антоновичу 150

В помощь учителю

МАКСИМОВ Е.В., СТЕПАНОВИЧ А.С. Загадка Зарубского монастыря 152

Рецензии

ВИНОКУР И.И. Михаил Брайчевский. Избранные произведения: Историко-археологические занятия. Публицистика 159

АЛЕШКЕВИЧ Я., БАЛАГУРИ Э., ФОДОР И. П.П. Толочко (руководитель авторского коллектива), Д.Н. Козак, О.О. Моця, В.Ю. Мурзин, В.В. Отрощенко, С.П. Сегеда. Етнічна історія давньої України 161

КАИРА С.С. П.П. Толочко (руководитель авторского коллектива), Д.Н. Козак, О.О. Моця, В.Ю. Мурзин, В.В. Отрощенко, С.П. Сегеда. Етнічна історія давньої України 164

АНДРОЦУК Ф.А. О. Грѣн, Ф. Хедигер, П. Беннис. Похоронные памятники эпохи викингов в свете новых археологических исследований в Дании 170

Наши авторы 173

Список сокращений 175

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

1. Рукопис, який подається до редакції українською мовою, має вміщувати:
 - а) машинописний текст у 2 примірниках, обсягом 1 друкований аркуш (24 стор. машинопису або 40 кБайт тексту), включаючи анотацію, ілюстрації, список рисунків і резюме;
 - б) коротку анотацію на працю на початку статті після заголовка перед текстом;
 - в) ілюстрації, вкладені до окремої папки чи пакету з цупкого паперу;
 - г) список рисунків;
 - д) резюме російською мовою;
 - ж) список скорочень;
 - з) анкетні дані автора.
2. Рукопис необхідно друкувати на білому папері, на якому не розпливаються чорнила.
3. Всі сторінки рукопису мають бути одного формату.
4. Рукопис (текст і посилання) друкується через два інтервали, зліва, внизу та зверху лишається не менше 2,5 см, справа — не менше 1 см; на кожній сторінці має бути не більше 28 ± 1 рядків, по 60—62 знаки в кожному.
5. Всі географічні назви — в офіційно прийнятій транскрипції.
6. Слова не скорочуються.
7. Точно вказується джерело цитати.
8. Креслення мають добре читатися.
9. Ілюстрації, в тому числі рисунки на таблицях, мають бути пов'язані з текстом.
10. Ілюстрації — тонові та штрихові. До тонових належать рисунки, виконані відмивкою, та фотографії; до штрихових — креслення та штрихові рисунки, виконані тушшю. Фото подаються у 2 примірниках.
11. Креслення має бути чітким і конкретним, зайві деталі (сітки квадратів, позначення квадратів цифрами та літерами) виключаються.
12. Якщо за виглядом ілюстрації неможливо визначити, де її верх, на зворотньому боці його необхідно позначити.
13. Ілюстрації на кальці наклеюються на цупкі аркуші білого паперу. Формат ілюстрацій має бути не більше 13×22 см.
14. Недопустимо рисунки вклеювати до тексту.
15. Нумерація ілюстративних матеріалів має бути наскрізна і послідовна, без пропусків та повторень.
16. Всі типи ілюстрацій позначають: Рис.
17. Підрисункові підписи до статті складають у вигляді спеціального списку ілюстрацій. На звороті ілюстрації олівцем підписують прізвище автора, назву статті, номер рисунка арабськими цифрами, а на полі рукопису напроти відповідної посилки олівцем помічають порядковий номер ілюстрації.
18. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», всі вони мають бути розшифровані в підрисунковому тексті.
19. Для карт і картосхем необхідно вказати картооснову.
20. Нумерація посилань у тексті має бути суцільною (через всю статтю). Самі посилання друкуються після тексту окремим списком. У посиланнях необхідно дати повну інформацію про джерело (місце видання, рік, том, номер, сторінка тощо).
21. Подання матеріалів бажано в електронному вигляді (на дискеті); текст при цьому має бути в ASCII-кодах для DOS-редакторів або WORD for WINDOWS у форматі RTF; графічні матеріали подають у форматі TIFF, CDR, EPS.
22. У разі подання матеріалів в електронному вигляді друкований текст та ілюстрації на папері обов'язкові.

Індекс 74006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 0235—3490. Археологія, 2001, № 2. 1—176